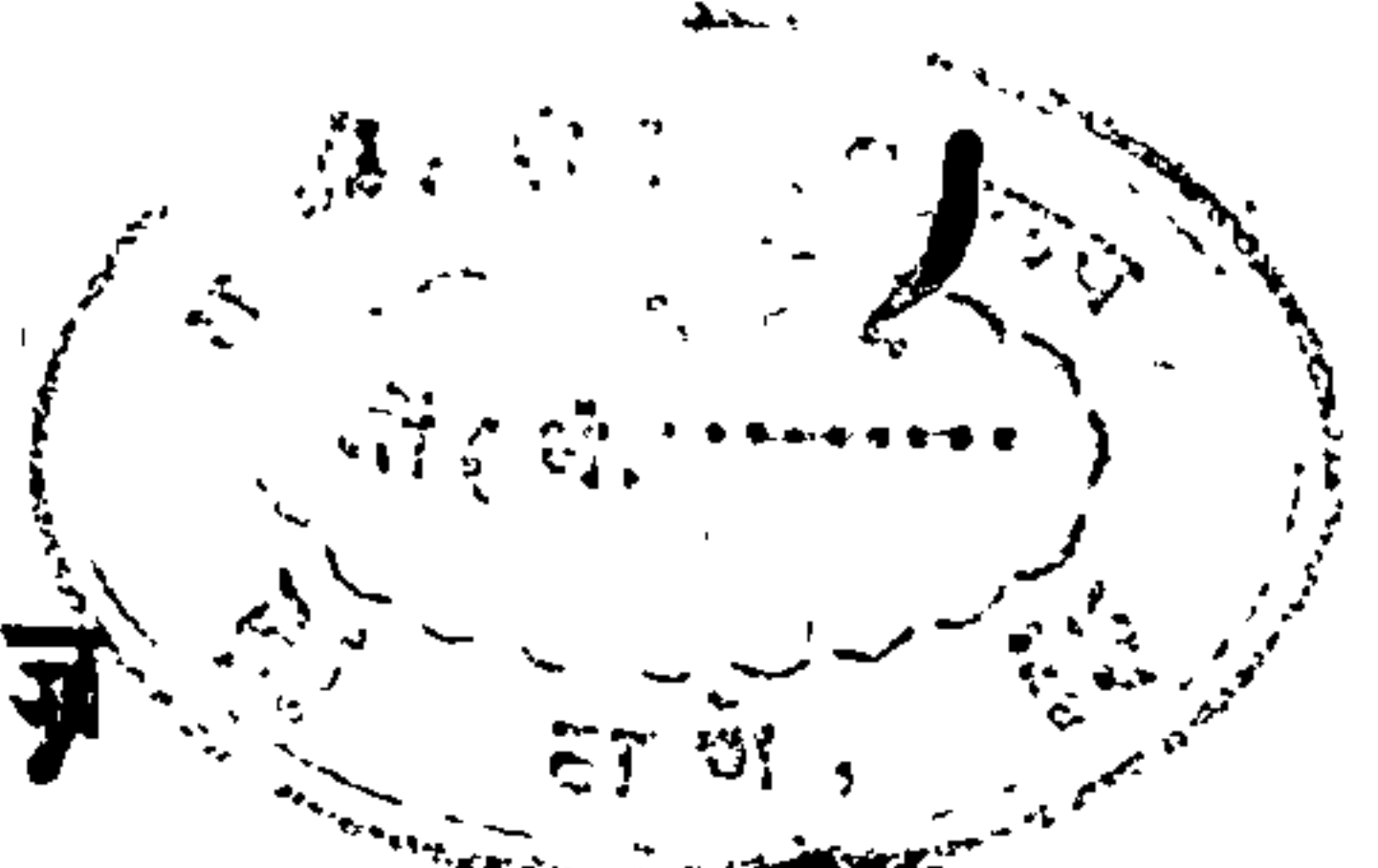

१८७१

स. ग्रं. सं. ठाणें

पर ~~चरित्र~~

सं. १३८

बाजीमहाराज

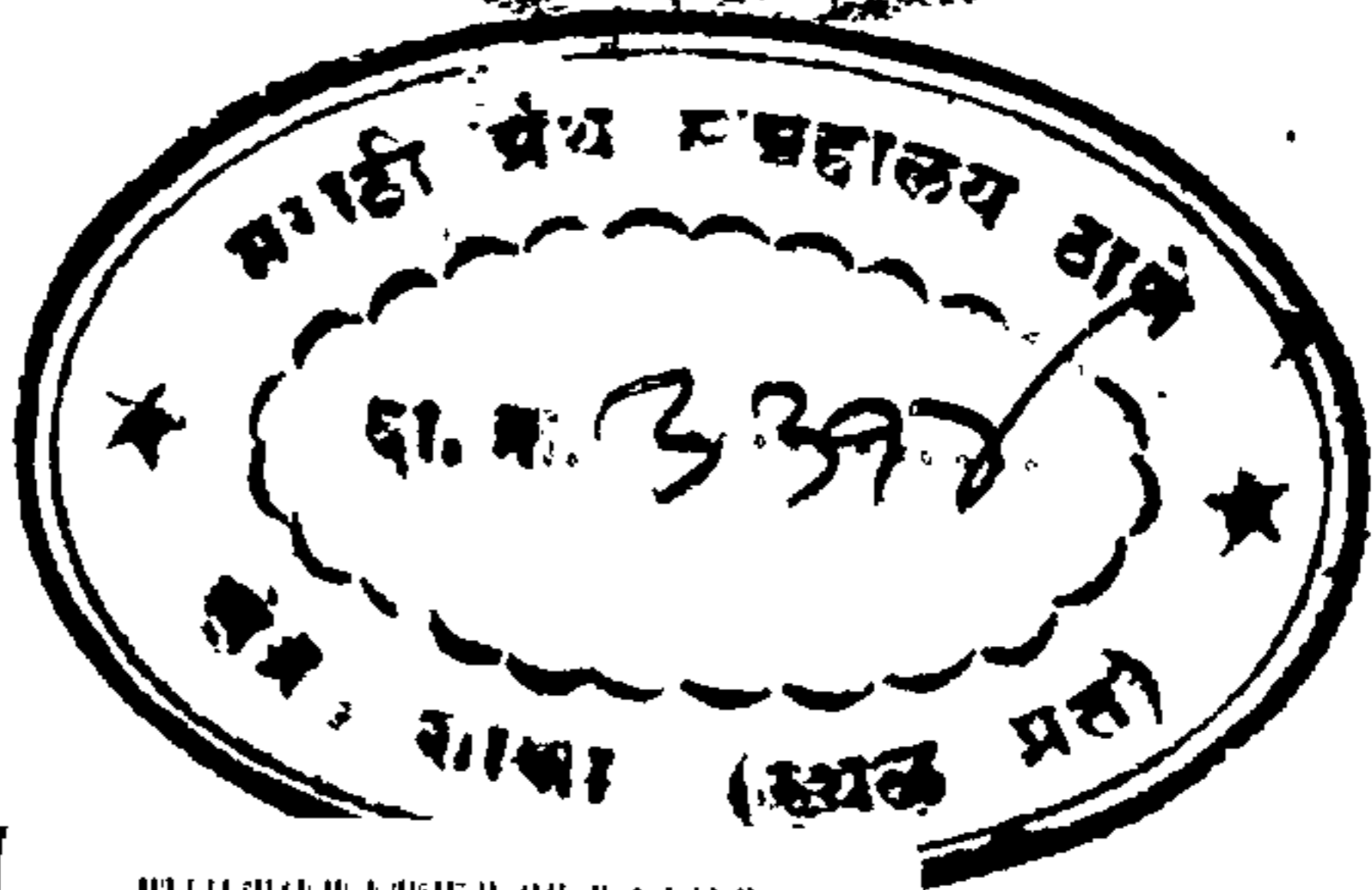
~~पर~~ चरित्र.

RELFBK-0003314

लेखक,

कृष्णराव अर्जुन केळूसकर.

REFBK-0003314

क्षत्रियकुलावतंस
श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराज.

मराठा- ऐवयेच्छु सभेच्या विद्यमानें त्रिशतसांवत्सरिक श्रीशिवज.यंत्योत्सवाप्रित्यर्थ

क्षत्रियकुलावतंस

श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराज

यांचें संक्षिप्त चरित्र.

लेखक

श्रीयुत कृष्णराव अर्जुन केलूसकर.

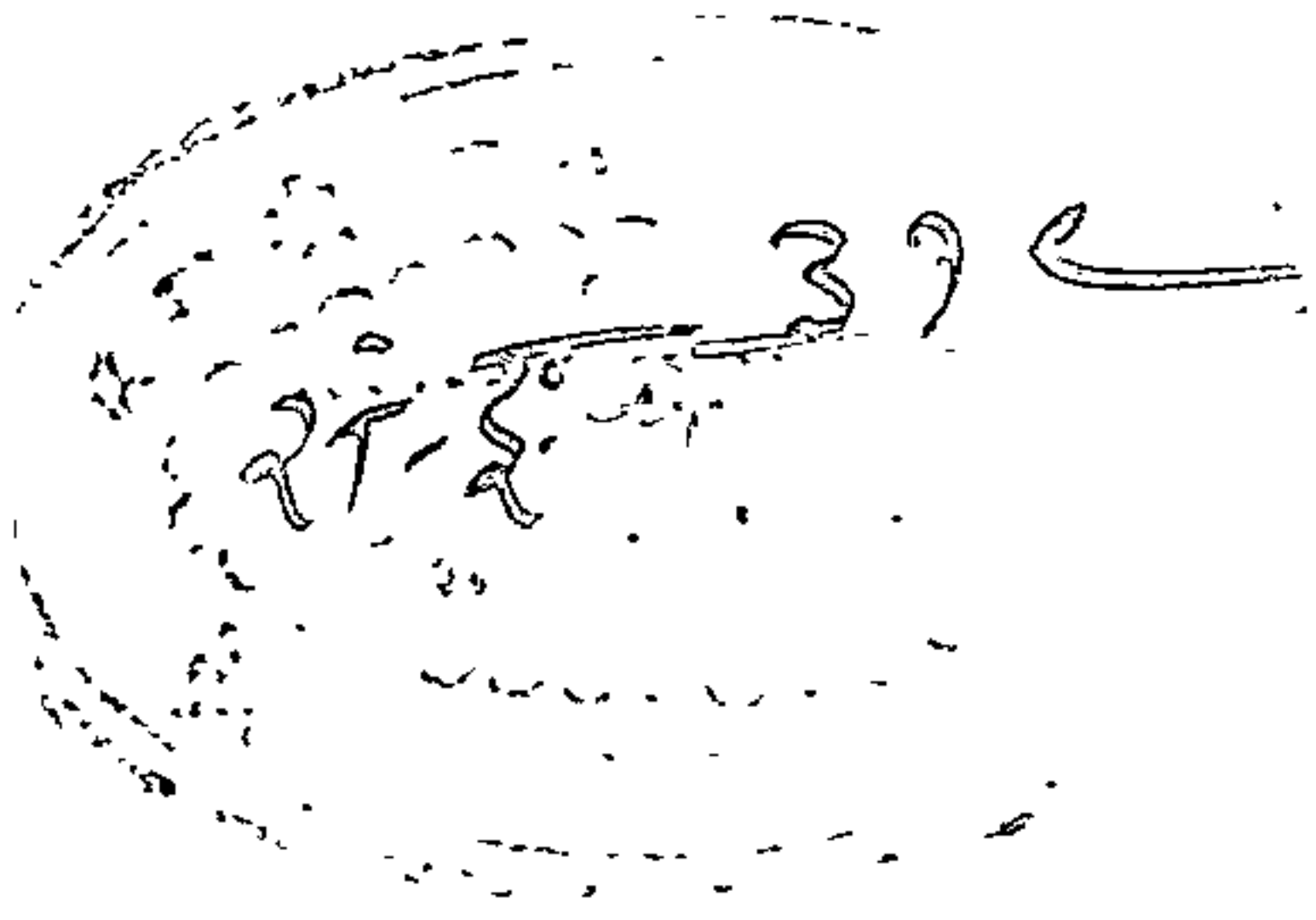
प्रकाशक—दामोदर सांवळाराम आणि मंडळी.

सन १९२७ इसवी.

किंमत आठ आणे.

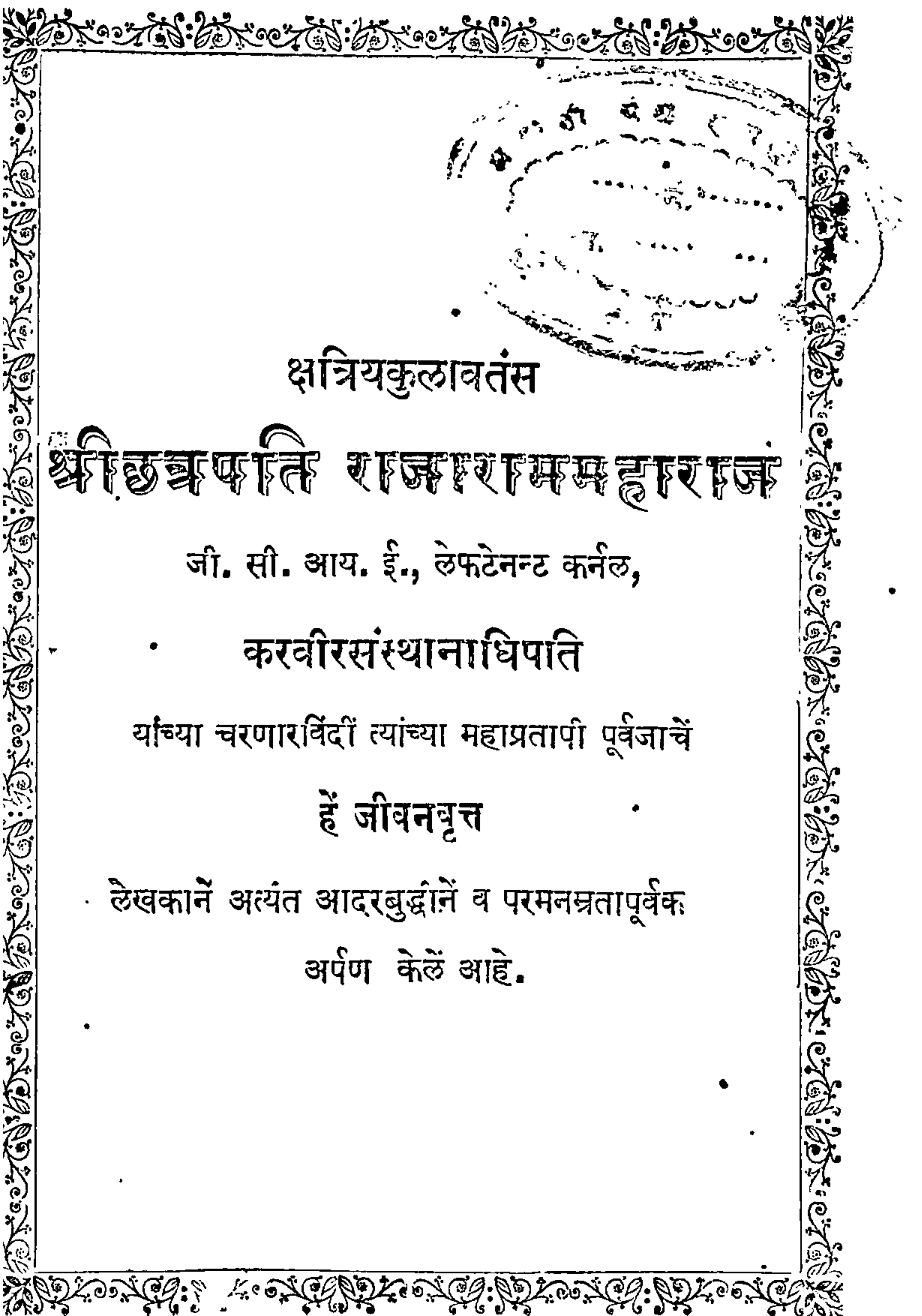
हें पुस्तक रा. रा. दामोदर सांवळाराम यंदे यांनीं नं. ३८८, गिरगांव
रोड, मुंबई येथें आपल्या ' इंदुप्रकाश ' छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केलें.

ह्या पुस्तकासंबंधाचे सर्व हक्क राखून ठेविले आहेत.

क्षत्रियकुलावतंस श्रीछत्रपति राजाराममहाराज
लेफ्टेनन्ट कर्नल, जी. सी. आय्. ई.
करवीरसंस्थानाधिपति.

क्षत्रियकुलावतंस

श्रीछत्रपति राजाराममहाराज

जी. सी. आय. ई., लेफटेनन्ट कर्नल,

करवीरसंस्थानाधिपति

यांच्या चरणारविंदीं त्यांच्या महाप्रतापी पूर्वजांचें

हें जीवनवृत्त

लेखकानें अत्यंत आदरबुद्धीनें व परमनम्रतापूर्वक

अर्पण केलें आहे.

प्रस्तावना

त्रिंशतसांवत्सरिक श्रीशिवजयंत्युत्सव चालू वर्षाच्या वैशाख महिन्या-
तोल पहिल्या सप्तकांत सर्वत्र मोठ्या उत्साहाने साजरा होणार आहे.
अशा अपूर्व पर्वणीस विद्यार्थिजनांना आमच्या शिवरायाच्या उज्ज्वल चरित्राची
माहिती व्हावी म्हणून हे संक्षिप्त चरित्र मराठा-ऐक्येच्छु सभेने सुप्रसिद्ध ग्रंथकार
रा. रा. कृष्णराव अर्जुन केळूसकर यांच्याकडून तयार करविले आहे. त्यांनी
लिहिलेल्या ६१४ पृष्ठांच्या विस्तृत चरित्राचा हा १५८ पृष्ठांचा संक्षेप आहे.
तरी पण शिवरायाच्या चरित्रांतोळ सगळ्या कथाप्रसंगाचा यांत समावेश झाला
आहे. यामुळे हे पुस्तक शिवरायांचे संकलित चरित्र कळण्यास चांगले उपयोगी
पडण्यासारखे आहे.

महाराष्ट्रांत शिवजयंत्युत्सव प्रथमतः आमच्या मराठा-ऐक्येच्छु सभेने चाळीस
वर्षापूर्वी सुरू केला असून ही सभा हा उत्सव प्रतिवर्षी नेमाने करित आली आहे.
यंदांच्या त्रिशतसांवत्सरिक शिवजयंत्युत्सवाच्या अपूर्व पर्वणीस ह्या सभेकडून
कांहींतरी योग्य स्मारक व्हावे हे इष्ट वाटल्यावरून हा चरित्रलेख तिच्या
विद्यमाने प्रसिद्ध करण्यांत येत आहे; आणि ह्या सभेचे उत्साही व प्रमुख सभासद
रा. रा. दामोदर सांवळाराम यंदे यांनी ह्या चरित्रलेखाच्या पांच हजार प्रती
आपल्या इंदुप्रकाश छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध करण्याचे धाडस आपल्या नेह-
मींच्या उपयुक्त ग्रंथ तयार करून प्रसिद्ध करण्याच्या सत्संकल्पास अनुसरून केले
आहे. हा त्यांचा मराठा-ऐक्येच्छु सभेवर मोठा अनुग्रह झाला आहे; आणि जे
सद्गृहस्थ, सार्वजनिक संस्था व संस्थानिक आमच्या तरुण पिढीला शिवरायाच्या
चरित्राची ओळख करून देण्याचे ह्या अपूर्व पर्वणीच्या सुसमयी मनावर घेतील
त्यांना हा चरित्रलेख चांगला सोईचा होईल अशी आम्हांस उमेद आहे.

शिवरायाचा हा चरित्रलेख त्यांच्या गादीवर सांप्रत विराजमान असणारे त्यांचे
महामनस्क वंशज शत्रियकुलावतंस श्रीछत्रपति राजाराममहाराज,
जी. सी. आय. ई., लेफ्टेनंट कर्नल, यांनी आपणांस अर्पण करण्याची परवानगी
कृपावंत होऊन दिल्याबद्दल सर्वां त्यांची अत्यंत ऋणी आहे.

प्रसिद्ध मूर्तिकार रा. रा. विनायकराव पांडुरंग करमरकर यांनी शिवाजीमहो-
राजांच्या अश्वारूढ पुतळ्याच्या चहुतऱ्यासाठी तयार केलेल्या तीन चित्रफलकांचे
फोटो ह्या पुस्तकांत छापण्यासाठी देण्याची कृपा केली, त्याबद्दल त्यांचे उपकार
मानणें उचित आहे.

हें पुस्तक फार घाईने छापून प्रसिद्ध करावें लागल्यामुळें बऱ्याच चुका राहून
गेल्या आहेत. त्यांतील काहींचें शुद्धिपत्रक शेवटीं जोडलें आहे. त्याप्रमाणें दुसऱ्ही
करून पुस्तक वाचावें अशी विनंति आहे.

केशवालय, दादर, मुंबई,
ता २८, एप्रिल, सन १९२७.

सीताराम केशव बोले,
अध्यक्ष, मराठा-ऐक्येच्छु सभा,

अनुक्रमणिका

भाग पहिला—पूर्वजवृत्त	१
भाग दुसरा—मालोजीराजे यांचें वृत्त.	३
भाग तिसरा—शंहाजीराजे यांचें वृत्त.	७
भाग चवथा—शिवाजीमहाराजांचें बालपण.	१८
भाग पांचवा—शिवाजीमहाराजांचें शिक्षण.	२२
भाग सहावा—स्वराज्यस्थापनेची सिद्धता.	२५
भाग सातवा—स्वराज्यस्थापनेला आरंभ.	२९
भाग आठवा—पितृसंकटनिवारण.	३६
भाग नववा—मोगलांशीं संबंध.	४२
भाग दहावा—विजापूरकरांचा आणखीं मुख कावीज करितात.	४६
भाग अकरावा—अफझुलखानाचा वध.	५१
भाग बारावा—विजापूरकरांस हतवीर्य केलें.	६०
भाग तेरावा—आरमार व समुद्रांतील किल्ले.	६९
भाग चौदावा—मोगलांशीं युद्ध व शास्ताखानांची मोहीम.	७२
भाग पंधरावा—सुरत, बारसीलोर वगैरे शहरांची लूट.	७८
भाग सोळावा—जयसिंगाची स्वारी.	८३
भाग सतरावा—आग्र्यास प्रयाण.	९३
भाग अठरावा—गेलेले किल्ले व प्रांत परत घेतले.	१०२
भाग एकुणिसावा—मोगलांच्या मुलखांत पुनः स्वान्या.	१०६
भाग विसावा—विजापूरकरांशीं पुनरपि युद्धप्रसंग.	११३
भाग एकविसावा—राज्याभिषेक.	११८
भाग बाविसावा—राज्यव्यवस्था.	१२२
भाग तेविसावा—मोगल व विजापूरकर यांजशीं पुनः कलह.	१३०
भाग चौविसावा—कर्नाटकांतील मोहीम.	१३७
भाग पंचविसावा—मोगलांशीं शेवटले युद्धप्रसंग.	१४७
भाग सव्विसावा—सज्जनसेवा.	१५१
भाग सत्ताविसावा—अंतकाळ.	१५६

श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराज

भाग

दा. क्र.

पूर्वजवृत्त

श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराज यांचे जन्म भोंसले नांवाच्या एका नामांकित क्षत्रिय कुळांत झाले. ह्या कुळाची थोडीशी माहिती प्रथम सांगतो. अयोध्या प्रांतांत शिसोदे नांवाचे सूर्यवंशांतले राजे राज्य करीत होते, त्यांच्या वंशांतल्या एका पुरुषानें नर्मदानदीच्या दक्षिण तीरीं येऊन तेथें स्वतंत्र राज्य संपादन केले. पुढें शालिवाहन शककर्ता राजा झाला, त्यानें त्याच्या वंशजाचा पराजय करून त्याचें राज्य हिरावून घेतलें. तेव्हां त्यानें मेवाडप्रांतांतील चित्रकूट-नामक किल्ल्याच्या आश्रयानें नवें राज्य स्थापिलें. हा चित्रकूट किल्ला इतिहासांत चितोड ह्या नांवानें प्रसिद्ध आहे. पुढें दिल्लीस मुसलमानांचें राज्य स्थापन होऊन त्यांचीं रजपूत राजांशीं वारंवार युद्धे होऊं लागलीं; आणि बरेच रजपूत राजे हतवीर्य होऊन त्यांचे अंकित झाले. इतरांप्रमाणें चितोडच्या राजांचे मुसलमानांशीं बरेच घोर संग्राम झाले; तरी ते पुष्कळ वर्षे त्यांस हार गेले नाहींत.

ह्या चितोडच्या गादीवर लक्ष्मणसिंह नांवाचा राजा राज्य करीत असतां स. १२७५ च्या सुमारास दिल्लीचा मुसलमान बादशहा अल्लाउद्दीन खिलजी याला असें कळलें कीं चितोडच्या राजाच्या चुलत्याची पद्मिणी नांवाची एक अतिशय सुंदर स्त्री आहे. ती मिळवावी म्हणून त्यानें चितोडास मोठ्या सैन्यानिशीं वेढा दिला. राजानें किल्ला बरेच दिवस लढविला; पण शत्रूपुढें आपला टिकाव लागत नाहीं असें पाहून तो आपल्या लोकांनिशीं त्याच्यावर तूटून पडला. ह्या रणकंदनांत चौदाशें रजपूत प्रणांस मुकले, आणि किल्ला शत्रूच्या हातीं लागला.

आपला वंश निर्मूळ होऊं नये म्हणून लक्ष्मणसिंहानें आपला द्वितीय पुत्र व्यजयसिंह याला ह्या समरयज्ञापासून निवृत्त करून पळून जावयास सांगितलें.

पित्याच्या ह्या आज्ञेप्रमाणें तो आपल्या वडील बंधूचा अल्पवयी पुत्र हम्मीरसिंह यास बरोबर घेऊन पळून गेला. अजयसिंहानें आपल्या लोकांची पुनः जमवाजमव करून शत्रूनें हस्तगत केलेला बराच मुलूख काबीज करून हम्मीरसिंहास गादीवर बसविलें. पण ही गादी चितोड किल्ल्यावर न ठेवितां राजनगर नांवाचा एक नवीन किल्ला बांधून त्यांत ती नेली. चित्तौडास परत न जाण्याचें कारण असें कीं त्या किल्ल्यांतील सर्व राजचिन्हें, एक भव्य नौबत व किल्ल्याचे पंचरसी दरवाजे मुसलमानांनीं काढून नेले होते; हीं सगळीं त्यांच्याकडून परत मिळवीपर्यंत त्या किल्ल्याची पायरी चढावयाची नाहीं अशी त्यांनीं प्रतिज्ञा केली होती. त्याप्रमाणेंच ज्या शत्रूंच्या पायीं त्यांच्या घराण्याचा असा भयंकर संहार झाला व वडिलांच्या गादीचा असा धुव्वा उडाला, त्यांचा पुरा परभव करून सूड उगवीपर्यंत आपली निशाणें मागून चालवावीं, ताटांत भोजन करूं नये, पलंगावर निजूं नये, श्मश्रु करूं नये असा त्यांनीं नियम केला ! हा यवनद्वेष शिसोदे राजवंशानें पुढें असाच चालविला. ह्या वंशानें पुढें प्रबळ होऊन उदेपूर येथें गादी स्थापिली.

वर सांगितलेला अजयसिंह आपला पुतण्या हम्मीरसिंह यास गादीवर बसविल्यावर कांहीं वर्षांनीं मरण पावला तेव्हां त्याचा पुत्र सजनसिंह यानें असें मनांत आणिलें कीं राज्यविभागासाठीं आपल्या चुलतभावाशीं कलह करण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. तर आपल्या पराक्रमानें नवें राज्य संपादन करावें यांतच खरा पुरुषार्थ आहे. असा पोक्त विचार करून ह्या शूर पुरुषानें दक्षिणेकडे येऊन सोंधवाड प्रांत काबीज केला आणि तेथें आपली गादी स्थापिली. याच्या वंशांतला देवराजजी नांवाचा महाराणा मुसलमानांच्या सतत होणाऱ्या उपसर्गांला त्रासला आणि राज्यत्याग करून दक्षिणेकडे कृष्णा व भीमा ह्या नद्यांच्या तीरी पाळेगारी करून कसाबसा योगक्षेम चालवूं लागला. इकडे आल्यावर त्यानें आपलें नांव पालटलें, आणि तो आपणास भोसावंत भोंसले म्हणवूं लागला. येथें त्याला सिंगणापूरची पाटीलकी मिळाली, तीवर गुजारा करून तो स्वस्थ राहिला. पुढें त्याच्या वंशजांनीं खानवट, हिंगणी, बेरडी, देऊळगांव, जिती, बेरूळ, बनसेंद्र, कळसवावी, मुंगीपैठण, नानजव इत्यादि गांवांच्या पाटीलक्या मिळविल्या. आमच्या चरित्रनायकाचा पणजा बाबाजी हा वर सांगितलेल्या सजनसिंहाचा म्हणजे भोसावंत भोंसले याचा वंशज होय. ह्या बाबाजीचें जन्म

१५३३ सालीं झालें. हा मोठा सदाचारी व धर्मशील होता. ह्याला मालोजी व विठोजी असे दोन पुत्र होते. हे अनुक्रमें १५५० व १५५३ सालीं जन्मले. हे मोठे सद्गुणी, शूर व हुशार निपजले. हे वयांत येऊन संसार पाहूं लागले असतां देऊळगांव जो त्यांच्या वतनाचा गांव तेथल्या शेतकऱ्यांचे व यांचे जमिनीसंबंधानें तंटे उपास्थित होऊन यांचें त्यांच्याशीं पटेना. यास्तव ते तो गांव सोडून दौलतावादेजवळ वेरूळ गांवाचें वतन मिळवून तेथें राहूं लागले. पण हें उत्पन्न खाऊन स्वस्थ राहण्यांत कांहीं पुरुशार्थ नाहीं; तर आपल्या अंगची धमक व हुशारी यांचें योग्य चीज होईल असा कांहींतरी व्यवसाय पाहावा असें त्यांनीं मनांत आणलें, आणि सिंधखेडचा देशमुख लुखजी जाधव हा त्या वेळीं अहमदनगरच्या निजामशाहींत बाराहजार स्वारांचा मनसबदार होता, त्याच्या पदरीं त्यांनीं १५७७ सालीं बारागिरची नोकरी धरिली.

भाग दुसरा.

मालोजीराजे यांचें वृत्त.

मालोजी शरीरानें मोठा मजबूत व धिप्पाड होता, तो इतका कीं, त्याच्या स्वारीला घोडें टिकत नसे; म्हणून जाधवानें त्याची आपल्या देवडीवर नेमणूक केली. तो मोठा चतुर, हुशार व गुणी असल्यामुळें जाधवाचा त्याच्यावर लौकरच लोभ जडला, आणि त्याचें ऊर्जित करावें म्हणून त्यानें त्याला मूर्ति जा निजामशहापाशीं नेऊन हा मोठा नेकीचा व उमदा पुरुष आहे अशी त्याची शिफारस केली. निजामशहा त्याला पाहून फार खुष झाला, आणि त्याला त्यानें आपल्या लष्करांत शिलेदारी दिली. विठोजीसहि त्यानें शिलेदारी दिली. तेव्हांपासून ते घरचीं घोडी व बारागीर ठेवून निजामशहाची नोकरी करूं लागले; तरी ते अजून जाधवरावाचेच अंकित होते.

मालोजीचें लग्न फलटणचा देशमुख जगपाळराव निंबाळकर याची वहीण दिपाबाई हिजशीं झालें. यांना पुष्कळ दिवस संतति होईना. आपल्या पोटीं मूल नाहीं म्हणून दिपाबाईस अतिशयित वाईट वाहूं लागलें. पुत्रप्राप्तीसाठीं

त्यांनी पुष्कळ दानधर्म, अनुष्ठानें व नवससायास केले. अखेरीस त्यांनी नगरास शहाशरीफ म्हणून एक पीर होता त्यास नवस केला. पुढें त्यांस १५९४ सालीं पुत्ररत्न झालें. हा पुत्र आपणांस त्या पिराच्या अनुग्रहानें झाला असें त्यांना वाटून त्यांनी त्याचें नांव शहाजी असें ठेविलें; नंतर लौकरच त्यांना दुसरा पुत्र झाला, त्याचें नांव त्यांनी शरीफजी असें ठेविलें.

शहाजी हा चांगला देखणा असून मोठा चलाख, हुशार व गुणी होता. त्याची वाणी मधुर असून चालचलणूक फारच मोहक असे. जाधवाला तो फार आवडत असे, व तो त्याला कधीकधी आपल्या घरीं नेत असे. तेथे तो त्याची कन्या जिजाऊ हिच्याशीं खेळत वागडत असे. शहाजी पांच वर्षांचा असतां मालोजीनें त्याला जाधवाच्या घरीं रंगपंचमीच्या समारंभास नेलें. त्याला पाहतांच जाधवानें त्याला आपल्याजवळ बोलावून मांडीवर बसविलें; आणि जिजाऊ त्याला पाहून घरांतून धावत बाहेर आली आणि जाधवाच्या दुसऱ्या मांडीवर बसली. तेव्हां जाधव मोठ्या लडिवाळपणानें बोलला: “मुली, हा तुला नवरा पाहिजे?” आणि सभासदांकडे वळून म्हणाला: “खरोखर हा जोडा योग्य दिसतो.” हे शब्द ऐकून तीं मुलें जवळच्या तबकांतील रंगगुलाल घेऊन एकमेकांवर उडवूं लागलीं. तें पाहून सभासदांस मोठें कौतुक वाटलें व ते म्हणाले कीं जोडा योग्य आहे. तेव्हां मालोजी व विठोजी झटदिशीं उठून सभासदांस म्हणाले: “एका हो, जाधवराव आजपासून आमचे व्याही झाले व जिजाऊ आमची सून झाली. ते आतां काय बोलले तें तुम्ही सर्वांनीं ऐकलेंच आहे. आतां हा निश्चय बदलणार नाही. थोर लोक सभेंत बोलल्यावर मागें सरणार नाहींत.” हा प्रकार पाहून जाधव चकित झाला. त्यानें त्या वेळीं कांहीं एक उत्तर केलें नाहीं.

दुसरे दिवशीं मालोजीला जाधवाकडून भोजनाचें आमंत्रण आलें तेव्हां त्यानें त्याला असा निरोप पाठविला कीं आम्ही तुम्ही व्याही झालों, आतां तुम्हाबरोबर भोजन लग्नसमारंभाच्या वेळीं होईल. मध्यंतरीं आम्हांस बोलावूं नये. जाधवाची स्त्री म्हाळसाबाई हिला ही गोष्ट कळली तेव्हां मालोजीचा असा उद्दामगण पाहून ती अतिशयित रागावली. आपल्या बरोवरीच्या सरदा-

त्यांस सोडून यःकश्चित् शिलेदाराच्या पोरास आपली मुलगी देऊं करणें तिला मुळींच पसंत पडलें नाहीं; आणि मालोजीनें आपलें विनोदाचें बोलणें खरें समजून असा उद्धटपणा केल्याबद्दल जाधवालाहि मोठा क्रोध आला आणि त्याला त्यानें नोकरीवरून दूर केलें. ह्याप्रमाणें त्या दोघां बंधूंची लष्करी नोकरी सुटून त्यांस वेरूळगांवां परत जावें लागलें; आणि पुनः त्यांच्या हातीं नांगर आला.

ह्या अपमानामुळें मालोजीस पराकाष्ठेचें वाईट वाटलें. आपली योग्यता मोठी नाहीं, आपल्यापार्शी दौलत नाहीं म्हणून जाधवरावानें आपला हा असा उपमर्द केला, तर आतां आपली योग्यता कशी वाढवावा याची मालोजीस सारखी तळमळ लागून राहिली. पुढें एके दिवशीं तो आपल्या शेतांतलें एक वारूळ खणीत असतां त्यांत त्याला मोठा द्रव्यनिधि सांपडला. तो पाहून त्याला अर्थात् परमहर्ष झाला; आणि त्यानें तें द्रव्य श्रीगोंदें येथील शेषावा नाईक पांडे नांवाच्या सावकाराकडे अनामत ठेविलें आणि लोकांत असा प्रवाद पसरला कीं श्रीभवानी प्रसन्न होऊन तिनें आपणांस पुष्कळ द्रव्य दाखविलें आहे आणि आमच्या कुळांत शककर्ता निर्माण होईल असा वर दिला आहे.

हा द्रव्यलाभ झाल्यावर मालोजीनें हजार घोडें खरेदी करून बरेच वारगीर व शिलेदार नोकरीस ठेविले. त्यानें क्षेत्रांच्या ठिकाणीं पुष्कळ दानधर्म केला, कित्येक देवाल्यांचे जीर्णोद्धार केले आणि जागोजाग विहिरी व तलाव बांधिले. ह्याप्रमाणें अनेक धर्मकृत्यें करून त्यानें मातबरपणाविषयीं व पुण्यशीलतेविषयीं मोठा लौकिक संपादिला. ह्याप्रमाणें आपला इतमाम व योग्यता वाढविल्यावर त्यानें जाधवापार्शी मुलीविषयीं पुनः मागणी केली; पण तो त्याच्याशीं शरीर-संबंध करण्यास राजी होईना. तेव्हां त्याची चांगली खोड मोडण्याकरितां मालोजीनें निवाळकरांकडून दोन हजार स्वारांची मदत मिळवून त्याच्या जहागिरीस उपद्रव देण्याचा क्रम सुरू केला. याखेरीज त्यानें आणखी अशी युक्ति योजिली कीं दोन डुकरें मारून त्यांच्या गळ्यांत त्यानें चिठ्या बांधिल्या आणि तीं मुसलमानांच्या मशिदींत टाकिलीं. ह्या चिठ्यांत त्यानें निजामशहास येणेंप्रमाणें अर्ज केला; “ जाधवराव आमच्या मुलास मुलगी देण्याचें कबूल करून आतां बायकांच्या सांगण्यावरून वचनास फिरला आहे, व आम्हांस त्यानें नोकरी-

वरून दूर केलें आहे; यास्तव निरुपाय होऊन आम्हीं निवाळकरांच्या आश्रयानें हा प्रकार केला आहे. ह्यावर वादशहा आमची दाद घेऊन जाववरावाशीं आमची सोयरीक करून देईल तर बरें, नाही तर आम्ही असाच प्रकार दुसऱ्या माशिदींतहि करूं.”

हा भ्रष्टाकार निजामशहास कळला तेव्हां त्यानें जाधवास बोलावून आणून सांगितलें कीं तुम्ही मालोजीशीं केलेला करार मोडतां हें बरोबर नाही. तुमच्या ह्या वचनभंगामुळें आमच्या माशिदींत भ्रष्टाकार होऊं लागले आहेत. तरी मालोजीच्या मुलास मुलगी देऊन त्याच्याशीं समेट करा. त्यावर जाधवानें असा जबाब दिला कीं भोंसल्याच्या मुलास मुलगी देण्यासंबंधानें अनमान करण्याचें कारण एवढेंच आहे कीं त्याची आमची योग्यता सारखी नाही. हा त्याचा उद्दामपणाचा जबाब ऐकून निजामशहाने असें मनांत आणलें कीं त्याचा गर्व हरण करण्यासाठीं मालोजीस चांगली मनसब देऊन योग्यतेस चढवावें. त्याप्रमाणें त्यानें त्यास मोठ्या स्नेहभावानें बोलावून आणून बारा हजार स्वारांची मनसब दिली व राजे हा किताब देऊन शिवनेरी व चाकण हे किल्ले व त्यांसभोंवतालचा प्रांत सरंजामादाखल दिला, आणि पुणें व सुपें ह्या परगण्यांची जहागीर करून दिली. हें वर्तमान स. १६०४ च्या मार्च महिन्यांत घडलें.

ह्याप्रमाणें मालोजीचा पक्ष निजामशहानें घेतल्यामुळें जाधवाला आपली मुलगी त्याचा मुलगा शहाजी यास देणें प्राप्त झालें. निजामशहाच्या हुकमावरून हा विवाह दौलताबादेस स. १६०४ च्या एप्रिल महिन्यांत झाला. ह्या समारंभाला खुद्द निजामशहा व दरबारचे सगळे सरदार आले होते.

ह्या विवाहानंतर मालोजीराजे यांचें निजामशाहींत मोठें वजन वाढलें. त्यांच्या अंगच्या शौर्याचें व हुशारीचें त्या धामधुमीच्या काळीं चांगलें चीज झालें. त्या शाहीच्या अनेक विकट कामगिन्या करून त्यांनीं दरबाराची शाबासकी मिळविली; आणि तेथें त्यांचें चांगलें तेज पडूं लागलें. दरबारचे मुत्सद्दी मोठ्या मोठ्या कामांत त्यांची मसलत घेऊं लागले; शिवाय त्यांचा स्वभाव मोठा प्रेमळ व उदार असल्यामुळें दरबारचे लोक त्यांना सर्वदा अनुकूल असत.

ह्याप्रमाणें मालोजीराजे आपल्या मनसबदारीचा पंधरा वर्षे मोठ्या इश्रतीनें उपभोग घेऊन १६१९ सालीं निवर्तले; आणि निजामशहानें त्यांची दौलत व मनसब शहाजीराजे यांस दिली.

भाग तिसरा.

शहाजीराजे यांचें वृत्त.

निजामशाहींतील नोकरी.

शहाजीराजांना निजामशाहींत मनसबदारी मिळाल्यावर त्यांना आपल्या अंगचे शौर्यवीर्यादि गुण दाखविण्याचा सुसमय दुसऱ्याच वर्षी म्हणजे १९२० साली प्राप्त झाला. ह्या वर्षी निजामशहाचा मुख्य कारभारी मलिकंबर यांचे मोगलांशी मोठ्या निकराचे युद्ध झाले ह्या युद्धांत शहाजी राजे मोठ्या शौर्याने लढले, व त्यांच्या अंगचे अप्रतिम युद्धकौशल्य चांगले निदर्शनास आले. ह्या लढाईत मलिकंबराचा पराजय होऊन त्यास मार्गे हटावे लागले; पण शहाजीराजांनी क्वच न खातां मोगलांच्या सैन्यावर पुनःपुनः छोपे घालून त्याला पुरेपुरे करून सोडले. ह्या मर्दुमकीस्तव दरबारांत त्यांची प्रशंसा झाली, आणि मलिकंबराचा त्यांच्यावर फारच लोभ जडला.

यानंतर शहाजहान जो पुढें दिल्लीचा बादशहा झाला त्याने निजामशाही साफ बुडविण्याचा निर्धार करून त्या दरबारांतील लुखजी जाधव वगैरे कित्येक मराठे सरदारांस मोठी लालूच दाखवून वश करून घेतले. त्यांचें मलिकंबराशी चांगलेंसे पटत नसल्यामुळे ते असे सहज फितूर झाले. शहाजीराजे मोगलांच्या ह्या लालचीस भुलले नाहींत. मलिकंबराच्या पक्षाकडे शेवटपर्यंत राहून त्यांनी त्यास मोठ्या इमानानें साहाय्य केले. परंतु मोगलांच्या प्रबळ सैन्यापुढें त्यांचें कांहींएक चालले नाहीं, आणि मलिकंबरास त्यांच्याशी तह करावा लागला. हा सरदार पुढें फार दिवस जगला नाहीं. तो १९२६ सालांत मृत्यु पावला.

मलिकंबराच्यामार्गे शहाजी राजांनी अनंत साबाजी नांवाच्या एका चतुर मुत्सद्याच्या साहाय्याने अल्पवयी मूर्तिजा निजामशहाच्या आईचा आपल्यावर भरंवसा बसवून घेतला आणि त्या शाहीचा सगळा कारभार आपण चालविला. इकडे लुखजी जाधव मोगलांकडे गेला होता, त्याने शहाजहानाच्या सल्ल्याने निजामशाही बुडविण्याचा घाट घातला. हें पाहून शहाजीराजांनी मूर्तिजाला

कासार घाटांत माहुली नांवाच्या एका मजबूत किल्ल्यांत नेऊन ठेविलें. जाधवानें मोगलांच्या मोठ्या सैन्यानिशीं त्या किल्ल्यास वेढा दिला; पण शहाजी राजांनीं सहा महिनेपर्यंत त्यास दाद दिली नाहीं. शेवटीं जाधवानें निजामशहाच्या आईशीं मिलाफ केल्यामुळें शहाजीराजे निरुपाय होऊन आपल्या कांहीं विश्वासू लोकांनिशीं किल्ल्यांतून निसटून गेले, तेव्हां जाधव त्यांच्या पाठीस लागला. ही श्वशुरजामातांची धरपकड फलटणपर्यंत झाली. तेथून जाधवानें माघार घेतली. कारण शहाजीराजांस फलटणच्या निवाळकरांचें साहाय्य मिळून ते उलट खावून आपला धुव्वा उडवितील हें त्यास ठाऊक होतें.

शहाजीराजे माहुली किल्ल्यांतून निघाले त्या वेळीं त्यांची बायको जिजाबाई त्यांच्याबरोबर होती. ती त्या वेळीं सातमहिऱ्यांची गरोदर असून तिला घोड्यावर बसून निघावें लागलें. पाठीवर शत्रु असल्यामुळें त्यांना वेगानें दौड करावी लागली. कांहीं कोस गेल्यावर जिजाबाईच्या पोटांत मनस्वीं दुखूं लागलें, व पुढें दौड करण्याचें तिला मुळीं त्राण उरलें नाहीं. म्हणून तिला राजांनीं शिवनेरी किल्ल्यांत नेऊन ठेविलें आणि तिच्या रक्षणासाठीं कांहीं लोक नेमून दौड पुढें चालविली. मागून जाधव त्या किल्ल्यापाशीं आला तेव्हां तो वर तिच्या समाचारास गेला आणि तिला म्हणाला: “तूं सिंधखेडास माझ्या घरीं जात असलीस तर तुला मी तिकडे सुरक्षितपणें पांचवितों.” जिजाबाईनें बापाला पुष्कळ दोष देऊन म्हटलें: “त्यांच्याऐवजीं मी तुमच्या हातीं सांपडलें आहे. जें कांहीं पारिपत्य करावयाचें तें मला करा. मला माहेरीं जावयाचें नाहीं. मी येथेंच राहणार.” त्या मानी मुलीचा असा निर्धार पाहून जाधवानें तिच्या रक्षणासाठीं आणखी आपले कांहीं लोक ठेवून पुढें कूच केलें.

शहाजीराजांनीं विजापूरदरवारांत वशिला लावून मोगलांच्या तावडींतून निजामशाही सोडविण्यासाठीं सैन्याची कुमक मागितली. ती त्या सरकारानें दिल्यावर राजांनीं पुनः माघारीं फिरून परिड्याचा किल्ला व त्याच्या आसपासचा मुलूख काबीज केला व निजामशहाशीं पुनरधि सलोखा करून त्यास मोगलांच्या काचांतून सोडविण्याचा वेत केला. परंतु निजामशहानें जाधवाशीं विश्वासघात करून त्याला व त्याच्या मुलाला मारविलें हें वर्तमान कळल्यावरून राजांनीं आपला पूर्वीचा वेत सोडला आणि

मुख्य काबीज करून स्वतंत्र होऊन वसावे असें योजिलें. त्यांनीं संगमनेरापासून पुणे व अहमदनगरापर्यंत सगळा मुख्य व वालेधाट हाताशी घातला आणि शामगडास आपलें ठाणें दिलें.

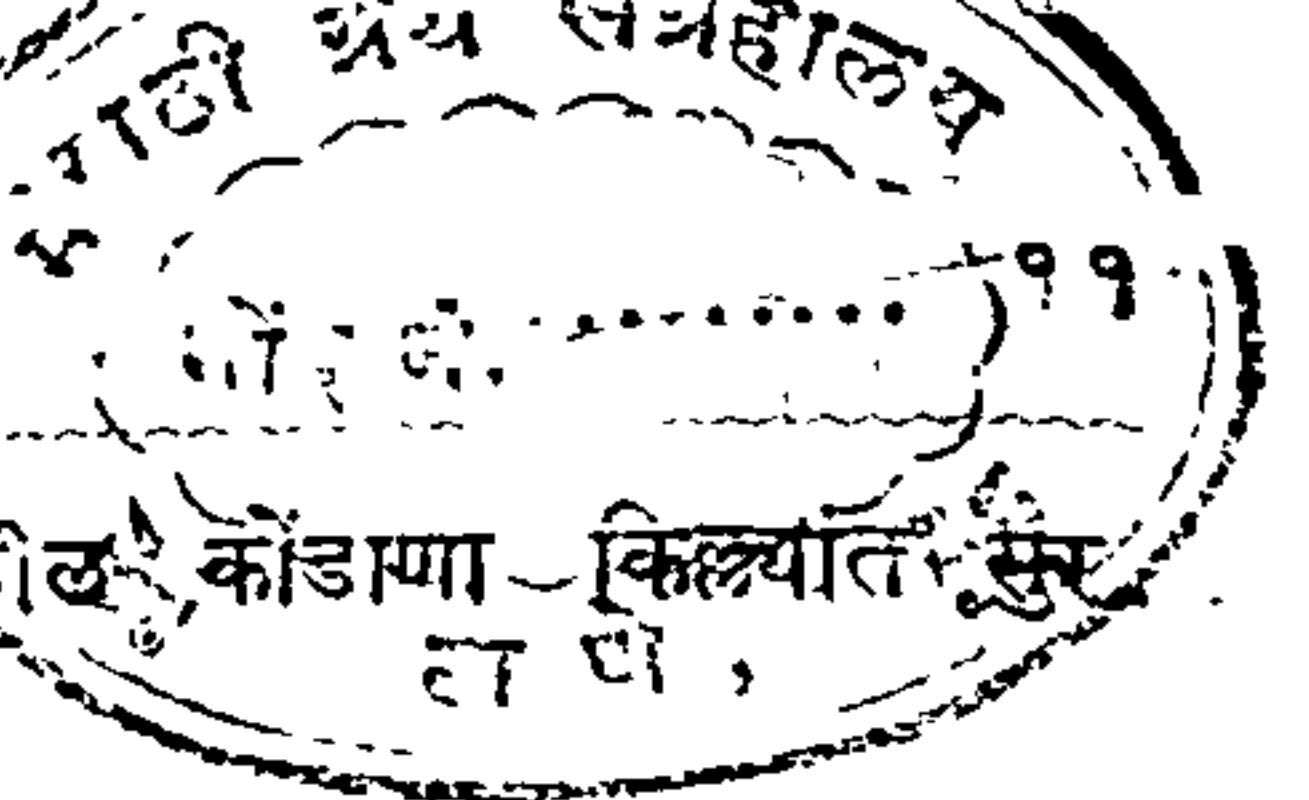
ह्या सुमारास मोगल बादशहाचा खानजहान लोदी नांवाचा एक बलाढ्य सरदार बेदील होऊन दक्षिणेंत निजामशाहीच्या आश्रयास आला. त्यानें मोगलांशीं विरोध चालविला तेव्हां त्यास मराठे सरदारांनीं मदत केली. शहाजी राजांनींही त्याला चांगली कुमक केली. पुढें शहाजहानानें मोठ्या सैन्यानिशीं दक्षिणेंत येऊन ह्या लोदीचा पुरा मोड केला, आणि ज्यांनीं त्याला मदत केली होती त्यांच्या नाशाला तो प्रवृत्त झाला. ह्या मोठ्या संकटांतून सुटण्यासाठीं शहाजीराजे शहाजहानास शरण जाऊन त्यांच्या पदरीं सरदारी पतकरून राहण्यास राजी झाले. मोगल बादशहाला हेंच पाहिजे होतें. राजांच्या शौर्यवीर्यादि गुणांची त्याला चांगली माहिती होती; आणि निजामशाही बुडविण्याच्या कार्यां अशा बलाढ्य सरदाराचा पुष्कळ उपयोग होईल अशी त्याची खात्री होती. त्यानें राजांना मोठी मनसब दिली व जुन्नर, संगमनेर, वैजापूर वगैरे परगणे त्यांच्याकडे कायम केले. हें वर्तमान १६३० सालांत घडलें.

पुढें शहाजहानानें निजामशाहीचा मुख्य कारभारी फत्तेखान ह्याच्याशीं तह करून त्याच्याकडून मोठी खंडणी घेण्याचें ठरविलें. हा फत्तेखान मोठ्या जहागिरीच्या लालचीनें त्याचा अंकित झाला आणि एका अल्पवयी मुलास निजामशाहीच्या तक्तावर वसवून सगळा कारभार स्वतः चालवूं लागला.

मोगल बादशहानें निजामशाहीवर आपला पुरा शह बसविण्यासाठीं फत्तेखानास जी जहागीर दिली, तींतला बराच प्रांत त्यानें पूर्वीं शहाजीराजांस देऊं केला होता. म्हणून त्यांस मोठा राग येऊन त्यांनीं मोगलांची नोकरी सोडून पुनः विजापूरदरबाराकडे धाव घेतली; आणि त्यास असें सांगितलें कीं निजामशाहींत फारच बेबंदाई झाली आहे, म्हणून त्या शाहीच्या अमलांतला मुख्य काबीज करणें फार सोपें झालें आहे. तरी मला फौजेची कुमक द्याल तर मी तो मुख्य काबीज करून देतो. ही त्यांची मसलत पसंत वाटून अदिलशहानें त्यांच्या ताब्यांत फौज दिली. ती घेऊन राजांनीं दौलताबाद किल्यास वेढा

देण्याचें ठरविलें. हें वर्तमान फत्तेखानास कळतांच त्यानें मोगलांची मदत मिळविली; आणि त्यांच्या सरदारानें शहाजीराजांस वाटेंत अडविलें व त्यांच्याशीं लढून त्यांस मागे हटविलें. मग त्यानें दौलतावादेच्या किल्ल्यापाशीं आपल्या सैन्याचा तळ दिला. इकडे शहाजीराजांनीं पाहिलें कीं मोगलांच्या प्रबळ सैन्यापुढें आपला निभाव लागणार नाहीं. म्हणून त्यांनीं फत्तेखानाशीं भेद करून त्यास अनुकूल करून घेतलें; आणि त्यानें मोगल सैन्यावर किल्ल्यावरून तोफांचा मारा सुरू केला. हा असा दगेखोरपणा पाहून मोगल सरदाराला चेंव आला, आणि त्यानें किल्ल्यास बळकट वेढा देऊन तो शेवटीं हस्तगत केला. शहाजीराजांनीं वाहेरून मोगल सैन्यावर पुनःपुनः छापे घातले, पण त्यांचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. फत्तेखान शेवटीं मोगल बादशहास शरण गेल्यावरून त्यानें त्याला कांहीं वार्षिक वेतन ठरवून स्वस्थ वसावयास लाविलें, आणि जो अल्पवयी मुलगा त्यानें निजामशाही तत्कावर बसविला होता, त्याला ग्वाल्हेरच्या किल्ल्यांत कैदेंत ठेवून त्या शाहीचा सगळा मुलूख आपल्या ताब्यांत घेतला. हें वर्तमान १६३३ सालीं घडलें.

ह्या धामधुमीच्या वेळीं आमच्या चरित्रनायकावर एक जिवावरचें संकट आलें होतें. माता जिजाबाई त्यांस घेऊन वायझापूर येथें राजांच्या आज्ञेवरून रहात असे. मोगलांचा वेढा पडला असतां शहाजीराजे त्यांच्यावर वळोवेळां हल्ले करून त्यांस हैराण करूं लागले, तेव्हां त्यांचा सूड उगवण्यासाठीं मोगलांचा सेनापति मोहबतखान यानें जिजाबाईला तिच्या लहान मुलासह पकडून आणविलें. त्यांचा त्यानें नाश केला असता, परंतु मोगलांच्या त्या लष्करांत लुखजी जाधवाचा भाऊ जगदेवराव हा होता, त्यानें खानापाशीं अशी रदवदली केली कीं, “ शहाजीराजे यांचें आमच्या घराण्याशीं वांकडें आहे. ह्या वैमनस्यामुळें त्यांनीं जिजाबाईस व तिच्या मुलास सोडून दिलें असून दोनतीन वर्षांपूर्वीं मोहित्यांची कन्या तुकाबाई हिजशीं विवाह केला आहे. यामुळें तर जिजाबाईचा व त्यांचा पुरा बेबनाव झाला आहे. यास्तव यांना पकडून कैद केल्यास शहाजीराजांस कांहींच वाटणार नाहीं. आमच्या घराण्याची मात्र यामुळें इजत घेतल्यासारखें होणार आहे.” हें त्याचें म्हणणें खानास खरें वाटून जिजाबाईस त्यानें त्या जाधवाच्या स्वाधीन

केले; आणि त्याने तिला शहाजीराजांच्या ताब्यातील कोंडाणा किल्ल्यात सुरक्षितपणे नेऊन ठेविले.

दालतोबाद घेण्याचा बंद फसून निजामशाही मोगलांनी बुडविली तरी शहाजीराजे कांहीं हताश झाले नाहीत. ते विजापूरकरांच्या सैन्याबरोबर माघारी न जाता, भीमगड जो त्या वेळी त्यांच्या ताब्यांत होता तेथे जाऊन त्यांनी लोकांची जमवाजमव केली आणि तिकडील मोगलांच्या ताब्यांत गेलेला मुख्य परत काबीज करण्याचा धुमधडाका चालविला. त्यांनी ह्याप्रमाणे निजामशाहीचा बहुतेक मुख्य आपल्या कवजांत घेतला. ही त्यांची धामधूम बंद करून त्यांनी परत मोगलांच्या लष्करास येऊन मिळवें म्हणून मोगल सरदारांनी त्यांस मोठी लालूच दाखविली, पण तिला त्यांनी भीक घातली नाही. परंतु त्यांना मोगलांच्या मोठ्या हल्ल्याची भीति असल्यामुळे त्यांनी विजापूरच्या अदिलशहाकडे पुढीलप्रमाणे बोलणे लाविले: “ मला सैन्याची व द्रव्याची कुमक कराल तर मी निजामशाही पुनः उभी करून बहिरी घराण्याचा झेंडा उभारितों.” हे त्यांचे बोलणे त्या दरबारास कबूल होऊन त्याने त्यांना सगळ्याप्रकारचे साहाय्य केले, आणि त्यांच्याकडून असा करार करून घेतला की त्यांनी निजामशाही वंशातील एकादा वारस पाहून गादीवर बसवावा व त्याच्या वतीने निजामशाहीचा कारभार पाहावा. ह्या कराराप्रमाणे राजांनी मूर्तिजा नांवाचा एक दहा वर्षांचा मुलगा श्रीवर्धन येथे नजर कैद होता त्यास सोडवून आणिले व भीमगड येथे तक्ताची जागा करून त्याला तेथे स. १६३३ च्या सप्टेंबर महिन्यांत ठेविले.

शहाजीराजांचे हे धाडस व स्तुत्य हेतु पाहून निजामशाहीतील पूर्वीचे बहुतेक जहागीरदार, सरदार व देशमुख त्यांस येऊन मिळाले. जे कोणी सरदार त्यांस प्रतिकूल होते व जे स्वतंत्र होऊन बसले होते, त्यांस राजांनी मोडून काढले. नंतर त्यांनी जुन्नर येथे निजामशाहीचे तक्त नेले. निजामशाहीचा गेलेला बहुतेक मुख्य काबीज करून राजांनी निजामशाही तक्ताची पुरी स्थापना केल्याचे ऐकून शहाजहान बादशहाने त्यांच्या पारिपत्यास मोठी फौज पाठविली. तिचा त्यांनी परिडे येथे पुरा फडशा उडवून अहमदनगरांतील मोगलांस खानदेशाकडे पिटावून लाविले आणि दौलताबादेपर्यंत मोगलांच्या

मुलखांत लुटालूट मांडिली. मोगल बादशहानें पुनः एक मोठें सैन्य राजांवर पाठविलें; परंतु त्यासहि त्यांनीं चांगलेच खडे चारिले. हें यश त्यांना अर्थात् अदिलशहाच्या मदतीनें मिळलें.

हा असा आपल्या सैन्याचा दोन वेळां मोड करून शहाजीराजे निजामशाहीचें पुनरुज्जीवन करण्याच्या कामीं यशस्वी झाले हें पाहून शहाजहानास पराकाष्ठेचा संताप आला, आणि प्रचंड सेनेनिशीं तो दक्षिणेंत उतरला. शहाजीराजांस विजापूरकरांचा पाठिंबा होता तो नाहीसा करण्याचा त्यानें प्रथम प्रयत्न केला, त्यांच्याशीं त्यानें तहाचें बोलणें लाविलें, पण तें त्यांनीं कबूल केलें नाहीं. तेव्हां त्यानें आपल्या सैन्याचे चार भाग करून दोन अदिलशहाच्या मुलखावर पाठविले आणि दोन शहाजीराजांच्या ताब्यांतल्या मुलखावर दोन वाजूंनीं पाठविले. अशा रीतीनें शत्रूंनीं दोहों वाजूंनीं एकदम मारा सुरू केला तरी राजे यत्किंचित्हि डगमगले नाहींत. शत्रूंनीं अढळ धैर्यानें टक्कर देऊन शेवट पर्यंत लढावयाचें, भिऊन हार जावयाचें नाहीं असा निर्धार त्या वीर्यशाली पुरुषानें केला. ह्या विकट प्रसंगीं राजांनीं आपलें सर्व क्षात्रतेज प्रगट केलें. त्यांचें अप्रतिम युद्ध-कौशल्य, विलक्षण रणवेग व पुरा गनिमी कावा पाहून त्यांच्या कड्या शत्रूनें देखील तोंडांत बोट घातलें. मोगलांच्या सैन्यास त्यांनीं पुष्कळ हैराण केलें. परंतु त्यांचा जमाव मोठा असल्याकारणानें राजांच्या ताब्यांतील वरेच किल्ले व ठाणीं त्यांनीं काबीज केलीं. व शेवटीं मोगलांच्या दोन्ही विभागांनीं एकवट होऊन राजांस एके जागीं गांठलें; परंतु त्यांस झुकांडी देऊन ते पार निघून गेले; आणि विजारपूरकरांची कुमक मिळतांच त्यांनीं पुनः उलट खाली व मोगलांच्या सैन्यावर छोपे घालून व त्यांची रसद मारून त्यांस दाणावैरण मिळेनासें केलें. त्यामुळे राजांशीं सामना करण्याचा किंवा त्यांच्या पाठीस लागण्याचा आवांका त्यांना उरला नाहीं.

ह्याप्रमाणें शहाजीराजे वठणीस येत नाहींत असें पाहून त्यांना कुमक करणारे जे विजापूरकर त्यांच्या राज्यांत मोगल सरदारांनीं शिरून जिकडेतिकडे धुमाकुळ उडवून दिला. तेव्हां अदिलशहानें घाबरून जाऊन त्यांच्याशीं तह करून त्यांस प्रतिवर्षीं बारा लक्ष होन खंडणी देण्याचें कबूल केलें; आणि

शहाजी राजे लडाई सोडून देऊन मोगल बादशहास शरण गेले नाहींत तर त्यांस अदिलशहानें आपल्या राज्यांत थारा देऊं नये, ह्या तहांत अदिलशहाला निजामशाहीचा वराच प्रांत मिळाला. हा तह १६३६ सालीं झाला.

हा असा विजापूरकरांचा आधार तुटला तरी शहाजीराजांनीं धीर सोडला नाहीं. मोगलांशी शेवटपर्यंत लढण्याचा त्यांनीं निर्धार केला. पण शत्रूंच्या प्रचंड सेनेपुढें त्यांचा तग निघेना. त्यांत आणखी विजापूरकरांनीं मोगलांस सैन्याची मदत दिली; आणि त्यांनीं त्यांच्या ताब्यांतले किल्ले व ठाणीं भराभर काबीज केलीं. तेव्हां शेवटीं नाइलाज होऊन राजे माहुलीच्या किल्ल्यावर आपली सगळी फौज जमवून राहिले. त्या किल्ल्यास मोगलांनीं वेढा दिला. तो उठविण्याचें सामर्थ्य राजांस राहिलें नाहीं. म्हणून त्यांनीं शहाजहान बादशहाशीं तहाचें बोलणें लाविलें; आणि आपणास बादशहा क्षमा करीत असला तर त्यांच्या नोकरीस राहण्यास आपण तयार आहों असें त्याला सांगून पाठविलें. शहाजहानानें त्यांचें हें म्हणणें कबूल केलें नाहीं; पण त्यांना विजापूरकरांच्या आश्रयानें राहण्यास आपली हरकत नाहीं असा उलट निरोप पाठविला. ह्यावरून राजांनीं माहुलीच्या किल्ल्यावर जो बालराजा निजामशाही तक्तावर बसविला होता त्याला मोगलांच्या हवालीं करून आपल्या लोकांनिशीं विजापूराकडे प्रयाण केलें. हें वर्तमान १६३७ सालीं घडलें.

शहाजीराजांची अदिलशाहींतील नोकरी.

शहाजीराजांना अदिलशहानें मोठ्या इतमामानें आपल्या पदरीं ठेवून घेतलें. असा कर्तृत्ववान्, शूर, धाडशी व चतुर योद्धा लाभल्यावद्दल त्यास आनंद वाटला. राजांची सगळी जहागीर मोगलांशीं केलेल्या तहाप्रमाणें अदिलशहाच्या हातीं आली होती. तीपैकीं पुणें व सुपें हे परगणे त्यानें राजांकडे जहागिरीदाखल कायम केले. ह्या जहागिरीची व्यवस्था पाहण्याचें काम त्यांनीं दादाजी कोंडदेव नांवाच्या एका हुशार व विश्वासू ब्राह्मणास सांगितलें आणि तिच्या रक्षणासाठीं एक हजार स्वार ठेवून दिले.

पुढल्या वर्षीं अदिलशहानें त्यांस रणदुल्लाखानाबरोबर कर्नाटकांत आपली सत्ता बसविण्यासाठीं रवाना केलें. तिकडे त्यांनीं दोनतीन वर्षे लढायां लढून अकलकोट, बागलकोट, कोल्हार, बेंगळूर, बाळापूर व शिरटें हे परगणे काबीज

केले. ह्या मोहिमेंत शहाजी राजांनीं मोठीं पराक्रमाचीं कामें केल्याबद्दल अदिल-
शहाची त्यांच्यावर अधिकच मर्जी बसली; आणि कर्नाटकांत त्यांनीं काजीब
केलेले सगळे परगणे त्यांस जहागीर करून दिले आणि महाराष्ट्रांत इंदापूर,
चारामती व मावळप्रांत हे परगणे त्यांच्या जहागिरीस जोडले. याशिवाय आणखी
कन्ह्याड प्रांतांतील बावीस गांवांच्या देशमुखीची सनद त्यानें त्यांना करून दिली.

नंतर कांहीं दिवसांनीं अदिलशहानें कर्नाटक व द्रवीड ह्या प्रांतांचा नीट बंदो-
बस्त व व्यवस्था लावण्यासाठीं शहाजीराजांस त्या प्रांताची सुभेदारी देऊन
तिकडे पाठविलें. राजांनीं तिकडची सगळी वेवंदशाई मोडून टाकून सुव्यवस्था
लाविली; महाराष्ट्रांतील कांहीं हुशार ब्राह्मण तिकडे नेऊन जमाबंदीची वगैरे नवी
पद्धत सुरू केली; आणि तिकडील लोकांशीं न्यायानें व ममतेनें वागून त्यांचा लोभ
संपादिला. अदिलशहाचें तिकडील वरेंच उत्पन्न वाढवून तें त्याला नेमानें पावतें
करण्यास ते कधीं कसूर करात नसत. ह्या कारभारांत त्यांनीं आपलाहि बराच
फायदा करून घेतला. तिकडील तंजावर व त्रिचनापल्ली हे नवे मुख्य त्यांनीं
काबीज केले. ते अदिलशहानें त्यांच्याकडेच जहागिरीदाखल ठेविले.

ह्याप्रमाणें अदिलशहाची सुभेदारी पतकरून शहाजीराजांनीं आपल्या अंगच्या
शौर्यवीर्यादि अप्रतिम गुणांच्या योगानें कर्नाटकांत आपलें वर्चस्व चांगल्या प्रकारें
स्थापित केलें आणि अदिलशहाचा पुरा विश्वास संपादन केला. ह्या वेळीं
राजांच्या मनांत कर्नाटकांत स्वतंत्र्य राज्य स्थापण्याचा विचार येणें स्वाभाविक
होतें. परंतु तसें करण्याचा घाट घातल्यास आपणांला यश येणें शक्य नाहीं असें
वाटून ते असल्या धाडसाला प्रवृत्त झाले नाहींत असें दिसतें. त्यांचा असा मानस
होता हें सिद्ध करण्यास बराच पुरावा आहे. उदाहरणार्थ ते सुभेदारीच्या हुद्या-
वर असतां त्यांच्या हातचे सनदा वगैरे जे दस्तऐवज लोकांकडे अद्यापि
आढळतात, त्यांवर वरिष्ठ सरकाराच्या वतीनें वगैरे आशयाचा जो मायना
नेहमींच्या पद्धतीस अनुसरून असावयाचा त्यांच्या ऐवजीं ' शहाजी राजे भोसले
यांच्या दरबारांतून ' असा उल्लेख आढळतो. दुसरा मोठा पुरावा असा कीं
शिवाजीमहाराजांनीं विजापूरकरांच्या मुलखांत धामधूम सुरू केली तेव्हां
त्यांस शहाजीराजांचीच फूस असली पाहिजे असा वहीम येऊन अदिलशहानें
त्यांस असा जरवेचा हुकूम पाठविला ' कीं तुम्ही आपल्या पुत्राच्या वेवंद

वर्तनास आळा घालून त्याचा योग्य बंदोबस्त करा.' त्यावर राजांनी त्याची अशी समजूत केली की 'मी माझ्या पूर्वीच्या वायकोचा व तिच्या त्या मुलाचा कधीच त्याग केला असून दुसरें लग्नहि केलें आहे. सरकारानेंच त्याचा वाटेल त्या रीतीनें बंदोबस्त करावा.' ह्या उडवाउडवीच्या जबाबाचें खरें इंगित असें होतें की आपला मुलगा जें धाडसाचें काम करीत आहे तें आपल्या इष्ट उद्देशाच्या सिद्धीस अनुकूल आहे असें त्यांस वाटत असल्यामुळे त्यांच्या अल्लड वर्तनास आळा घालण्यास ते प्रवृत्त झाले नाहींत, आणि आपल्यावरचा वहीम कसाबसा उडवून ते नामानिराळे झाले.

पुढें महाराष्ट्रांत शिवाजी महाराजांची वंडाळीं बेसुमार वाढत चाल्ली, आणि शहाजीराजेहि कर्नाटकांत स्वतंत्र होण्याचा वेत करीत असून त्यासाठीं साधनसामग्री जमवीत आहेत असा अदिलशहास पुरा वहीम आला, आणि त्यानें राजांस शासन करण्याचा निश्चय करून त्यांस पकडून आणण्याचें काम आपल्या एका मुसलमान सरदाराला सांगितलें. राजांवर उघड हल्ला करून पकडण्याची ताकद त्याला नव्हती. त्यानें बाजी घोरपडे मुधोळकर नांवाच्या एका सरदाराला राजांना युक्तीप्रयुक्तीनें पकडून आणण्याची कामगिरी सांगितली. घोरपड्यांचा राजांशीं स्नेहसंबंध होता. त्यानें त्यांस मेजवानीस म्हणून आपल्या घरीं बोलाविलें. आणि तेथें दग्यानें गिरफदार करून विजापुरास रवाना केलें. तेथें त्यांस भितोत चिणून ठार मारण्याची दहशत अदिलशहानें घातली. ती अर्थात् अशा हेतूनें की त्यांनीं आपल्या बेकैद पुत्राचा योग्य बंदोबस्त करावा. परंतु त्याचा तो हेतु शिवाजी महाराजांनीं मोगल बादशहाशीं संधान बांधून सिद्धीस जाऊं दिला नाहीं; आणि अदिलशहाला राजांस त्या वेळीं कांहीं एक अपाय करितां आला नाहीं. त्यानें त्यांस विजापुरास चार वर्षे नजरकैदेत ठेविलें होतें. एवढ्या अवधींत राजांनीं दरबारच्या वश आपलेसे करून घेऊन आपल्यावरचा वहीम साफ उडविला, आणि कर्नाटकची सुभेदारी व आपली तिकडील सगळी जहागिरी पुनः मिळवून ते परत तिकडे गेले. जाते वेळीं त्यांनीं महाराजांना असा निरोप पाठविला की तुम्ही माझे खरे पुत्र असाल तर घोरपड्याला चांगलें शासन करा. वडिलांच्या ह्या आज्ञेप्रमाणें वागण्याची संधि महाराजांना पुढें १९६१ सालांत आली. ह्या सालीं हा बाजी घोरपडे अदिलशहाच्या हुकमावरून बाजीच्या

सावंतांस महाराजांशीं लढण्याच्या कार्मीं मदत करण्यासाठीं दक्षिणेंत येऊन प्रथम आपल्या जहागिरीच्या गांवीं गेला असतां, महाराजांनीं त्याच्यावर अकस्मात् हल्ला करून त्याला व त्याच्या सगळ्या लोकांना व नातलगंना ठार केलें. यानंतर राजे कर्नाटकांत शेवटपर्यंत मोठ्या सावधगिरीनें वागले. तिकडे त्यांनीं अदिल-शहाचा अंमल अधिकाधिक दृढ करण्याची कामगिरी उत्तम प्रकारें वजाविल्या-बद्दल त्यांचा त्या दरवारांत मानमरातब फारच वाढला. इकडे शिवाजीमहाराजांचा विजापूरकरांशीं कांहीं वेळ तह झाल्यामुळें आपल्या पराक्रमी सत्पुत्राची भेट घेण्याची ही चांगली संधि आहे असें राजांच्या लक्षांत येऊन त्यांनीं महाराष्ट्रांत जाण्याविषयीं अदिलशहाकडे परवानगी मागितली. ती त्यानें अशा अटीवर दिली कीं त्यांनीं काम संपतांच पुनः परत आलें पाहिजे, तिकडे आपल्या पुत्राशीं मिलाफी होऊन राहतां कामा नये.

ह्याप्रमाणें शहाजी राजांनीं महाराष्ट्रांत येऊन आपल्या सत्पुत्राची भेट घेतली. महाराजांनीं त्यांचा परमपूज्यवुद्धीनें व अत्यादरपूर्वक सन्मान केला. असें सांगतात कीं महाराज त्यांना पायांनीं सामोरे गेले, आणि त्यांना पालखीत वसवून त्यांचे जोडे घेऊन आपण पालखीबरोबर चालले; आणि त्यांना अग्रासनीं वसवून आपण त्यांच्यापार्शीं नम्रभावानें उभे राहिले. त्यांची ती पितृनिष्ठा, नम्रता व संपादन केलेली दौलत पाहून राजांना अतिशयित समाधान वाटलें. महाराजांनीं त्यांना अशी आग्रहाची विनंति केली कीं, “आपण आतां अशा उतार वयांत यवनांची ताबेदारी पतकरून उरलेलें आयुष्य त्यांच्या सेवेत घालविणें इष्ट नाहीं. आपण इकडे राहून मी संपादिलेल्या सगळ्या दौलतीचें मालक व्हावें व मजकडून सेवा घ्यावी.” यास राजांनीं असा जबाब दिला कीं, “मी जी कर्नाटकांत जहागिरी संपादली आहे ती तुमच्या लोभास्तव घालविणें बरोबर नाहीं. मी तुमच्याकडे राहिलों तर अदिलशहा ती खात्रीनें जप्त करील, आणि तितकें अदिलशहाचें बळ वाढेल.” अशी त्यांची समजूत घालून राजे कर्नाटकांत परत आले; परन्तु तिकडे ते फार दिवस जगले नाहींत. महाराष्ट्रांतून परत आल्यावर ते दोन वर्षांनीं निवर्तले. ते एके दिवशीं बंदेकीर नांवाच्या गांवीं शिकारीस गेले असतां सशाची पारध उठून त्यांनीं आपला घोडा त्यांच्या मागे लाविला. धावतां धावतां भेंडाळींत घोड्याचा पाय अडकून तो

खालीं पडले, व छातीवर घोड्याचा पाय पडून त्या धक्यानें त्यांचें तैथेंच प्राणोत्क्रमण झालें. हें वर्तमान १६६४ सालीं घडलें, ते ज्या जागी वारले तैथें त्यांची छत्री बांधिली व अदिलशहाकडून सनद आणवून त्या गांवाचें उत्पन्न तिच्या खर्चास लावून दिलें.

शहाजीराजांस एकंदर तीन औरस पुत्र होते. त्यांपैकीं वडील पुत्र संभाजी. राजे, दौलताबादेस असतां हा जिजाबाईच्या उदरीं सन १६२३ त झाला. त्याच्यावर राजांचें फार प्रेम असून तो नेहमीं त्यांच्यावरोबर असे. हा सन १६५३ त कनकगिरीच्या लढाईत तोफेचा गोळा लागून मरण पावला. त्याच्या मृत्यूमुळे राजांस पराकाष्ठेचें दुःख झालें. कनकगिरीच्या संस्थानिकाच्या पारिपत्यासाठीं त्यांनीं त्याला फौज देऊन पाठविलें होतें तैथें त्याचा असा अंत झाला म्हणून संतप्त होऊन त्याच्यावर जातीनें हल्ला करून त्या संस्थानिकाचा पुरा धुव्वा त्यांनीं उडविला. ह्या कलहांत विजापूरकरांचा सरदार अफझुलखान याचें त्या संस्थानिकाला साहाय्य असल्याचें राजांना कळून आलें. परंतु त्याचें शासन करण्यास प्रवृत्त होणें धोक्याचें आहे असें वाटल्यावरून त्याच्या वाटेस ते गेले नाहींत. परंतु पुढें लौकरच ह्या संभाजीचा धाकटा बंधु त्या अफझुलखानाचा सूड घेणार होता हें शहाजीराजांच्या स्वप्नीं हि त्या वेळीं आलें नाहीं.

राजांचा दुसरा औरस पुत्र अर्थात् आमचे प्रौढप्रताप चरित्रनायक. त्यांचें जन्म शिवनेरी किल्ल्यावर सन १६२७ त झालें. ह्या किल्ल्यावर जिजाबाई कशा येऊन राहिल्या होत्या हें मागें सांगितलेंच आहे. राजांनीं सन १६३० त मोहित्यांची तुकाबाई हिजरीं विवाह केला होता; तिच्या पोटी त्यांम एकच मुलगा झाला. त्याचें नांव व्यंकोजी. हा सन १६३१ त जन्मला. ह्या मायलेकांस राजांनीं चंदावर प्रांतांत नेऊन ठेविलें होतें. महाराष्ट्रांतील आपल्या पराक्रमी पुत्राची मोठी दौलत व तिची व्यवस्था पाहून गेल्यावर राजांनीं ह्या व्यंकोजीस जवळ बोलावून येणेप्रमाणें बोध केला: “तुमचे वडील बंधु शिवाजीराजे यांनीं जवामर्दी करून नवें राज्य संपादिलें आहे. तुम्ही आमच्या इकडील दौलतीचे मालक आहां. आमचे काका विठोजीराजे व आमचे बंधु शरीफजीराजे यांच्या कुटुंबाचें तुम्हीं चालवावें. प्रजापालन यथान्याय करून राज्यकारभार चालवावा. तुमचे वडील बंधु शिवाजीराजे यांनीं तर सर्व पृथ्वीला आक्रमण करण्याचा प्रचंड उद्योग आरंभिला.

आहे. ईश्वरकृपेनें त्यांचे मनोरथ परिपूर्ण झाले तर ते सर्वांचें संगोपन करितीलच. परंतु त्यांच्यावर कदाचित् समय गुदरला तरी आम्हीं इकडील दौलतीचा अदिल हाकडून इतला तोडून घेतला आहे. ही दौलत तुमची दोघांची आहे. सांप्रत ह्या दौलतीचें रक्षण तुम्हीं हुशारीनें करावें. तुम्ही माझे आवडते पुत्र असून पराक्रमी शिवाजीराजांचे वंधु आहां हें ध्यानांत ठेवा. पदरी चार विश्वासू माणसें आहेत त्यांच्या विचारानें चालल्यास तुमचें कल्याण होईल. ”

भाग चवथा.

—००२००—

शिवाजीमहाराजांचें बाळपण.

मागे सांगितलेंच आहे कीं शहाजीराजे शत्रूच्या प्रवळ सैन्याच्या पाठलागास्तव दौड करीत असतां जिजाबाई वरोबर होती. ती गरोदर असल्यामुळें तिला घोड्यावरून नेतां येईना म्हणून त्यांनीं तिला शिवनेरी किल्ल्यांत ठेविलें. तेथें ती शके १५४९, प्रभव नाम संवत्सर, वैशाख शुद्ध पंचमी, सोमवार (ता. १० एप्रिल सन १६२७) ह्या दिवशीं प्रसूत झाली. ह्याप्रमाणें मराठी साम्राज्याच्या संस्थापकाचें जन्म ह्या अशा धामधुमीच्या वेळीं शिवनेरी किल्ल्यांत झालें. जिजाबाईस पुत्ररत्न झाल्यामुळें आश्रित मंडळीस अत्यानंद झाला. त्या ठिकाणीं आणि त्या स्थितीस अनुकूल झाला तेवढा उत्सव त्यांनीं केला. आसपासच्या गांवांतील मोलमजुरी करणाऱ्या वायका किल्ल्यावर आल्या तेवढ्यांना वारातेरा दिवस भोजन घालून लुगडीं, चोळखण वगैरे वक्षिसें दिलीं.

जिजाबाई ह्या किल्ल्यावर तीन वर्षे होती. पुढें शहाजीराजांनीं तिला कांहीं दिवस वायझापुवास ठेविलें होतें. येथें असतां मागे सांगितल्याप्रमाणें तिला व बाळराजाला मोगलांनीं पकडून नेलें; आणि त्यांच्या तावडींतून सुटल्यावर तीं कांहीं दिवस कोंडाणा किल्ल्यात व कांहीं दिवस माहुलीच्या किल्ल्यांत राहत होती. सन १६२२ पासून सन १६३७ पर्यंत शहाजीराजे मोगलांशीं एकसारखे झगडत असून एवढ्या काळांत त्यांना स्वस्थता अशी केव्हांच लाभली नाहीं. तथापि त्यांनीं ह्या आपल्या स्त्रिया व पुत्राच्या रक्षणासंबंधानें केव्हांहि हयगय केलेली

दिसत नाहीं. जिजाबाई मोठी मानी स्त्री असल्याकारणानें ती आपल्या माहेरीं तर केव्हांहि जाऊन राहिली नाहीं. मोगलांच्या सैन्याची वावटळ जिकडूनतिकडून सुटली असतां व शहाजीराजांच्या ताव्यांतील एकएक किल्ला व ठाणें शत्रु सर करीत असतां तिचा हा निर्धार कायम राहावा हें मोठेंच नवल होय. ह्या दहा वर्षांत तिला रात्रंदिवस किती चिंता लागून राहिली असावी याची कल्पना सहज होण्यासारखी आहे. शत्रु केव्हां घाला घालून आपल्या प्रिय पुत्राचा बाश करील याचा नेम नाहीं असा तिला एक सारखा घोर लागून राहिला होता. त्याप्रमाणेंच शहाजीराजांनीं मोगलांसारख्या अतिप्रबळ शत्रुशीं चालविलेल्या अतिघोर संग्रामाचा शेवट कसा काय होतो ह्याचा तिला हृद्रोग लागला होता. तरी पण तिनें आपल्या लाडक्या मुलाच्या त्या काळास उचित अशा शिक्षणाच्या वावतींत हेळसांड केली नाहीं. घोड्यावर बसणें, तिरंदाजी करणें, बंदूक मारणें, पट्टा फिरविणें इत्यादि युद्धोपयोगी कलांचा अभ्यास तिनें त्यांच्याकडून ह्या लक्षण वयांत करविला व त्याला लिहिणेंवाचणें शिकविण्याचीहि व्यवस्था करविली.

शहाजीराजांनां निरुपाय होऊन विजापूरच्या आदिलशहाच्या पदरीं सन १६३७ त नोकरी पतकरून राहणें लागलें तेव्हां त्यांनीं बाळराजांला व जिजाबाईला कांहीं दिवस विजापुरास नेलें होतें. पण पुढें लौकरच त्यांना कर्नाटकांत मोहिमेवर जावें लागल्यामुळें त्यांनीं पुण्याकडील आपल्या जहागिरीच्या बंदोबस्ताकडे आपल्या पदरचा विश्वासू कारकूनः दादाजी कोंडदेव याची नेमणूक करून जिजाबाईस व बाळराजांस त्याच्या हवालीं केलें. दादाजीनें त्यांना पुण्यास आणिलें आणि त्यांच्यासाठीं एक वाडा बांधवून त्यांत ठेविलें. येथें आल्यावर बाळराजांच्या शिक्षणाची सगळी व्यवस्था दादाजी पाहूं लागला; आणि सन १६४० त शहाजीराजांच्या सांगण्यावरून त्यानें त्यांच्या शिरक्याची कन्या सईबाई हिजशीं विवाह करून दिला.

शहाजीराजे कर्नाटकांतली मोहीम आटपून विजापुरास परत आले तेव्हा पुनः त्यांनीं जिजाबाईसह बाळराजांस विजापुरास नेलें. ह्या वेळीं आमच्या चरित्रनायकाचें वय चौदा वर्षांचें होतें. एवढ्या अल्प वयांत त्यांची सगळ्या युद्ध कलांत चांगली गति झाली होती. ते अंगानें बळकट व देखणे असून अतिशयित चपळ

व चौकस होते. विजापुरास आल्यावर त्यांना नाना प्रकारच्या कारखान्यांची माहिती मिळविण्यास चांगली संधि सांपडली, तेथल्या मोठमोठ्या कामदारांचा व सरदारांचा स्नेह त्यांनी संपादन केला, आणि त्यांना नाना प्रकारचे प्रश्न विचारून त्यांच्याकडून मिळवेल तितकी माहिती मिळविली. हलकट, व्यसनी व शोकी माणसांच्या वाऱ्यासहि ते राहत नसत. त्यांचा त्यांना पुरा तिटकारा असे वडिलांची अवज्ञा किंवा अमर्यादा त्यांच्या हातून यत्किंचित्हि होत नसे. हे असे गुण त्यांच्या अंगी अल्प वयांतच विकास पावलेले पाहून राजांकडे येणारे सरदार लोक मोठे कौतुक करीत.

विजापुरास असतां तेथील अनेक प्रकार पाहून शिवाजी महाराजांच्या जयांचा यवनद्वेष अधिकच वाढला. त्यांना अदिलशहाच्या भेटीस नेण्याचा शहाजीराजांनीं बेट केला तो त्यांना सुळीं पसंत वाटला नाही. त्यांची परस्पर समजूत पाडण्याचा प्रयत्न राजांनीं पदरच्या लोकांकडून व जिजावाडकडून करविला. पण महाराज आपला हेका सोडोनात. तेव्हां शेवटीं राजांनीं त्यांना आपल्यासमक्ष बोलावून आणून पुढीलप्रमाणें बोध केला: “ आज यवन पृथ्वीपति आहेत. स्वधर्मरक्षण करून त्यांची सेवा करण्यास काय हरकत आहे ? ईश्वरी सूत्राप्रमाणें आम्हांस सांप्रत त्यांची सेवा पतकरून योगक्षेम करणें भाग आहे. देवास असें करणें नसतें तर हिंदूंचें राज्य त्यांच्या हातीं कां वरें जातें ? कालवर्तमानानुरूप जागून आम्हीं हें वैभव संपादिलें आहे. हें जतन करण्यास तुम्हांला वादशहाची कृपा संपादन केली पाहिजे. ” हा उपदेश ऐकून महाराजांनीं समर्याद व सविनय उत्तर दिलें तें असें: “ मला वडिलांची आज्ञा शिरसा बंध आहे. परंतु गोहत्या व देवब्राह्मणांची विडंबना यवन करितात ती माझ्यानें बिलकूल पाहवत नाही. ” ह्या उत्तरानें राजांस वाईट तर वाटलें नाहींच, परंतु उलट त्यांचा पाणीदारपणा व यवनद्वेष पाहून कौतुकच वाटलें. तरी त्यांनीं त्यांची नाना प्रकारें समजूत घालून त्यांस शेवटीं अदिलशहाच्या भेटीस दरबारांत नेलें. त्यांना जमिनीस हात लावून मुजरा करावयास सांगितलें असून त्यांनीं अदिलशहाचा नुसता सलाम केला. तेथें त्यांस वखें जवाहीर वगैरे देऊन त्यांचा मान केला. ह्या नंतर ते राजांबरोबर वेळोवेळां दरबारांत जात. परंतु त्यांनीं एक दिवशां वडिलांस असें सांगितलें कीं स्वधर्म व ब्राह्मण यांची यथें सदोदित निंदा चालते ती मला

बिलकूल ऐकवत नाहीं. भररस्त्यांत गोवध होतो तो पाहून तर मला पराका-
ष्ठेचें वाईट वाटते व असा त्वेष येतो कीं गोवध 'करणारांचा शिरच्छेद करावा,
मुसलमानांचा मला मुळीं संसर्ग नको असें वाटतें. मला आपल्या बरोबर दरबारांत
यावयाची आज्ञा करूं नये. तेव्हां अर्थात् राजांनीं त्यांना बरोबर येण्याविषयी
सक्ती केली नाहीं; आणि दरबाराकडून त्यांनीं असा हुकूम करविला कीं रस्त्यांतून
कोणी गोवध करूं नये व गोमांसाचीं दुकानें मांडूं नयेत.

हा असा बंदोबस्त झाल्यावर महाराज पुनः दरबारास जाऊं लागले. एवें
दिवशीं ते आपल्या कांहीं समवयी मित्रांसह घोड्यावर बसून चालले असतां
एक कसाई शहराच्या दरवाजापाशीं गोमांस विक्रावयास बसलेला त्यांनीं पाह-
तांच तलवार रपसून त्याचा तेथल्यातेथें शिरच्छेद केला. ह्या गोष्टीचा मोठा
गवगवा होऊन ती अदिलशहाच्या कानावर गेली. तेव्हां तो म्हणाला कीं
शिवाजीराजांनीं केलें तें योग्य आहे. त्या कसायानें हुकूम मोडला त्याचें त्याला
योग्य शासन मिळालें. ह्या प्रकरणामुळें मुसलमान फार खवळले आणि वाटेल तें
बोलूं लागले. या गोष्टीची राजांना मोठी चिंता लागून राहिली. त्यांनीं व
जिजाबाईनें शिवाजीमहाराजांना असा बोध केला कीं, असला हूडपणा करून
यवनद्वेष असा स्पष्टपणें दाखविणें बरोबर नाहीं; त्यांत आपल्या दौलतीचा व
आपला नाश होणार आहे. ह्यावर महाराजांनीं स्पष्टपणें पण मर्यादशीलतेनें
जबाब दिला तो असा: “ तुमचा उपदेश मला शिरसा बंद आहे. परंतु
तुर्काला जमिर्नास हात लावून मुजरा करणें, स्वधर्मविडंबना व गोवधादि अन-
न्वित कर्में होत असलेलीं पाहणें मला बिलकूल आवडत नाहीं. तीं दृष्टीस पडलीं
म्हणजे मला एवढा संताप येतो कीं माझे देहमान नाहींसें होतें. ह्या गोष्टीस
माझा निरुपाय आहे. तुर्कांचें अन्न खाऊन राहण्यांत स्वधर्महानि आहे असें मला
वाटतें. यानंतर माझ्या हातून कांहीं अविचाराचीं कृत्यें होऊं नयेत असें आपल्या
मनांत असेल तर मला येथें ठेवूं नका, यवनांच्या राज्यावाहेर कोठें तरी दूर ठेवा.
हें असें मी आपणांस निश्चून सांगतो तें आपली अवज्ञा किंवा उपमर्द करावा
म्हणून नव्हे. ही माझी आपणांस हात जोडून विनंति आहे. ” हें त्यांचें निर्वाणीचे
उत्तर ऐकून राजांनीं असें ठरविलें कीं यांना पुण्यास पाठवून द्यावें. या वेळीं दादार्जी

कोंडदेव दौलतीचा हिशोब घेऊन विजापुरास आला होता, त्याच्यावरोवर त्यांनीं जिजावाईस व महाराजांस पुनः पुण्यास पाठवून दिलें.

असें सांगतात की महाराजांचा आणखी एक विवाह विजापुरास अदिल-शहाच्या आग्रहास्तव झाला. ह्या विवाहास खुद्द अदिलशहा व दरवारचे सगळे सरदार आले असें न या वेळीं नजरनजराणा व आहेर किती झाला याची गणना नाही. राजांनीं दानधर्म, भोजनें, मेजवान्या इत्यादिकांत विपुल द्रव्य ठेविलें. महाराजांच्या दुसऱ्या वायकोत्रें नांव सोयरावाई असें ठेविलें.

भाग पांचवा.

शिवाजीमहाराजांचें शिक्षण.

महापुरुष निर्माण होण्यास अनुकूल परिस्थिति व सुशिक्षण यांची अपेक्षा असते. हीं शिवाजी महाराजांस चांगली प्राप्त झाली होती त्यांच्या ठायींच्या ज्या अपरिमित यवनेद्वेषामुळे त्यांस शहाजीराजांनीं आपणाकडून दूर केलें त्याचें बाळकडू त्यांना त्यांच्या परमप्रिय मातेकडून मिळालें होतें; आणि स्वातंत्र्यप्राप्तिविषयींची प्रबल आकांक्षा त्यांच्या ठायीं उद्भवून विकास पावण्यास त्यांची जिजामाताच कारण झाली. भोंसत्यांच्या कुळात शककर्ता निर्माण होणार असें जे भविष्य होतें तें त्या भाविक स्त्रीला खरें वाटे. शहाजीराजांनीं केलेल्या पराक्रमांचे पर्यवसान स्वातंत्र्यप्राप्तींत होईल असें तिला वाटण्यास प्रबळ कारण असल्यामुळे ही गोष्ट असंभाव्य नाही असें तिला वाटत असे. गोगलांच्या प्रबळ नेनेपुढें राजांना हार खावी लागली नसती तर हा योग खात्रीनें प्राप्त झाला असता. पण आपल्या पुत्राच्या ठायीं विकास पावत असलेले सद्गुण पाहून तिला असें वाटूं लागले कीं हा आपल पुत्र हें भविष्य खरें करून दाखवील; आणि भोंसत्यांच्या व जाधवांच्या घराण्याचें राज्य ज्या यवनांनीं हिरावून घेतलें व आपल्या महापराक्रमी पतीला हतवीर्य केलें, त्यांचा सूर्ड उगविण्याचें सामर्थ्य ह्या आपल्या पुत्राला प्राप्त होईल असें स्वप्न तिला एव्हांपासूनच पडूं लागलें होतें. ह्या संवधाच्या गोष्टी ती आपल्या बाळराजांशीं नेहमीं वोलत

असे. उभय कुलांच्या राजवैभवाचे हरण यवनांनी केल्यामुळे आपणांस किती हीन स्थिति प्राप्त झाली आहे तें ती त्यांस वेळोवेळां सांगत असे. शहाजीराजांनीं नुकतेच जे पराक्रम केले होते त्यांचें वर्णन ती त्यांजपाशी पुनःपुनः करून त्यांच्या हृदयांत तसे पराक्रम करण्याची इच्छा जागृत होईल असें करण्याविषयी ती नेहमी झटत असे. गोहत्या करणाऱ्या, देवब्राह्मणांची विडंबना करणाऱ्या, क्रूर व विश्वासघातकी अशा यवनांची सेवा करून योगक्षेम चालविणें अत्यंत निंद्य व विपत्तिमूलक आहे असा बोध ती त्यांना अहर्निश करीत असे. ती मोठी धर्मशील असल्यामुळे घरीं नेहमी पोथ्यापुराणें वाचवी त्यांतील कथा ऐकण्याचा नाद महाराजांस लहानपणापासून लागला होता ह्यामुळे स्वधर्माविषयींचा अभिमान व श्रद्धा हीं त्यांच्या हृदयांत अल्प वयांतच उद्भवलीं. रामरावण, कौरवपांडव इत्यादिकांचे युद्धप्रसंग ऐकून त्यांच्या अंगांत स्फुरण येत असे; आणि आपल्या वडिलांचे पराक्रम स्वमातेच्या तोंडून पुनःपुनः ऐकून तसे आपण करूं व स्वजांवितांचें सार्थक्य करूं असा हुरूप त्यांच्या ठायीं समजू लागल्यापासून उत्पन्न होऊन तो दिवसेंदिवस वृद्धिंगत होत गेला. त्यांच्या आचरणास चांगलें वळण लागावें, त्यांना कुसंगति लागूं नये, त्यांना कोणतेहि व्यसन किंवा ढंग लागूं नये म्हणून जिजामाता फारच जपत असे. ह्याप्रमाणें महाराजांच्या ठायीं साहस, धैर्य, शौर्य, मर्दुमकी, सदाचारप्रीति, स्वधर्मनिष्ठा, स्वातंत्र्यप्रीति इत्यादि सद्गुणांचा विकास ह्या माउलीच १ शिक्षणानें चांगला झाला. यवनांचे तावेदार होऊन परतंत्रतेंत आयुष्यक्रमण करण्यांत कांहींएक पुरुषार्थ नाही, यवनांवर भरंवसा ठेवून त्यांची सेवा कितीहि इमानानें केली तरी तिचें कांहींएक चीज व्हावयाचें नाही व खऱ्या सौख्याचा लाभ घडावयाचा नाही, ह्या विचारांचें वाळकडूं ह्या मातेनें बाळराजांस भरपूर पाजलें होतें. शिवाय त्यांचें वाळपण आतविकट स्थितींत गेलें असल्यामुळे मातेचा हा सुबोध त्यांच्या हृदयांत चांगलाच प्रतीत झाला. एकंदरींत तात्पर्य काय कीं जिजाबाईसारखी परम सात्विक, भाविक, स्वाभिमानी व स्वोत्कर्षप्रिय माता शिवाजीमहाराजांसारख्या परममातृभक्त व बुद्धिमान् पुरुषाला सुदैवानें प्राप्त होऊन तिच्या अतिप्रेमळ बोधाचा ठसा त्यांच्या

चित्तावर उत्कृष्ट उठून त्यांच्या हातून सर्व जगास थक करून सोडणारे व हिंदू प्रजेस यवनत्रासापासून मुक्त करणारे पराक्रम घडले.

आतां दादाजी कोंडदेवाकडून महाराजांस कोणत्या प्रकारच्या शिक्षणाचा लाभ झाला तें सांगतो. हा ब्राह्मण मोठा हुशार, स्वकर्तव्यदक्ष व स्वामिकार्यांसाठीं अतिप्रामाणिकपणानें व परिश्रमपूर्वक झटणारा असा होता. त्यानें महाराजांस युद्धकला शिकविण्याची उत्तम व्यवस्था केली. ह्या प्रकारच्या शिक्षणास जिजावाईनें यापूर्वीच आरंभ केला होता. याशिवाय आणखी तिनें महाराजांकडून विद्याभ्यासहि थोडासा कराविला होता. हें शिक्षण दादाजीच्या व्यवस्थेखालीं विशेष चांगलें झालें. महाराजांना पारशी व उर्दू ह्या भाषा चांगल्या शिकविल्या असून त्यांना थोडेंसें संस्कृतहि शिकविलें होतें. त्यांनीं कांहीं पदे व आरत्या केल्या असून त्यांत उर्दू भाषेंतील शब्द बरेच आहेत असें म्हणतात. दादाजी स्वतः धर्मशील असल्यामुळें तो नेहमीं कीर्तनें करवी व पुराणें वाचवी, त्यांचें महाराजांस नित्य श्रवण घडूं लागलें.

अत्यक्ष दादाजी कडून महाराजांस आणखी एका प्रकारचें चांगलें शिक्षण मिळालें. तो प्रकार असा: जमावंदीचें काम कसें करावें, प्रांतांचें उत्पन्न वाढविण्यास कोणते उपाय योजावे, रयतेस खुष कसें राखावें, हाताखालील लोकांशीं कसें ममतेनें वागावें, न्यायमनसुवा कसा निःपक्षपातीपणानें व निरपेक्षबुद्धीनें करावा, घोडे वगैरे जनावरांची जोपासना कशी करावी, शिपाईप्यादे वगैरे नोकर पदरीं ठेवावयाचे ते कसे पारखून ठेवावे, नोकरांस राजी राखून त्यांच्याकडून इष्ट कामें कशीं बिनबोभाट करून घ्यावीं, पागा व लष्कर यांची शिस्त कशी राखावी इत्यादि गोष्टींचें ज्ञान त्यांस लहान वयांतच चांगलें मिळालें. शिवाय मुत्सद्देगिरीचें शिक्षण त्यांस दादाजीकडून वरेंच मिळालें. महाराज दुसऱ्या खेपेस विजापुरास गेले तेव्हां त्यांचे वडील इतर सरदारांशीं व मुत्सद्दांशीं राजकीय वाटाघाटी नेहमीं करीत त्या ते लक्षपूर्वक ऐकत बसत; व अदिलशाही दरबारांतहि त्यांना बऱ्याच गोष्टी ऐकावयास व पाहावयास मिळाल्या. त्यामुळें त्यांच्या व्यावहारिक व राजकीय शिक्षणांत अल्प वयांतच पुष्कळ भर पडली.

येथपर्यंत महाराजांच्या बहुतेक व्यवहारिक, नैतिक व राजकीय शिक्षणाचा प्रकार सांगितला. याशिवाय आणखी त्यांच्याकडून ग्रंथाध्ययन करविल्याची विश्वसनीय अशी माहिती मिळत नाही. तरी त्यांना लिहिणे-वाचणे शिकविले असून पारशी, उर्दू व संस्कृत ह्या भाषाहि थोड्या-फार शिकविल्याचा पुरावा असल्याचे वर सांगितलेच आहे. शिवाय रामन, तुकाराम, रामदास, भूषण वगैरे कवींनी त्यांच्या संबंधाने जे स्तुतिपर उद्गार आपल्या काव्यांत काढिले आहेत त्यांवरून त्यांचे विद्याध्ययन बरेच झाले होते असे दिसते.

भाग सहावा.

स्वराज्यस्थापनेची सिद्धता.

विजापुराहून परत आल्यावर शिवाजीमहाराजांनी आपला कृतसंकल्प पुढील-प्रमाणे बोलून दाखविला. “वडिलांनी यवनांची ताबेदारी पतकून संपादिलेल्या दौलतीवर निर्वाह करून राहणे मला योग्य वाटत नाही. स्वतांच्या पराक्रमाने नवीन दौलत संपादण्याचा मी निर्धार केला आहे. माझ्या हातून कांहीं नवीन कमाई होईल तरच भोसल्यांच्या कुळांत जन्म घेतल्याचे सार्थक्य. पुरुषाने स्वतांच्या कमाईचे अन्न खावे यांतच खरा पुरुषार्थ आहे. दैवावर भरंवसा ठेवून राहणे सर्वथा योग्य नव्हे. दैव पंगु आहे. पुरुषाने स्वप्रयत्नाने त्यास अबल केले पाहिजे. यवनांनी आम्हां हिंदूंच्या स्वातंत्र्याचा अपहार करून गोब्राह्मणांस व क्षेत्रादिकांस अनेक प्रकारी त्रास दिला आहे, व हिंदू धर्माची चोहोंकडे रळानि होत चालली आहे. हा अनिष्ट प्रकार बंद करून स्वातंत्र्याची पुनः स्थापना करण्याविषयी तनमनधनेकरून उद्योग आरंभिण्याचा मी निश्चय केला आहे. ह्या सत्कार्यसिद्धीसाठी प्रयत्न करितांना सर्वस्वनाश होऊन स्वप्राण वेवावे लागले तरी चिंता नाही. आजपर्यंत माझे वय व्यर्थ गेले त्यास आतां उपाय नाही. इतःपर आयत्या पिठावर रेघा ओढीत बसून प्राप्त स्थितीत समाधान मानून राहण्यांत सुळीच पुरुषार्थ नाही.” हा त्यांचा संकल्प दादाजीस कळला तेव्हां त्यानें

त्यांना त्यापासून परावृत्त करण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला, पण तो सगळा व्यर्थ गेला. त्याचा नेमळेपणाचा उपदेश त्यांनीं मुळीं मनास आणिला नाही. त्यांचें तेज विलक्षण असून अंगीकृत कार्यांचें महत्त्व व तें साध्य करून घेण्यास लागणारी साधनसामुग्री यांचें ज्ञान त्यांच्या ठायीं पूर्णपणें वसत असल्याकारणानें ते आपल्या संकल्पापासून अणुमात्र परावृत्त झाले माहींत. त्यांच्या मनांत केवळ अल्प वयांत असा दृढ संकल्प उद्भवण्याला त्यांची स्वाभिमानी व महत्त्वाकांक्षी परमप्रिय माताच केशळ कारण होय. हा मातृबोधाचा प्रभाव किती विलक्षण आहे पाहा! मातृमुखानें निघालेला प्रेमळ व मधुर असा एक शब्द दशसहस्र उपदेशकांच्या बोधप्रचुर व्याख्यानांहून अधिक आहे अशी एक उक्ति आहे तिची सत्यता महाराजांच्या चरित्रांत चांगली प्रत्ययास येते. यवनांची तावेदारी प्राण गेला तरी करूं नये; त्यांचें अन्न खाणें म्हणजे विषभक्षण करणें होय; स्वराज्य स्थापन करून हिंदू प्रजेस यवनत्रामापासून मुक्त करण्याच्या प्रयत्नाला मनःपूर्वक लागावयाचें, इत्यादि मर्दुमकीचे विचार त्यांच्या हृदयांत लहानपणींच उद्भवून उत्तरोत्तर दृढ होत गेले ते जिजामतेच्या शिक्षणामुळेच होत. ह्या संबन्धाचें सगळें श्रेय ह्या माउलीसच दिलें पाहिजे.

महाराजांच्या ह्या धाडसाच्या संकल्पास प्रोत्साहक अशी आणखी एक गोष्ट म्हटली म्हणजे त्यांच्या महाप्रतापी व शौर्यशाली वडिलांचे विलक्षण पराक्रम त्यांच्या डोळ्यांसमोर होते. आपल्यापार्शी लोकांचा चांगला जमाव असला तर यवनांशीं टक्कर दऊन त्यांस जेस आणण्याचें काम कांहीं कठीण नाही हें शहाजी-राजांच्या उज्वळ चरित्रावरून त्यांच्या लक्षांत चांगलें आलें होतें. म्हणूनच हें धाडस करण्यास ते वेधडक प्रवृत्त झाले.

पुण्यास परत आल्यावर आपली सगळी जहागीर प्रत्यक्ष जाऊन पाहण्याच्या मिशानें असपासच्या पाहाडी मुलखांत महाराज एकसारखे फिरूं लागले. जवळच्या माहीतगार लोकांस बरोबर घेऊन व निरनिराळ्या गांवां नवे स्नेहो करून त्यांच्या साहाय्यानें जवळपासच्या बहुतेक थलांचे व किल्ल्यांचें निरीक्षण त्यांनीं मोठ्या उत्साहानें केलें. प्रत्येक किल्ल्याच्या चोरवाटा व दऱ्याखोऱ्यांतले बहुतेक विकट रस्ते त्यांनीं एकूण एक स्वतः हिंडून पाहिले. त्यांची

ह्या माहितीविषयींची एवढी उत्कंठा पाहून वरोवरच्या लोकांस मोठे कौतुक वाटे; आणि ऊन किंवा पाऊस, विकट चढाव किंवा हिंसक श्वापदे यांची भीति किंवा परवा न करितां अशा अल्पवयी राजविंज्या मुलानें रानावनांतून अविश्रांतपणें भ्रमण करावें हें त्यांस चमत्कारिक वाटे. ज्या प्रांतांत आपल्या चळवळीस आरंभ करावयाचा त्यांतील लोकांशीं स्नेह करून त्यांस ते आपलेसे करून घेऊं लागले. कोणी कसाहि मनुष्य असला तरी त्यांच्याशीं त्यांनीं थोडा वेळ भाषण केलें कीं तो त्यांस अगदीं भाळून जात असे. ही अप्रतिम कला त्यांस अगदीं अल्प वयांत साध्य झाल्यामुळेच मुख्यतः त्यांस अंगीकृत कार्यांत पुढें उज्ज्वल यश लाभलें.

महाराज पदरच्या माणसांना राजी ठेवून त्यांशीं ममतेनें वागत. आपण हलके व हे श्रेष्ठ असा भास त्यांच्या मनांस विलकूल होऊं नये अशी सावधिगिरी ते त्यांच्याशीं वागण्यांत सर्वदा घेत असत. त्यास कांहीं संकट किंवा अडचण असल्यास ती मोठ्या स्नेहभावानें ऐकून घेऊन आपल्याकडून होईल तितकें द्रव्यादिकांचें साहाय्य त्यांना करण्यास ते सर्वदा तत्पर असत. त्यामुळे ज्यालात्याला वाटूं लागलें कीं हा धनी परम दयाळू आहे. याशीं इमानानें वागून याच्या आज्ञेत आपण सर्वदा राहिलों तर आपलें कल्याण होईल. असा त्यांनीं सर्वास वेध लाविला. मावळे लोकांवर त्यांची फारच मेहरवानी असे. हे लोक अडाणी व वावळट दिसत. तरी ते मोठे इमानी होते व सांगितले काम हुशारीनें व अनन्य भावानें करण्यास झटत. केलेल्या कामगिरीवद्दल थोडेसें इनाम दिलें तरी तेवढ्यानेंच संतुष्ट होऊन ते आपल्या धन्याशीं आधिनाधिक इतवारानें वागत. हा मायाळू व उदार धनी आपल्याशीं प्रेमळपणानें वागतो व गोड बोलतो हें पाहून ते त्यांच्यावर अतिशयित प्रीति करूं लागले. त्यांच्या मनांत महाराजां-विषयीं अत्यंत अभिमान व भक्ति ह्या वृत्ति उत्पन्न झाल्या; आणि जेथें ह्या धन्दाचे चरण तेथें आपलें शिर, त्याच्या इष्टकार्यासंदीसाठीं समयीं प्राणहि देणें प्राप्त झालें तरी चिंता नाहीं असा त्यांच्या मनाचा निर्धार झाला.

ह्या मावळ्यांचे पुढारी कांहीं देशमुख होते, त्यांचा महाराजांनीं स्नेह संपादून त्यांना आपल्या इष्टकार्यास अनुकूल करून घेतलें. त्यांपैकीं एसाजी कंक, तानाजी मालसुरे व वाजी पासलकर हे तिघे इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत.

हे तिन्ही पुरुष महाराजांच्या प्रत्येक कारस्थानांत पहिल्यापासून होते. दादाजी कोंडदेव आपल्या उद्दिष्ट कार्यास उत्तेजन देत नाहीं हें पाहून महाराजांनीं त्यांच्या हाताखालच्या कारकूनमंडळीकडे आपला वेत बोलून दाखवून त्यांस आपल्या मसलतीस अनुकूल करून घेतलें. गांवोगांवचे देशमुख व मराठे सरदार कामानिमित्त पुण्यास आले म्हणजे त्यांस एकीकडे बोलावून आपली मसलत महाराज सांगत व त्यांच्याशीं अशा युक्तीनें व मोहक रीतीनें भाषण करीत कीं ते तत्काळ त्यांच्या त्या मसलतींत सामील होत. त्यांचें वय लहान होतें तरी त्यांचें मर्दुमकीचें व उत्साहजनक भाषण ऐकून व त्यांनीं योजलेल्या मसलतीची साध्यता कितपत आहे हें लक्षांत घेऊन ते देशमुख व सरदार त्यांना तत्काळ वश होऊन त्यांच्या मसलतींत शिरण्यास उद्युक्त हात. सारांश काय कीं महाराजांचा आदरशीलपणा, त्यांचा वीर्योत्साह, त्यांचा यवनांविषयीं पराकाष्ठेचा द्वेष, स्वधर्मरक्षणाविषयीं त्यांचा पूर्ण निर्धार व स्वराज्य स्थापनेनें होणाऱ्या अनंत फायद्यांचें मनोवेधक रीतीनें प्रतिपादन करण्याची त्यांची उत्कृष्ट शैली हीं पाहून कोणी कसाहि कुरेंबाज, आपढंगी किंवा आपल्यापुरतें पाहणारा असला तरी तो महाराजांस अगदीं भाळून जात असे.

महाराजांचा स्वराज्यप्राप्तीचा उद्देश सिद्धीस जाण्यास अनुकूल अशी स्थिति ह्या वेळीं पुणें, मावळ वगैरे प्रांतांची होती. हे प्रांत पूर्वीं निजामशाहीचे असून तीं शाही बुडाल्यावर नुकते अदिलशहाच्या ताब्यांत आले होते. यामुळे त्या सरकारनें ह्या प्रांतांची व्यवस्था अद्यापि चांगलीशी लाविली नव्हती. व इकडील किल्ल्यांचा बंदोबस्त नीट ठेविला नव्हता. शिवाय त्या वेळीं अदिलशाही दरबारांत मुत्सद्दीमंडळांत बखेडा माजला होता. मालोजी व शहाजी ह्यांच्याकडे पुणें, सुपें वगैरे प्रांत जहागिरीदाखल असून त्यांचा बंदोबस्त दादाजी सारख्या हुशार कारकुनाने चांगला ठेविल्यामुळे त्यांतोळ प्रजाजन आबाद व सुखी होते, आणि हिंदूंचें राज्य होईल तर आपण सुखी होऊं असें त्यांस वाटें लागलें होतें. म्हणून शहाजीराजांसारख्या फौज वाळगून असणाऱ्या महापराक्रमी पुरुषाच्या तेजस्वी पुत्राच्या मनांत स्वराज्यस्थापनेचो स्फूर्ति होऊन तत्सिद्धार्थ उपाययोजनेंतहि तो परम कुशल आहे अशी त्यांची खात्री होऊन त्यास तनमनधनें करून साहाय्य करण्यास ते उद्युक्त झाले.

हैं स्वराज्यसाधनसाहित्य महाराजांसारख्या तेजस्वी व कुशाग्रबुद्धि पुरुषास आरंभीं अनुकूल झालें तेवढें वस होतें; आणि जिजांमातेनें त्यांच्या सुशोक मनो-भूमींत लावलेलें स्वराज्यसाधनप्रीतीचें सद्दीज उत्तम प्रकारें अंकुरित होऊन त्या माउलीच्याच हस्तें त्याचें यथास्थित सेचन झालें, आणि त्यास अनुकूल परि-स्थितीचें व उत्साह, आवेश, स्वोत्कर्षलालसा, स्वातंत्र्यप्रीति, यवनद्वेष, पित्याचें प्रोत्साहक चारित्रि इत्यादि गोष्टींचें उत्कृष्ट खत मिळून त्या अंकुराचा सुंदर वृक्ष बनला; आणि त्याचा शाखाविस्तार समग्र जगास चकित करून टाकणारा असा झाला. ह्या स्वराज्यरूप विशाल वृक्षाच्या मधुरतम फळांचा आस्वाद कांहीं काळ महाराष्ट्रीयंांस घडून ते सुखी, संपन्न व कीर्तिमान् झाले.

भाग सातवा.

स्वराज्यस्थापनेला आरंभ.

मागल्या भागांत सांगितल्याप्रमाणें आसपासच्या प्रांतांची व किल्ल्यांची माहिती चांगली मिळवून महाराजांनीं असें ठरविलें कीं मोगल व मुसलमान झाल्यांच्या ताब्यांत सद्द्याद्रिवांधारा आहे, त्यावरील किल्ल्यांत त्यांचा चांगलासा बंदोबस्त नसल्यामुळें ते हाताशीं घालण्याचा क्रम प्रथम सुरू करावा, म्हणजे असें होईल कीं त्या किल्ल्यासभोंवतालचा मुलूख सहज जेरदस्तींत येईल; आणि अशा बिकट किल्ल्यांच्या आश्रयानें यवनांशीं थोड्याशा लोकांनिशीं टक्कर देतां येईल व जे देशमुख आपणांस अनुकूल होणार नाहींत त्यांच्यावर जरब ठेवून त्यांना आपले अंकित करितां येईल. परंतु विजापूरकरांच्या कोणत्याहि किल्ल्यावर हल्ला करून तो घेण्याचें सामर्थ्य त्यांना त्या वेळीं नव्हतें; व असा स्पष्ट विरोध त्या सरकाराशीं करण्यास धजणें त्या वेळीं बरोबर नव्हतें. म्हणून त्यांनीं प्रत्यक्ष लढाई टाळून कोणत्यातरी युक्तीनें किल्ले हस्तगत करण्याचें ठरविलें.

ह्याप्रमाणें पुण्याच्या नैऋत्येस सुमारें वीस मैलांवर तोरणा नांवाचा एक किल्ला आहे. त्यावरील अमलदारांशीं बोलणें लावण्याकरितां महाराजांनीं येसाजी डेक, तानाजी मालसुरे व बाजी पासलकर यांस पाठविलें. त्यांना त्यांनीं असें

सांगितलें कीं हा किल्ला तूर्त आमच्या स्वाधीन करा. तो आम्ही पातशहा-
यासून आपल्याकडे करून घेणार आहों ह्याप्रमाणें त्यांच्याशीं
सामोपचाराचें बोलणें करून व त्यांस कांहीं लांच देऊन हा किल्ला १६४६ सालीं
महाराजांनीं आपल्या ताब्यांत घेतला; आणि विजापूरदरवारांत आपला
वकील पाठवून असें कळविलें कीं हा किल्ला आमच्या हातीं आल्यानें सरकारच्या
ताब्यांतल्या इकडच्या मुलखाचा बंदोबस्त नीट राहून उत्पन्नहि जास्त मिळेल.
ही आपली वतावणी पचावी म्हणून त्या सालचें नेहमींच्यापेक्षां पुष्कळ जास्त
उत्पन्न त्यांनीं विजापुरास पाठवून दिलें.

ह्या किल्ल्याची दागदुजी वगैरे हा करून त्यांनीं मजबूत केली व त्याला
प्रचंडगड असें नवें नांव दिलें. हा किल्ला खणीत असतां त्यांत
त्यांना मोठा द्रव्यनिधि सांपडला. तो आपणांस देवी प्रसन्न असल्यामुळें
सांपडला असा प्रवाद त्यांनीं चोहोंकडे पसरविला. त्यामुळें त्यांच्यावरालि
लोकांची श्रद्धा विशेषच वृद्धिंगत झाली. ह्या किल्ल्याच्या आग्नेयीस तीन मैलांवर
सुरवाड नांवाचा एक मोठा डोंगर आहे, त्यावर एक मोठा मजबूत किल्ला
वांधून त्यास राजगड असें नांव दिलें; आणि ह्या डोंगराच्या तिन माच्यांना मज-
बूत तटबंदी करून त्यांस सुवेळा, संजोविनी व पद्मावती अशीं नांवे दिलीं;
आणि ह्या किल्ल्याजवळील एका खेड्यांत फर्माशी आंब्यांचीं झाडें लावून तेथें
नवी पेठ वसविली व तिला शिवापुरी असें नांव दिलें. येथें मावळे व कोंकणें
लोक जमवून ते राजकारणें करूं लागले. हें त्यांनीं चालविलेलें किल्ल्याचें वांध-
काम बंद करण्याविषयीं अदिलशहानें त्यांना हुकूम पाठविला, व शहाजी-
राजे कर्नाटकांत होते त्यांस ह्या गोष्टीचा जाव विचारिला. राजांनीं
असा जवाब पाठविला कीं माझा मुलगा सरकाराच्याविरुद्ध मुळीं वर्ता-
व्याचा नाही. तो जो कांहीं खटाटोप करीत असेल तो सरकारच्या तिकडील
सत्तेला व आमच्या तिकडील जहागिरीला मजबुती आणण्याकरितांच असला
वाहिजे. असा जवाब राजांनीं अदिलशहास पाठविला व दादाजीला पत्र पाठ-
वून ह्या गोष्टीबद्दल टपका दिला. दादाजीनें महाराजांना अशी धामधूम न
करण्याविषयीं यापूर्वीं अनेक प्रकारीं सांगितलें होतें, परंतु तें त्यांनीं मनास
आणिलें नव्हतें. वडिलांच्या ह्या पत्राचाहि त्यांनीं मुळीं विचार केला नाही.

आपल्या धन्याचा मुलगा असा आडदांडपणा करून आदिलशहाच्या इतराजसि पात्र होणार व आपल्या धन्याची दौलत घालविणार हें मनांत येऊन दादाजी झुरणीस लागला आणि शेवटीं आजारी पडून मृत्यु पावला. कोणी म्हणतात कीं ह्या विश्वासू सेवकानें विष प्राशन करून स्वदेहत्याग केला. महाराज दादाजीला वडिलांसारखा मान देत असत. ही एक गोष्ट खेरीज करून इतर बाबतींत ते त्याच्या आज्ञेचें सहसा उल्लंघन करीत नसत. दादाजी विछान्यास खिळला तेव्हां त्याच्यापाशीं सगळा वेळ वसून राहून त्याची त्यांनीं शुश्रूषा केली आणि त्यांना औषधोपचारांची वगैरे सुळीं उणीव पडूं दिली नाहीं. मरते वेळीं दादाजीनें त्यांना एवढेंच सांगितलें कीं आपली जहागीर घालवून वडिलांवर संकट न येईल अशी खबरदारी घेऊन जें काय करणें तें करा.

दादाजी मरण पावल्यावर पुण्याकडील सगळ्या जहागिरीची व्यवस्था करण्याचा कुलअखत्यार शहाजीराजांनीं आपल्या ह्या कर्तवगार मुलास दिला, व तिचें सारें उत्पन्न त्यांनीं आपल्या स्वतांच्या खर्चास लावावें असें ठरविलें. राजांच्या जहागिरीपैकीं सुपेंपरगण्यावर त्यांचा मेहुणा मोहिते याला ठेविलें होतें. त्याला शिवाजी महाराजांनीं असा निरोप पाठविला कीं तुमच्याकडच्या वसुलाचा सगळ एवज व तुमच्या ताब्यांत असलेलीं तीनशें घोडीं घेऊन पुण्यास यावें. तो त्यानें न मानिल्यामुळें त्यांना राग आला, मग त्याच्याकडे शिमण्याचें पोस्त मागण्याच्या बहाण्यानें जाऊन त्यांनीं त्याला कैद केलें व त्याच्या ताब्यांतली पागा व श्रांत हीं हस्तगत केलीं. तो आपल्या वडिलांचा मेहुणा होता म्हणून त्याचा कोणत्याही प्रकारें उपमर्द न करितां त्याला त्यांनीं मोठ्या इतमामानें कर्नाटकांत वडिलांकड रवाना केलें.

पुण्याच्या पूर्वेस चाकण किल्ला आहे. तो शहाजीराजांच्या जहागिरीपैकीं असून फिरंगोजी नरसाला याच्या ताब्यांत होता दादाजी कोंडदेव वारल्यावर हा नरसाला त्या किल्ल्यावर स्वतंत्र होऊन बसला होता महाराजांनीं त्याला सामोपचारानें वश करून घेऊन आपला अंकित केलें, आणि त्या किल्ल्याची व्यवस्था त्याच्याकडेच ठेविली. पुढें शिवनेरी किल्ला त्यांनीं हस्तगत केला

त्याचीहि व्यवस्था ह्या नरसाल्याकडेच दिली. हे किल्ले ताब्यांत आल्यावर बारामती व इंदापूर येथील ठाणेदार आपण होऊन महाराजांचे अंकित होऊन त्यांचा हुकूम मानूं लागले. पुण्याजवळील कोंडाणा किल्ला त्या वेळीं विजापूरकरांच्या ताब्यांत असून त्यावर फौजफांटा बराच होता. हा किल्ला आपल्या हातीं आल्यावांचून आपल्या पुण्याच्या जहागिरीस बळकटी येणार नाही असे वाटून तो कसा हस्तगत करावा याचा महाराजांना विचार पडला. तो लहून सर करण्याचें सामर्थ्य त्यांना त्या वेळीं नव्हतें; व असा उघड विरोध केल्यानें आपला नाश होण्याची त्यांस भीति होती. म्हणून त्यांनीं त्या किल्ल्यावरील मुसलमान अमलदारास लांच देऊन तो आपल्या ताब्यांत घेतला. तो किल्ला हातीं आल्यावर त्याची नीट दागदुजी वगैरे करून त्याला त्यांनीं सिंहगड असें नांव दिलें.

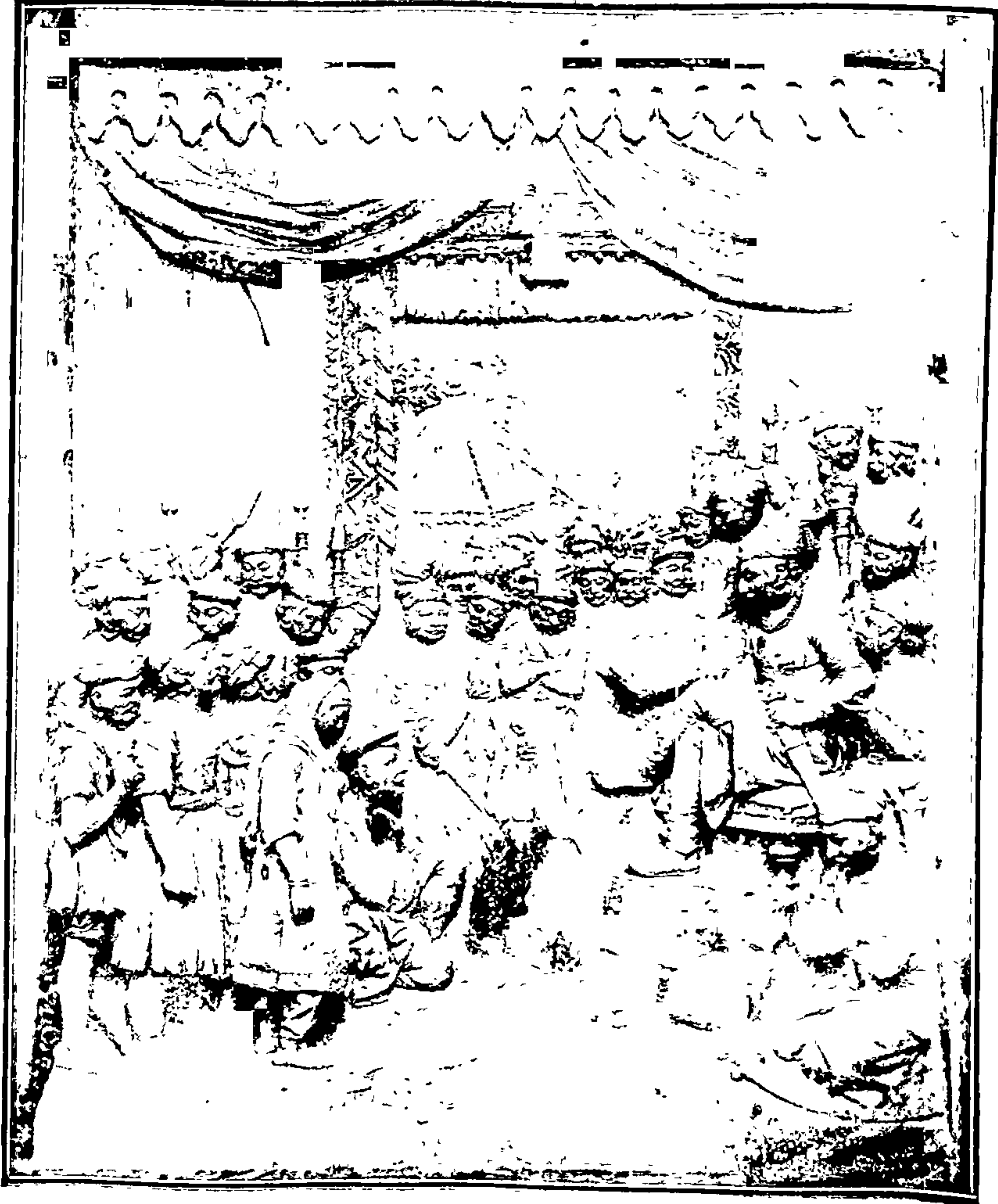
यानंतर त्यांचें लक्ष पुरंदर किल्ल्याकडे गेलें. तो नीळकंठ नांवाच्या एका ब्राह्मणाच्या हातीं असून तो त्यावर स्वतंत्र होऊन बसला होता. तो मरण पावल्यावर त्याचे तिघे मुलगे निळोपंत, पिलाजी व संक्राजी हे त्या किल्ल्याच्या वांटणीसाठीं भांडू लागले. त्यांनीं हें आपलें भांडण मिटविण्याचें काम महाराजांना सांगितलें. त्यांचें भांडण मिटविण्याच्या मिशानें त्यांच्या किल्ल्यावर जाऊन महाराजांनीं त्या तिघां भावांस कैद केलें आणि किल्ला हस्तगत केला. मग त्यांपैकीं वडील भावास त्यांनीं किल्ल्याखालील कांहीं जमिनीचें उत्पन्न लावून दिलें व दुसऱ्या दोघां भावांस आपल्या पदरीं नोकरीस ठेविलें. हा किल्ला हातीं आल्यामुळें त्यांच्या इंदापूर, सुपें वगैरे परगण्यांना बळकटी आली. असाच विसापूरचा किल्लाहि त्यांनीं हस्तगत केला. ह्या किल्ल्यावर शाहजीराजांच्या हाताखालचा शिद्धी विलाल हबशी या नांवाचा एक सरदार होता. त्याच्याकडेच त्या किल्ल्याचा हवाला राहूं आवा असा महाराजांचा मनोदय होता. परंतु त्या सरदाराचें असें म्हणणें पडलें कीं “शिवाजी राजे पुंडावा करीत आहेत. त्यांचें आचरण केवळ बेकैद आहे. हा त्यांचा स्वनाशाचा उद्योग आहे. अशांच्या पदरीं मी राहूं इच्छीत नाही.” हें त्याचें उत्तर ऐकून महाराजांना मुळीं राग आला नाहीं; कांकीं तो शहाजीराजांचा जुना नोकर होता. त्याची यत्किंचित्हि बेअदबी होऊं न देतां उलट त्याची चांगली विदागी करून त्यास त्यांनीं शहाजीराजांकडे रवाना केलें. यापुढें त्यांनीं तिकोना, लोहगड व राजमाची हे पुणेंपरगण्याच्या वायव्येकडील किल्ले हस्तगत केले.

ह्याप्रमाणें महाराजांनीं आपल्या जहागिरीच्या आसपासचे मुख्यमुख्य किल्ले आरंभीं स्वाधीन करून घेऊन तिला चांगली बळकटी आणि चाकण किल्ल्यापासून निरा नदीपर्यंत सगळा प्रांत त्यांच्या सत्तेत आला. काबीज केलेल्या प्रत्येक किल्ल्याची दागदुजी वगैरे करून त्यावर त्यांनीं मावळे लोक रखवालीस ठेविले. सांपडतील तेवढे हुशार व इमानी लोक चांगले पारखून आपल्या पदरीं ठेवण्याचा क्रम त्यांनीं चालू ठेविला. ह्या वेळीं त्यांच्यापार्शीं मावळे लोकांचा दहा हजारांपर्यंत जमाव झाला, व त्यांची पागा तीन हजारांपर्यंत वाढली. येसाजी कंक, तानाजी मालसुरे व बाजी पासलकर यांस त्यांनीं मावळ्यांच्या लष्करावर सरदार नेमिलें. ह्या वेळीं त्यांच्याकडे द्रव्यबळ नसल्यामुळें त्यांना आपलें सैन्यबळ वाढवितां येईना. त्यांच्या पदरीं राहून नोकरी करण्यास पुष्कळ लोक तयार झाले होते, पण त्यांना मुशाहिरा देण्याचें सामर्थ्य महाराजांना नव्हतें. यास्तव कोठूनतरी द्रव्य मिळविल्यावांचून स्वराज्यसंपादनाचें आपलें कार्य सिद्धीस जाणें अशक्य आहे असें त्यांस वाटलें; आणि मोठमोठ्या सावकारांकडून कर्जी द्रव्य घेण्याचा क्रम त्यांनीं सुरू केला. जे सावकर त्यांना कर्ज देण्यास राजी नसत त्यांच्यावर जुलूम करून त्यांचें द्रव्य ते जप्त करीत असत. असा जुलूम करणें बरोबर नव्हतें हें खरें. परंतु स्वराज्यसिद्धि व स्वधर्मरक्षण हीं महत्कार्ये साध्य करण्यासाठीं त्यांना हा अन्याय नाइलाजास्तव करावा लागला.

एके समयीं त्यांना अशी बातमी लागली कीं कल्याणचा सुभेदार मुल्ला अहमद याच्याकडून मोठा खजिना विजापूरदरबारीं जात आहे. तो लुटण्याचें मनांत आणून महाराजांनीं खजिना घेऊन जाणारांवर हल्ला करून त्यांस उधकून लाविलें आणि सगळा ऐवज हस्तगत करून राजगडावर नेला. ह्या धामधुर्मींत महाराजांचे जे लोक पडले त्यांच्या कुटुंबांचा निर्वाह महाराजांनीं चालविला आणि ज्यांनीं चांगली कामगिरी केली त्यांस त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें इनाम वगैरे देऊन उत्तेजन दिलें. पुढें ह्या मुल्लाशीं उघड वर माजून त्याच्यावर महाराजांनीं आबाजी सोनदेव यास फौज देऊन पाठविलें. त्यानें कल्याण हस्तगत करून मुल्लास कैद केलें. हें विजयाचें वर्तमान महाराजांस कळतांच ते जातीनें कल्याणास गेले. त्यांनीं मुल्लास बंदीतून सोडवून त्याचा मोठा आदरसन्मान केला व मोठ्या इतमामानें त्याला विजापुरास रवाना केलें.

ह्या लढाईच्या गर्दीत आबाजी सोनदेवानें ह्या मुल्लाची एक सून पकडून ठेविली होती. महाराज कल्याणास आले तेव्हां त्यानें त्यांस म्हटलें: “ ह्या मोहिमेंत एक अतिलावण्यसंपन्न तरुण स्त्री सांपडली आहे. ती महाराजांच्या सेवेस योग्य आहे असें वाटल्यावरून तिला ठेवून दिलें आहे. ” हें ऐकून महाराजांनीं तिला आपल्याकडे घेऊन यावयास सांगितलें. आबाजीनें तिला चांगली सजवून महाराजांपुढें आणिलें. तिला पाहून ते म्हणाले: “ आमच्या मातुश्रीचें लावण्य ह्या वाई-ारखें असतें तर आमचेंहि रूप हिच्यासारखें झालें असतें.” हें ऐकून जवळच्या लोकांस त्यांची अशी निग्रही वृत्ति पाहून मोठा अचंबा वाटला. महाराज आबाजी सोनदेवास म्हणाले: “ ज्याला यश पाहिजे आहे त्यानें परस्त्रीचा अभिलाष कदापि धरूं नये. राजानें उच्छिष्ट स्त्रीचा अंगीकार करूं नये. परस्त्रीचा अभिलाष केल्यानें रावणासारखे बलाढ्य पुरुष नाश पावले आहेत, तेथें आमच्या सारख्याची कथा काय ! राजास सर्व प्रजा अपत्यासमान आहे. ” अशा तरुण सत्ताधीशाचा हा असा मनोनिग्रह व पापभीरुता पाहून व त्याचा तो गंभीरपणाचा बोध ऐकून सर्वांच्या मनावर विलक्षण परिणाम झाला, आणि हे कोणी महापुरुष आहेत अशी सगळ्यांची भावना झाली. मग महाराजांनी त्या तरुण स्त्रास वस्त्राभरणें देऊन विजापुरास तिच्या सासऱ्याकडे पाठवून दिलें. ताब्यांत आलेल्या ह्या मुलखाच्या वंदोवस्ताचें काम त्यांनीं आबाजी सोनदेवास सांगितलें.

ह्या विजयानें महाराजांस व त्यांच्या लोकांसहि मोठाच दुरूप आला, आणि त्यांनीं आसपासचे किल्ले हस्तगत करण्याचा धुमधडाका चालविला. किल्लेदार सामोपचारानें किल्ले सोडून देतात किंवा नाहीं तें ते पाहत; तसे ते करारास आले नाहींत तर किल्ल्यावर अकस्मात् छापे घालून ते सर करीत. एकाद्या किल्ल्यावर अशा रीतीनें प्रवेश नच झाला तर त्या किल्ल्यावरील थोड्याबहुत रखवालदारांशीं भेद करीत आणि धारकऱ्यांच्या डोक्यांवर गवताच्या व लाकडांच्या मोळ्या देऊन त्यांतून तरवारी, बंदुका वगैरे किल्ल्यावर नेत. मग तेथल्या फोडलेल्या लोकांच्या साहाय्यानें इतरांशीं लढून किल्ला सर करीत. असा महाराजांनीं क्रम चालू ठेवून कांगारी, तुंग, तिकोनी, लोहगड, राजमाची, कुवारी, भोरप, धनवड, केलना, माहुली वगैरे

कल्याणच्या सुभेदाराची सून महाराजांपुढे आणतात.

किल्ले घेतले. त्या प्रांतांत देशमुख पुंडावा करीत व पाळेगार रयतेस फारच उपद्रव देत, त्यांस महाराजांनीं जेरीस आणून किंवा ममता दाखवून आपले अंकित केले, व सगळा मावळप्रांत त्यांच्या त्रासांतून सोडवून सुखी व आबाद केला.

कोंकणांतला बराच मुख्य जंजिऱ्याच्या शिद्दीनें हाताखालीं घातला होता; आणि तो हिंदू प्रजेस फार छळी. त्याच्या नोकरीस सोडवळकर व कोडवळकर असे दोघे जमेदार होते, त्यांची अनुकूलता मिळाल्यावरून महाराजांनीं कोंकणांत स्वारी करून तळा व घोसाळा हे किल्ले स्वाधीन करून घेतले; आणि ह्या किल्ल्यांच्या आसपासचा बराच प्रांत त्यांच्या ताब्यांत आला. हा प्रांत कायमचा हातीं राहावा म्हणून त्यांनीं बीरवाडी व रायरी ह्या डोंगरांवर मजबूत किल्ले बांधिले. त्यांपैकीं एक रायगड ह्या नांवानें पुढें प्रसिद्धीस आला.

त्या वेळीं राजापूरशहर शिद्दीच्या अमलांतील होतें. ह्या शहरांत मोठा व्यापार चालत असून येथें चांगले धनिक लोक आहेत असें कळल्यावरून महाराजांनीं त्यावर हल्ला करून व त्याची नाकेवंदी करून तें लुटण्याचा बेत केला. तेथल्या कमावीसदारानें त्यांच्याशीं सामना करण्याचा घाट घातला; पण त्यास त्यांनीं चांगलें शासन केल्यामुळें तो शरण आला. मग तेथल्या व्यापाऱ्यांकडून व श्रीमंत लोकांकडून काढवले तितकें द्रव्य त्यांनीं काढिलें.

कोंकणांतल्या ह्या पहिल्या मोहिमेंत महाराजांस दोन मोठे लाभ झाले. एक असा: त्यांना गोवलकर सावंतांनीं एक मोठी नाभी तरवार नजर केली. तंविद्दल त्यांनीं त्यांस तीनशें दोन व पोषाख दिला व आपल्या पदरीं नोकरीस ठेविलें. ह्या तरवारीचें नांव त्यांनीं भवानी असें ठेविलें. ही तरवार घेतल्यावांचून ते पुढें कोणत्याहि मोहिमेस निघत नसत. ती हातीं असली म्हणजे आपणांस यश हटकून यावयाचें अशी त्यांची भावना असे. म्हणून ते तिची नित्य पूजा करीत.

दुसरा लाभ असा: त्यांना ह्या मोहिमेंत बाळाजी आवजी चिटणीस हा अत्यंत इमानी व हुशार कारकून मिळाला. ह्या बाळाजीचा बाप आबाजी हरि चित्रे हा शिद्दीचा दिवाण होता. त्याजवर शिद्दीची राजी होऊन त्यानें त्याला व

त्याच्या भावाला ठार मारिलें व त्याच्या वायकोमुलांस मक्रेस नेऊन गुलामां म्हणून विकण्यासाठीं रवाना केलें. वाळाजीची आई मोठी हुशार बाई होती. तिनें खलाशांचें मन वळवून आपणांस राजापुरास नेऊन विकावयास सांगितलें. तेथें तिचा भाऊ विसाजी शंकर हा मोठा व्यापारी होता. त्यानें त्यांस खलाशांकडून विकत घेतलें. त्या बाईचे तीन मुलगे होते. एक वाळाजी, हा वडील-मुलगा; दुसरा चिमणाजी व तिसरा शामजी. यांचें त्या मामानें चांगलें संगोपन करून त्यांस शिक्षण दिलें. वाळाजी मोठा झाल्यावर एका कसवेदाराच्या हाताखालीं कारकून होता. शिवाजीमहाराजांची स्वारी कोंकणांत आली तेव्हां त्यानें त्यांस आपल्या दैन्यावस्थेच्या हकीकतीचें एक पत्र पाठविलें. त्याच्या त्या पत्राचें अक्षर पाहून महाराज फार खुष झाले आणि त्याला आपले पदरीं कारकुनाची नोकरी पतकरून राहावें असा जबाब पाठविला. त्यास वाळाजीनें असें प्रत्युत्तर पाठविलें कीं मामाचें वर्ज आहे तें फिटल्यावांचून मला आपल्याकडे येववत नाहीं. पुढें महाराज राजापुरास गेले तेव्हां त्यांनीं वाळाजीचा शोध करवून त्याला आपल्याकडे आणविलें हें वाळाजीच्या आईस कळतांच ती घाबरून गेली, आणि महाराजांपाशीं येऊन तिनें त्यांच्या चरणीं लोटांगण घालून आपली सगळी हकीगत त्यांस निवेदन केली. ती ऐकून महाराजांस फार गहिवर आला; आणि तिच्या दुसऱ्या दोघां मुलांसहि बोलावून आणून तिला महाराजांनीं आश्वासन दिलें कीं, “जसे हे तुझे तिघे मुलगे तसाच मी तुझा चवथा मुलगा असें समज. ह्या तिघां मुलास मजबरोबर पाठव. मी त्यांचें कल्याण करीन.” असें बोलून त्यांनीं वाळाजिसि आपला चिटणीस नेमिलें, चिमणाजीस जमाखर्ची लिहिणें चांगलें येत असे म्हणून त्याला आपला दफ्तरदार केलें. आणि शामजीस रायगडचा कारखाननीस केलें.

भाग आठवा.

पितृसंकटनिवारण.

सन १६४९-५३.

शिवाजीमहाराजांनीं विजापूरदरदारांत जाणारा खजिना लुटला, कल्याणस ६ दिलशहाचा सुभेदार होता त्याचें समूळ उत्पाटन करून कल्याणचा सगळा प्रांत काबीज केला, जवळपासचे बहुतेक किल्ले हरतगत केले व नवीन

किल्ले बांधिले, जंजिन्याच्या शिंदीचे कांहीं किल्ले व प्रांत सर केले, राजापूर शहर लुटलें इत्यादि गोष्टी विजापूरदरवारास कळून तेथें मोठी खळबळ उडून गेली. महाराजांच्या ह्या धामधुमीमुळें अदिलशहाला असा संशय आला कीं शहाजीराजांनीं आपल्या ह्या मुलास आंतून सांगितल्यावरून यान हें असें उघड बंड आरंभिलें आहे. त्यांत आणखी शहाजीराजांच्या हातीं कर्नाटक प्रांताची व्यवस्था आल्यावर तिकडच्या लोकांचा विश्वास संपादून ते तिकडे स्वतंत्र राज्य स्थापण्याच्या वेतांत आहेत असाहि त्याला पक्का वहीम आला होता.

असा संशय अदिलशहास आला खरा, पण त्या पितापुत्रांचें उघडपणें पारिपत्य करण्यास प्रवृत्त होणें धोक्याचें होतें. म्हणून त्यानें त्यांचा कांटा काढण्याची कांहींतरी युक्ति योजावी असें ठरविलें. त्यानें शहाजीराजांस असा हुकूम पाठविला कीं, 'तुम्हीं शिवाजीचा पुंडावा बंद करावा. त्याचा बंदोबस्त तुम्ही करणार नाहीत तर तुमच्यावर इतराजी होऊन तुमची जहागीर जप्त करण्यांत येईल व त्याला आणि तुम्हांला शासन करण्यांत येईल.' शहाजीराजांनीं ह्याचा जबाब पाठविला तो असा: "शिवाजी माझ्या हुकमांत नाही. माझा त्याच्यापुढे कांहीं इलाज चालणार नाही. मी पातशहाचा एकनिष्ठ सेवक आहे. यांत माझी तकशीर विलकूल नाही. हजरतींनीं शिवाजीवर स्वारी करून त्याला वाटेल ती शिक्षा करावी. त्यास मी आड आलों तर माझा मुलाहिजा ठेवूं नये." ह्याप्रमाणें राजांकडून आलेल्या उत्तरानें अदिलशहाची खात्री झाली नाही. कर्नाटकांत मुस्तफाखान मोहिमेवर गेला होता, त्यास त्यानें असा गुप्त हुकूम पाठविला कीं शहाजीराजांस युक्तीनें पकडून विजापुरास पाठवावें. त्यानें ती कामगिरी मुधोळच्या घोरपड्यास सांगितल्यावरून त्यानें राजांस कसें दग्यानें पकडून विजापुरास रवाना केलें तें मार्गें सांगितलेंच आहे.

अदिलशहानें त्यांस असें निखून सांगितलें कीं तुम्हीं आपल्या मुलाचें बंड मोडून टाका, नाहीतर देहांतशासनास तयार व्हा. राजांनीं त्यांस एकच जबाब दिले, तो असा: "शिवाजीचा व माझा कांहीं एक संबंध नाही. सरकारानेंच त्याला हवें तसें शासन करावें." ह्या उत्तरानें अदिलशहाचें समाधान न होऊन त्यानें त्यांच्याकडून महाराजांना पुढील आशयाचें पत्र आपल्या समक्ष लिहविलें: "तुम्हीं एकदम विजापुरास निघून यावें व विजापूरसरकाराचे जे कांहीं किल्ले

व प्रांत बळकाविले असतील ते त्यांच्या स्वाधीन करावे. तुमच्यामुळ आमच्यावर त्यांची अतिशयित इतराजी झाली आहे.”

हें असें वडिलांचें पत्र आलें तेव्हां महाराजांना मोठा विचार पडला. त्यांची आज्ञा शिरसा बंद करून आजपर्यंत मिळविलेले किल्ले व प्रांत सोडून द्यावे व यवनांचें अंकित होऊन रहावें तर आपण आरंभिलेलें कार्य असिद्ध रहातें; आणि ज्या स्थितीचा आपणास येवढा तिटकारा वाटत आहे ती पुनरपि स्वीकारून राहणें भाग पडणार आहे, हा विचार त्यांच्या मनांत येऊन ते अगदीं चिंताक्रांत झाले. परंतु त्यांची स्त्री सर्ईबाई, मातुश्री व पदरचे कारकून यांचें असें मत पडलें कीं राज्य साधून स्वधर्माचें व गोब्राह्मणांचें रक्षण करावयाचें तर असा मोह काय कामाचा ? हा विचार त्यांना पसंत वाटून त्यांनीं वडिलांस असा जबाब पाठविला: “आम्ही तिकडे आल्यानें कांहीं एक उपयोग होणार नाही. घेतलेले किल्ले व प्रांत आम्ही सोडून देण्यास कदापि तयार होणार नाही व आरंभिलेला उद्योग सहसा सोडणार नाही. तरी आपल्या दैवीं असेल तसें आपणांस होईल, व आमच्या दैवीं असेल तसें आम्ही करूं.”

हें महाराजांचें पत्र राजांनीं आदिलशहास दाखविलें. परंतु तेवढ्यानें त्यांचें समाधान झालें नाही. यांत सगळी शहाजीराजांची लबाडी आहे, तरी त्यांना शिक्षा केली म्हणजे शिवाजी महाराज ताळ्यावर येतील असें त्याला वाटलें. मग त्यानें भितीस दगडांचा एक कोनाडा करवून त्यांत बसण्यापुरती थोडीशी जागा ठेविली. तींत राजास चिणून एक चिरा मात्र लावायाचा ठेविला आणि त्यांना असें सांगितलें कीं तुमचा मुलगा आम्हांस शरण आला नाहा तर उरलेला चिरा कायमचा बसवून टाकूं. हा असा अतिभयंकर प्राणांतप्रसंग वडिलांवर आल्याचें महाराजांस कळलें तेव्हां त्यांना पराकाष्ठेचें दुःख झालें. आपल्या पार्यीं वडिलांचा प्राणनाश खचीत होतो असें मनांत येऊन त्यांचें हृदय शोकविह्वल झालें. अशा महापराक्रमी नरपुंगवाचा असा परम उद्वेगकारक रीतीनें अंत व्हावा, व तो आपण आरंभिलेल्या कार्यामुळें व्हावा हें त्यांच्या सारख्या पितृभक्ताच्या हृदयास अत्यंत दुःख देणारें होतें.

खऱ्या वीर्यशाली व दृढनिश्चयी पुरुषाची परीक्षा अशाच विकट प्रसंगीं होत असते. महाराजांच्या अंगचे अनेक गुण ह्या अत्यंत उद्वेगजनक समयीं चांगले कसाला लागले. एक तर त्यांच्या ठायीं पितृभक्ति किती निःसीम होती हें दिसून आलें. ते केवळ स्वार्थसाधु व राज्यलोभी असते तर त्यांनीं स्वपित्याच्या जिवाची पर्वा केली नसती. राज्यतृष्णेस वश होऊन पितृहत्या करण्यासहि कित्येक नराधम प्रवृत्त होतात, तर स्वकष्टानें संपादिलेलें राज्य स्वपित्याच्या प्राणरक्षणासाठीं सोडण्यास कितीसे पुत्र तयार होतात ? परंतु महाराज अशा कोटींतले मानव नव्हते. महाराजांच्या ठायींचा दुसरा उज्वल गुण निदर्शनास आला, तो अर्थात् असा कीं आरंभिलेलें सत्कार्य कसेंहि संकट प्राप्त झालें तरी कदापि असिद्ध सोडावयाचें नाहीं असा त्यांचा अढळ निश्चय झाला होता. यवनांच्या सत्तेतून स्वदेश सोडवून स्वतंत्र करण्याचा जो निर्धार एक वेळ त्यांनीं केला तो प्रकृत प्रसंगीं पितृमोहास्तव चळण्याचा समय प्राप्त झाला होता. कृत-संकल्प सोडला नाहीं तर पितृहत्येस आपण कारण होतो, आणि पितृरक्षणासाठीं यवनांस शरण जावें तर केलेला थोर संकल्प असिद्ध राहून जगांत हसें होतें; ह्याप्रमाणें इकडे आड तिकडे विहीर अशी महाराजांच्या मनाची अवस्था त्या वेळीं होऊन गेली. परंतु ह्या आणीबाणीच्या समयीं त्यांनीं पितृसंकटनिवारण्याची एक उत्तम युक्ति योजून हा अतिविकट प्रसंग टाळला. ती युक्ति अशी:

हा वेळपावेतो त्यांनीं मोगलांच्या ताब्यांतल्या मुलखास मुळीं उपद्रव केला नव्हता; आणि विजापुरकरांची सत्ता कमकुवत करण्याचा आपला उपक्रम शहाजहान बाहशहास पसंत वाटण्यासारखा होता हें त्यांस ठाऊक होतें. कारण निजामशाहीप्रमाणें आदिलशाहीसुद्धां बुडविण्याचा त्यांचा इरादा असल्या मुळें शिवाजी महाराज आपलें कार्य सोंपें करीत आहेत अशी त्याची भावना होणें साहजिक होतें. शहाजहानानें विजापूरकरांशीं नुकतेंच युद्ध करून त्यांस बरेंच हैराण केलें होतें व त्यांच्याशीं आपणांस अनुकूल असा तह केला होता. यास्तव आपण ह्या समयीं शहाजहानास शरण जाऊन आपल्या वडिलांस संकटमुक्त करण्याविषयीं अदिलशहास हुकूम पाठविण्यास सांगितलें तर तो आपलें ऐकेल; आणि त्याचा हुकूम अदिलशहास अमान्य करण्याचें

धैर्य होणार नाहीं असें त्यांना वाटून त्यांनीं त्या बादशहाचा मुलगा मुरादबक्ष त्या वेळीं दक्षिणेच्या सुभ्यावर होता, त्याच्या द्वारे त्याला पुढील आशयाचा अर्ज केला: “ आमचे वडील शहाजीराजे यांजवर विजापूरसरकारची इतराजी होऊन त्यांस भिंतींत चिणून मारण्याचा ठराव अदिलशहानें केला आहे; तरी त्यांस ह्या प्राणसंकटांतून सोडविण्याची मेहरवानी करावी व त्यांस आपल्या पदरीं घ्यावें. त्याप्रमाणेंच आम्हीहि आपल्या नोकरीस राहावयास तयार आहों. अशा शूर व इमानी सरदारास जीवदान द्याल तर दक्षिणेंत मोगलीं अंमल वृद्धिगत व दृढ करण्यास त्यांच्याकडून व आम्हांकडून चांगलें साहाय्य होईल. ”

हा असा अर्ज घेऊन महाराजांचा वकील मुरादबक्षाकडे गेला तेव्हां अर्थात् त्याच्या तोंडास पाणी सुटलें असावें. शहाजीराजांनीं निजामशाहीस हस्तालंब देऊन विलक्षण शौर्य व पराक्रम प्रकट केला होता, त्याचा त्यास विसर पडला नव्हता. त्याप्रमाणेंच शिवाजीराजांनीं स्वराज्यस्थापनेच्या कामीं प्रदर्शित केलेली अचाट कर्तवगारी व युक्तिमत्ता त्याच्या कानीं वेळोवेळां गेलीच होती. त्यानें शहाजहानाकडे त्यांच्या संबधानें रदवदली करून त्याच्याकडून अदिलशहाला सन १६४८ च्या मार्च महिन्यांत असा खलिता पाठविला कीं शहाजीराजे भोंसले यांस कोणत्याही प्रकारचें शासन न करितां सोडून द्यावें. हा खलिता पाहतांच अदिलशहाला शहाजीराजांस सोडणें प्राप्त झालें. तरी त्यानें त्यांस जामिनावर खुलें करून विजापुरासच नजरकैदेंत ठेविलें. ह्याप्रमाणें सुमारे चार वर्षे ते विजापुरास अडकून पडले होते. त्यांस कर्नाटकांत परत पाठविण्याविषयीं दरवारच्या मोठमोठ्या सरदारांनीं रदवदली केली. परंतु अदिलशहानें ती मनास आणिली नाही. चार वर्षांनीं त्यांना कर्नाटकांत परत पाठविण्याचें कारण असें झालें कीं तिकडे मोठमोठे पुंड उठून चोहोंकडे धुमाळी सुरू झाली. तेव्हां त्या पुंडांचा वंदोवस्त शहाजीराजांसारख्या शूर सरदाराच्याच हातून चांगला होण्याचा संभव आहे असें अदिलशहाच्या लक्षांत येऊन त्यानें त्यांची तिकडे रवानगी केली. जातांना त्यांना त्यानें असें निक्षून बजाविलें कीं घोरपड्यास व त्याच्या जहागिरीस मुळीं उपद्रव करूं नये. परंतु शहाजीराजांनीं कर्नाटकांत गेल्यावर महाराजांस असें सांगून पाठविलें कीं तुम्हीं आमचे पुत्र असाल तर बाजीघोरपड्यास चांगली शिक्षा कराळ.

वास्तविक पाहतां ह्या पित्राज्ञेची त्यांना आवश्यकता नव्हती. त्या घोरपड्याचा सूड उगविण्याचा त्यांनी पुरा निश्चय केला होता, व ते अनुकूल संधीची वाट पाहत होते. राजे विजापुरास नजरकैदेत होते तोंपर्यंत तर त्यांना असा कांहींच प्रकार करितां आला नाही. ते सुद्धन कर्नाटकांत गेल्यावर कांहीं वर्षांनी घोरपड्याला शिक्षा करण्याची संधि त्यांना प्राप्त झाली. सन १६६१ त महाराजांचे वाडीचे खेमसावंत व लखमसावंत देसाई यांशी युद्ध जुंपले असतां विजापूरकरांनी त्यांच्या मदतीसाठीं बाजी घोरपड्यास पाठविले. त्याप्रमाणें तो सैन्य घेऊन कोंकणांत जावयास निघाला. पण तिकडे जाण्यापूर्वी पहिल्यानें तो आपला जहागिरीचा गांव मुधोळ येथे गेला. महाराज त्या वेळीं विशाळगडावर होते. घोरपडे मुधोळास आल्याचे वर्तमान कळतांच त्यांनीं अकस्मात् त्याच्यावर छापा घातला. घोरपड्याची व त्यांची मोठी निकराची लढाई झाली. तींत घोरपडे पडला. मग महाराजांनीं सगळें मुधोळ शहर लुटून जाऊन उद्ध्वस्त केले व घोरपड्याचे सगळे नातलग व लोक एकसहा ठार मारिले. असें सांगतात कीं ह्या वेळीं तीन हजार लोकांचा संहार महाराजांनीं केला ! एवढें भयंकर कृत्य त्यांच्या हातून ह्यापूर्वी किंवा ह्यानंतर कधींहि घडलें नाही. यवनांचा पक्ष धरून केवळ आपला तळिराम गार करण्यासाठीं ह्या घोरपड्यानें शहाजीराजांचा जीव धोक्यांत घातला ह्याबद्दल महाराजांच्या मनांत केवढा प्रखर दंश होता हें ह्यावरून दिसून येतें, व पितृभक्ति त्यांच्या ठर्यां किती उज्ज्वल होती हेहि चांगलें व्यक्त होतें.

आपल्या कार्यासिद्धीसाठीं शहाजहानाचे अंकित होऊन त्याच्या पदरीं राहण्यास आपली तयारी आहे असें जें महाराजांनीं लिहून कळविलें होतें तें मुरादबक्षाला खरें वाटून त्यानें त्यांस वचनाप्रमाणें वागण्याचा तगादा लाविला. पण इष्टकार्यासिद्धि झाल्यावर त्यांनीं त्याची पुरी निराशा केली. शहाजीराजे विजापुरास नजरकैदेत होते तोंपर्यंत महाराजांनीं विजापूरकरांच्या मुलखांत धामधून करण्याचें बंद केले, व मोगलांच्याहि मुलखास त्यांना एवढ्या अवधींत उपद्रव करितां आला नाही. विजापूरकरांनाहि शिवाजी महाराजांवर चढाई करून त्यांच्या पारिपत्याचा प्रयत्न मोगलांच्या भीतीस्तव करितां आला नाही, किंवा त्यांनीं घतलेले किल्ले व प्रांत सोडून देण्याविषयीची अट त्यांना घालतां आली नाही.

ह्याप्रमाणें महाराजांना जवळजवळ चार वर्षे पुरी स्वस्थता मिळाली. तिचा उपयोग त्यांनी आपल्या किल्ल्यांची दागदुर्जी वगैरे करून तीट वंदोवस्त करण्याकडे व हातीं आलेल्या प्रांतांची जमाबंदीच्या वगैरे बाबतीत चांगली व्यवस्था लावण्याकडे केला.

भाग नववा.

मोगलांशीं संबंध.

सन १६५०-५७.

महाराजांना मोगल बादशहा कडून करार केल्याप्रमाणें आपली नोकरी पत्करण्याविषयींचा तगादा पुनःपुनः येऊं लागला तेव्हां त्यांनी मुरादाकडे आपला वकील रघुनाथपंत यास पाठवून अशी मागणी केली की, “हुजूर व अहमदनगर ह्या प्रांतांत आम्हे वडिलोपार्जित सरदेशमुखीचे हक्क अलीकडे वसूल झाले नाहींत ते मंजूर व्हावे. ह्या आमच्या मागणीचा अनुकूल विचार होईपर्यंत आम्हांस कराराप्रमाणें वागतां येत नाहीं.” ह्या तुमच्या मागणीचा विचार आम्ही बादशहाच्या हुजुरास गेल्यावर करूं असा जबाब मुरादवक्षानें त्यांना दिला. ह्याप्रमाणें शहाजहानाची नोकरी धरण्याविषयींचा आग्रह त्यांनीं काहींना काहीं निमित्त पुढें करून चालढकलांवर टाकला.

पुढें १६५७ सालांत शहाजहानानें औरंगजेबला विजापूरचें राज्य काबीज करण्याकरितां मोठ्या सैन्यानिशीं दक्षिणेंत रवाना केलें. त्यानें महाराजांच्या ताब्यांतली कल्याण वगैरे प्रांत सर करण्याचा सपाटा चालविला, तेव्हां महाराजांनीं त्याला पुढीलप्रमाणें निरोप पाठविला: “आम्ही दिल्लीपतीचे नोकर आहो. ह्या मोहिमेंत तुम्हांला आम्ही लागेल तें साहाय्य करूं. आम्हीं विजापूरकरांचे जे प्रांत व किल्ले घेतले आहेत ते आमच्याकडे राहूं द्यावे. तुम्हांला आम्ही अदिलशहाचा समुद्रकिनाऱ्याचा सुलूख काबीज करून देतो.” हें त्यांचें म्हणणें औरंगजेबाला मान्य झाले. त्यानें त्यांना तो प्रांत सर करावयास सांगितलें आणि असा उलट निरोप

पाठविला की, “ह्या माहिमेंत तुमचा व आमचा हितसंबंध सारखाच आहे. तुम्ही आम्हांला सामील होऊन मदत कराल तर त्यांत तुमचे पुष्कळ कल्याण होणार आहे.” हें असें आमीष दाखवून त्यानें त्यांस वश करून घेण्याची प्रयत्न केला. पण ते त्याच्या ह्या गुलकावणोस मुळीं फसले नाहीं. आपण दिल्लीपतीचे ताबेदार आहों असें वरपांगीं बोलून त्यांनीं त्याच्या सैन्याची वावटळ आपल्या मुलखास कांहींएक उपद्रव होऊं न देतां दूर घालविली.

मोगल सैन्यानें विजापूरकरांच्या मुलखांत धुमाकुळ मांडला तेव्हां विजापूरकरांनीं महाराजांना मोठी लालूच दाखवून मोगलांच्या नैऋत्येकडील प्रांतावर स्वारी करावयास सांगितले, तें अर्थात् अशा हेतूनें कीं मोगल ईशान्येकडून त्यांच्या प्रांतावर चालून आले होते ते आपल्या प्रांताच्या रक्षणासाठीं तिकडे जातील. ह्या त्यांच्या सांगण्याप्रमाणें महाराजांनीं मिनाजी भोंसल्यास तिकडे पाठविलें. तो मोगलांच्या प्रांतांत लुटालूट करण्याचा धडाका चालवीत अहमदनगराच्या वेशीपर्यंत जाऊन थडकला. इकडे महाराजांनीं जातीनें जुन्नरशहरावर चाल करून तें यथेच्छ लुटलें. हें शहर त्या वेळीं चांगलें संपन्न होतें. त्यांत त्यांना तीन लाख होन, दोनशें घोडी व इतर पुष्कळ बहुमोल चीजवस्त सांपडली, ती त्यांनीं लागलीच राजगडावर पाठवून दिली आणि त्या शहराच्या आसपासच्या प्रांतांत धुमाकुळ उडवून दिला. औरंगजेबानें मिनाजी भोंसल्यांवर व महाराजावर फौजा पाठविल्या, पण त्यांनीं त्यांस मुळीं दाद दिली नाहीं. ही अशी शत्रूंनीं लगट केली असूनहि महाराजांनीं अकस्मात् अहमदनगरावर चाल करून तें लुटलें. पण त्यांच्यावर किल्ल्यांतील व बाहेरील मोगल सैन्याचा हल्ला झाल्यामुळे त्यांना तें शहर यथेच्छ लुटावयास मिळालें नाहीं. शत्रूंनीं टक्कर देऊन त्याच्या ताबडीतून ते निसटून गेले. तरी ह्या झटापटींत त्यांना बरेच द्रव्य, सातशें घोडे व चार हत्ती मिळाले.

ह्याप्रमाणें मोगल सैन्य पाठीवर असतां जुन्नर व अहमदनगर हीं शहरे महाराजांनीं लुटल्याचें औरंगजेबास कळलें तेव्हां त्यानें त्यांच्यावर दुसरे कांहीं सरदार भोळ्या फौजेनिशीं पाठविले आणि त्यांचे सगळे किल्ले व ठाणी सर करून हातीं लागतील तेवढ्या मराठ्यांची एकसहा कत्तल उडविण्याचा त्यांस हुकूम दिला. नैऋत्येकडील आपला मुलूख सुरक्षित राहावा म्हणून त्यानें चारपांच ठिकाणीं

चांगली नाकेबंदी केली. त्यानें या वेळीं असा निश्चय केला होता कीं विजापूरकरांस जेर केल्यावर शिवाजीमहाराजांचा पुरा समाचार घ्यावयाचो.

इकडे विजापूरकरांना मोगलांनीं अगदीं जेरीस आणून त्यांच्याशीं हवा तसा तह केला. हें वर्तमान महाराजांस कळलें तेव्हां आतां आपल्यावर औरंगजेबाचा मोर्चा खास फिरणार व आपला त्याच्या प्रचंड सैन्यापुढें मुळीं निभाव लागणार नाहीं हें मनांत येऊन त्यांनीं त्यांच्याशीं नम्रतेनें वागून आपल्यावरचें संकट टाळण्याची युक्ति योजिली. त्यांनीं त्याला नम्रतेचा अर्ज केला तो असा: “मी आपल्या दोन शहरांस उपद्रव दिला त्याबद्दल मला क्षमा करावी. अशी आगळीक मी पुनः करणार नाहीं. इतःपर मी आपल्या सेवेत हजर राहीन व आपला पक्ष सहसा सोडणार नाहीं.” हें पत्र त्याच्याकडे गेलें त्या वेळीं औरंगजेव दिल्लीस जाण्याच्या गडबडीत होता. शहाजहान आजारी पडल्याचें वर्तमान त्याला कळल्यावरून तो तिकडे फौज घेऊन निघाला. तेव्हां त्यांनीं त्यास पुनः पत्र लिहून पुढीलप्रमाणें कळविलें: “केलेल्या अपराधांबद्दल आम्हांस पस्तावा झाला आहे. प्रकृत प्रसंगीं आम्ही तुम्हांस लागेल ती मदत करूं. तुमच्या इकडील मुलखाच्या रक्षणाचें काम आम्हांला सांगाल तर तें आम्ही मोठ्या खुषीनें करूं. मात्र तुमच्या हातीं गेलेल्या कांहीं प्रांतांमध्ये आमचे वंशपरंपरागत हक्क आहेत ते तुम्हीं चालू करावे. आमच्या घराण्याच्या जहागिरीचा जो भाग तुमच्या कबजांत गेला आहे तो आमचा आम्हांला परत मिळावा; जुन्नर व अहमदनगर ह्या प्रांतांतील आमची देशमुखी आम्हांस परत मिळावी; आणि आपल्या ताब्यांतल्या कोंकण प्रांतांची व्यवस्था आमच्याकडे द्यावी.” ह्या त्यांच्या पत्रास त्या धूर्त औरंगजेबानें पुढील आशयाचा जबाब पाठविला: “तुम्ही केलेल्या अपराधांबद्दल तुम्हांस पश्चात्ताप झाला आहे म्हणून तुम्हांस क्षमा केली आहे. कोंकण प्रांत तुम्हीं कबज्यांत घ्यावा. आबाजी सोनदेवास आमच्याकडे पाठवून द्यावें म्हणजे तुमच्या वडिलोपार्जित हक्कांसंबंधानें चाटाघाट करितां येईल, व तुमच्याआमच्यामध्ये शेवटचे करार नकीं झाले म्हणजे आमच्या कुमकेस तुम्हीं पांचशें स्वार पाठवावे.”

हा असा उभयतांघा पत्रव्यवहार झाला, पण त्यांत कांहींएक निष्पन्न झालें नाहीं. आपल्यावरचा तात्कालिक अनर्थ टळावा म्हणून औरंगजेबास महाराजांनीं

अशा रीतीने झुलविण्याचें योजून त्याला अशी वरपांगी नम्रता दाखविली. पण औरंगजेब मोठा धूर्त व कावेवाज होता. महाराजांची ही नम्रता केवळ मानभावीपणाची असून आपली पाठ वळतांच ते आपल्या मुलखास त्रास देण्यास कमी करणार नाहींत हें त्यास पकें कळून चुकलें होतें. म्हणून उत्तरेकडे जातांना त्यानें आपल्या सरदारांना असें वजावून सांगितलें कीं, “ शिवाजीवर सक्त नजर ठेवा. आपल्या मुलखावर झडप घालण्यास तो अगदीं टपून बसला आहे.” त्याप्रमाणेंच विजापूरकरांस त्यानें असा निरोप पाठविला कीं, “ शिवाजी किल्ल्यांतून लपूनछपून राहतो आणि आमच्या व तुमच्या मुलखास सारखा उपद्रव देत असतो, तरी त्याला तेथून हुसकून लावून द्या. तुम्हांस त्याला आपल्या पदरीं ठेवावयाचें असल्यास त्याला जहागीर देऊन दूर कर्नाटकांत रवाना करा.”

औरंगजेब दिव्हीस गेला व आपला बाप शहाजहान ह्यास कैदेत घालून आपल्या भावांशीं लढूं लागला, तेव्हां त्यानें दक्षिणेंतील सरदारांस पत्रे पाठवून आपल्या मदतीला बोलाविलें. शिवाजीमहाराजांसहि अशा आशयाचें पत्र आलें. तें वाचून पाहतांच त्यांच्या अंगावर शहारे आले. आपल्या वृद्ध पित्याला बंदीत ठेवून व वडील भावांचा नाश करून तक्त बळकावण्याचा त्याचा अत्यंत अधम उद्देश पाहून त्यांनीं त्याचा धिक्कार केला, आणि पत्र घेऊन येणारास हांकून दिलें. तें पत्र त्यांनीं कुठ्याच्या शेपटास बांधिलें व साऱ्या पुणें शहरांतील रस्त्यांतून फिरवून ह्या त्याच्या दुष्कर्मावद्दल सर्व लोकांमध्ये त्याचा उपहास केला. आपल्या पत्राचा असा अनादर झाल्याचें ऐकून औरंगजेब अतिशयित संतापला, आणि ह्याबद्दल महाराजांचा चांगला सूड उगविण्याची त्यानें प्रतिज्ञा केली. पण ती कधीहि शेवटास गेली नाहीं.

पुढें १६५९ सालांत महाराजांनीं अफजुलखानास ठार करून विजापूरकरांचा चांगलाच पराजय केल्याचें वर्तमान औरंगजेबास कळलें तेव्हां त्यानें त्यांना मोठ्या गौरवाचें व शाबासकीचें पत्र पाठवून विजापूरकरांच्या सरहद्दीवरचे दोन किल्ले पारितोषिक म्हणून दिले, आणि आपला स्तुत्य क्रम नेटानें चालू देण्याविषयीं आग्रहपूर्वक सांगून आणखी असें उत्तेजन दिलें कीं विजापूरकरांचे जे मुख्य तुम्हीं काजीब कराल त्यांवर आम्हांस भिळणारी खऱ्यां आम्हीं

तुम्हास माफ करूं. ह्या वेळीं महाराजांचो अशी पाठ थोपटण्यांत त्याचा असू हेतु होता कीं त्यांनीं आदिलशाही चांगली कमजोर केली म्हणजे ती बुडावण्यास आपणास फारसे श्रम पडणार नाहींत; आणि आदिलशाही बुडविली म्हणजे शिवाजीसारख्या बांडगुणासाहि सहज छाटून टाकतां येईल. परंतु हें शेवटलें काम पुढें किती जड व असाध्य होणार होतें हें त्या धूर्त व कपटी बादशहाच्या लक्षांत अलें नव्हें.

भाग दहावा.

विजापूरकरांचा आणखी मुलूख काबीज करितात.

सन १६५४-५८.

शहाजांराजे विजापुरांत नजरकैदेत होते तोंपर्यंत महाराजांनीं आदिलशाहान्या मुलखांत कांहीं एक धामधूम केला नाहीं हें मागे सांगितलेंच आहे. राजे अटकेंतून सुटून कर्नाटकांत आपल्या जहागिरीवर रज्जू झाल्यावर महाराजांनीं त्या शाहींत पुनः धामधूम सुरू केली. घाटमाथा व कोंकणपट्टी येथील विजापूरकरांच्या ताब्यांत उरलेला मुलूख व किल्ले सर करण्याचा क्रम त्यांनीं सुरू केला. ह्या वेळीं त्यांच्याशीं उघड सामना करण्याचें सामर्थ्य विजापूरकरांत उरलें नव्हतें. यास्तव त्यांस युक्तीनें पकडून आणण्याची कामगिरी आदिलशहानें बाजी शामराज नांवाच्या एका सरदारास सांगितली. तो बरोबर दहा हजार लोक घेऊन पारघाटांत आला आणि जावळीच्या चंद्रराव मोन्याच्या आश्रयानें दबा धरून बसला. हें वर्तमान महाराजांस कळतांच त्यांनीं त्याच्यावर अकस्मात् हल्ला करून त्याच्या लोकांची एकसहा कत्तल उडविली आणि त्याचा पुरा पराजय केला. तेव्हां तो निरुत्साह होऊन रडत माघारीं विजापुरास गेला.

ह्या बाजी शामराजाला कृष्णाजी बाजी चंद्रराव मोरे यानें आश्रय व कुमक दिल्याबद्दल महाराजांस त्याचा मोठा राग आला; आणि त्याचें उत्पाटन करण्याचा त्यांनीं निश्चय केला. ह्या मोन्याच्या ताब्यांत कृष्णा व वारणा ह्या नद्यांच्या दरम्यानचा घाटमाथ्यावरील प्रांत होता. तो आदिलशाहाचा अंकित असून

त्यास करभार देत असे. त्याच्या ताब्यांत बरेच किल्ले व खोरी होती. महाराजांनी त्याला यापूर्वी असा निरोप पाठविला होता की, "तुम्ही विजापूरकरांची ताबेदारी सोडून आमचे अंकित व्हा, व त्यास देतां तो करभार आम्हांस द्या आणि आम्हांस प्रसंग पडेल तेव्हां पांच हजार लोकांनिशीं मरत करा. आमचे अंकित न व्हाल तर तर तुमची जावळी हस्तगत करूं." हें त्यांचें म्हणणें त्याला मान्य झालें नाहीं, आणि त्यानें त्यांना असा उलट जबाब पाठविला की, त्यांचें म्हणणें " तुम्हां जावळीला याल तर तुमचा एक मागूसहि परत जाणार नाहीं. तुमच्यांत पुरुषार्थ असेल तर उद्यां येणार ते आजच या, आच्छाशीं कटकट कराल ती विचार करून करा. येथें उपाय कराल तो असाय होईल. यश न घेतां अपयशास पात्र व्हाल. "

ह्या मोन्याच्या पदरीं महाराजांप्रमाणेंच मावळ्यांचा घांगला जमाव असून त्यांचें ठाणें बरेच बिकट होतें. त्याच्यावर एकदम चालून गेलें असतां आपणांस हटकून यश येईल अशी त्यांना खात्री नव्हती. म्हणून त्यांनीं रघुनाथ बल्लाळ यास कांहीं लोकांनिशीं पाठवून मोन्याच्या किल्लांची व ठाण्यांची स्थिति कशी काय आहे तें पहावयास लाविलें; आणि आण महाबलेश्वराजवळ मोठ्या सैन्यानिशीं तळ देऊन राहिले. रघुनाथ बल्लाळनें मोन्याचा सगळा मुलूख हेरून महाराजांना त्याच्यावर एकदम हल्ला करण्याचा इशारा केला. तेव्हां ते निसर्गाच्या घांटानें उतरून जावळीस गेले व मोरे हशमगडास होता त्यास वेढा घालून त्याच्याशीं लढूं लागले. तेथें एक महिनाभर रण माजून राहिलें. शेवटीं मोरे हशमगडावरून पळून रायगडावर जाऊन राहिला. महाराजांनीं त्याचा पाठलाग करून त्या किल्ल्यास वेढा दिला. मोन्यानें तो किञ्चा तीन महिने लढविला. शेवटीं त्यास हार खावी लागून तो महाराजांस शरण आला. आणि त्याचा हा किञ्चा त्यांनीं सर केला. महाराजांनीं त्याला आपल्याबरोबर चाकणच्या किल्ल्यावर नेलें. त्यांच्या मनांतून त्याची पुनः जावळीस स्थापना करून त्याला आपला अंकित करून ठेवावयाचें होतें. परंतु मोन्यानें मुघोळच्या व्यंकाजी घोरपड्याशीं संधान बांधण्याचा प्रयत्न केला. ह्या संबन्धाचा त्याचा पत्रव्यवहार महाराजांच्या हातीं लागला. तेव्हा त्याच्यावर बेइमानपणाचा टपका ठेवून त्याचा त्यांनीं शिरच्छेद केला. मोन्याच्या बयकामुलास त्यांनीं पुरंदर किल्ल्यावर

नेऊन ठेदिलें व त्यांस कांहीं नेमणूक करून देण्याचें योजिलें. परंतु त्याच्या दोघां मुलांनीं विजापूरसरकाराकडे आपल्या सुटकेविषयीं गुप्त पत्रव्यवहार केला, तो त्यांच्या हातीं लागल्यामुळें त्यांनीं त्यांस पुण्यास नेऊन देहांतशासन दिलें व मोऱ्याच्या बायकांस व मुलींस सोडून दिलें.

ह्या कृष्णराव बाजी मोऱ्याचा हनमंतराव म्हणून एक मोठा शूर बंधु होता. तो ह्या धामधुर्मांत निसटून तळकोकणांत पळाला होता. जावळी महाराजांच्या कवजांत गेल्यावर तो तिकडे राजा होऊन बसला व जावळी परत घेण्याच्या खटपटीस लागला. त्याच्याशीं लहून आपल्या लोकांचा आणखी नाश करणें बरें नाहीं असें मनांत आणून त्याला युक्तीनें प कडेण्याचा वेत महाराजांनीं केल्या आणि ह्या कामगिरावर संभाजी कादजी यास रवाना केलें. त्यानें हणमंतरावाशीं मोठ्या स्नेहभावानें बोलणें करून सांगितलें कीं तुम्हीं महाराजांच्या पदरीं असार्ता पतकरून राहावें आणि त्यांच्याशीं शरीरसंबंध करून आपलें कल्याण करून घ्यावें. हें असें बोलणें हणमंतरावाशीं एकांतीं करीत असतां त्यानें त्याच्या पोटांत कट्यार चालवून त्याला तेथेंच पुरा केला; आणि आपल्या लोकांना त्याच्या लोकांवर सोडून त्यांना उधळून लाविलें.

मोऱ्याच्या आश्रयानें शिवतर खोऱ्यांत बाबाजी कोंडदेव ह्या नांवाचा एक ब्राह्मण होता. मोऱ्याचा नायनाट झाल्यावर तो स्वतंत्र होऊन पुंडावा करूं लागला होता. महाराज त्या प्रांतांत आपला अमल बसवूं लागले तेव्हां हा ब्राह्मण शिरजोर होऊन त्यांस मुळीं जुमानीना. त्यावरून त्यास त्यांनीं कद केलें. ब्राह्मणास जिवें माहूं नये असा महाराजांचा नियम असल्यामुळें त्याचे डोळे काढण्याचा हुकूम त्यांनीं दिला.

ह्या मोऱ्याच्या प्रांतांत वाईजवळ मोळेवाडी म्हणून एक गांव आहे. तो गोळेवाडी गांवाच्या एका मराठे सरदाराच्या ताब्यांत होता. मोरे नामोहरम झाल्यावर हा सरदार स्वतंत्र होऊन बसला होता. महाराजांनीं त्याचा मोड करून गोळेवाडी काबीज केली. ह्या धामधुर्मांत महाराजांच्या एका ब्राह्मण सरदारानें ह्या गोळ्याची सूत्रे केंद्र करून महाराजांजुद्धें आणून उभी केली. ती अतिशयित सुंदर असल्यामुळें महाराज तिचा अंगीकार करतिल असें त्यास वाटलें होतें. परंतु ते

पापभीरु असल्या कारणाने कल्याणच्या यवनसुभेदाराची तरुण सून पाहून जे उद्गार त्यांनी काढिले होते तेच त्यांनी ह्या प्रसंगीहि काढिले.

ह्या वेळीं हिरडस मावळांत वांदल देशमुख स्वतंत्र होऊन वसला होता. तो रोहिडा नांवाच्या किल्ल्यांत मजबूत ठाणे करून राहिला होता. तो सामोपचाराच्या सौम्य उपायांनीं वश होईना म्हणून महाराजांनीं जातीनें त्याच्या किल्ल्यावर छापा घातला. त्यांच्यापुढे आपले कांहीं घालणार नाहीं हें त्याला पक्कें ठाऊक होतें. परंतु तो मोठा मानी व शूर असल्यामुळे त्यांच्याशीं शेवट पर्यंत लढावयाचें असा निर्धार करून तो आपल्या लोकांनिशीं त्यांच्यावर तुटून पडला. उभय पक्षांकडील लोक मोठ्या शौर्यानें लढले. खुद्द वांदल हातीं शस्त्र घेऊन लढत होता. शेवटीं त्याचा पराभव होऊन तो रणांत पडला; आणि त्याचे उरलेले लोक महाराजांना शरण आले.

ह्या लढाईत महाराजांना एक मोठे लाभ झाला. तो असा: ह्या वांदलाचा वाजीप्रभु देशपांडे ह्या नांवाचे एक दिवाण होता. वांदलाचे जे लोक महाराजांना शरण आले त्यांमध्ये हा दिवाण प्रमुख होता. त्याची मर्दुमकी पाहून महाराज फार खुष झाले होते. त्यांनीं त्याला मोठ्या औदार्यानें व ममतेनें वागवून त्याची वतनवाडी त्याच्याकडे कायम केली आणि त्याला आपल्या पदरीं नोकरीस ठेविलें. हा मोठा हुषार, स्वामिकार्यदक्ष व शूर पुरुष पुढें महाराजांच्या उपयोगीं कसा पडला तें यथास्थलीं सांगूं.

जावळीचा व त्याच्या आसपासचा मुलूख आपल्या ताब्यांत सुरक्षित राहावा म्हणून त्यांनीं कृष्णानदीच्या उगमापाशीं बिकट व खडकाळ डोंगर पाहून त्यावर एक भक्कम किल्ला महाराजांनीं बांधून त्याचे नांव प्रतापगड असें ठेविलें. ह्या वेळीं त्यांनीं महाबळेश्वराच्या देवाल्याचा जीर्णोद्धार करून कृष्णानदीच्या उगमापाशीं एक देवालय व पोवळी बांधिली. येथून पुढें कोंकणांत उतरून त्यांनीं तिकडचीं समुद्रकिनार्यावरचीं रत्नागिरि, विजयदुर्ग, सुवर्णदुर्ग, साळशी, खारेपाटण वगैरे ठाणीं हस्तगत केलीं.

ह्याप्रमाणें कोंकणपट्टी आपल्या सत्तेखालीं आणण्याच्या उद्योगास महाराज लागले तेव्हां त्यांस जंजिन्याच्या शिंदीपासून फारच त्रास होऊं लागला. महाराजांनीं काबीज केलेल्या प्रांतास शिंदी आपल्या आरमाराच्या साहाय्यानें फारच

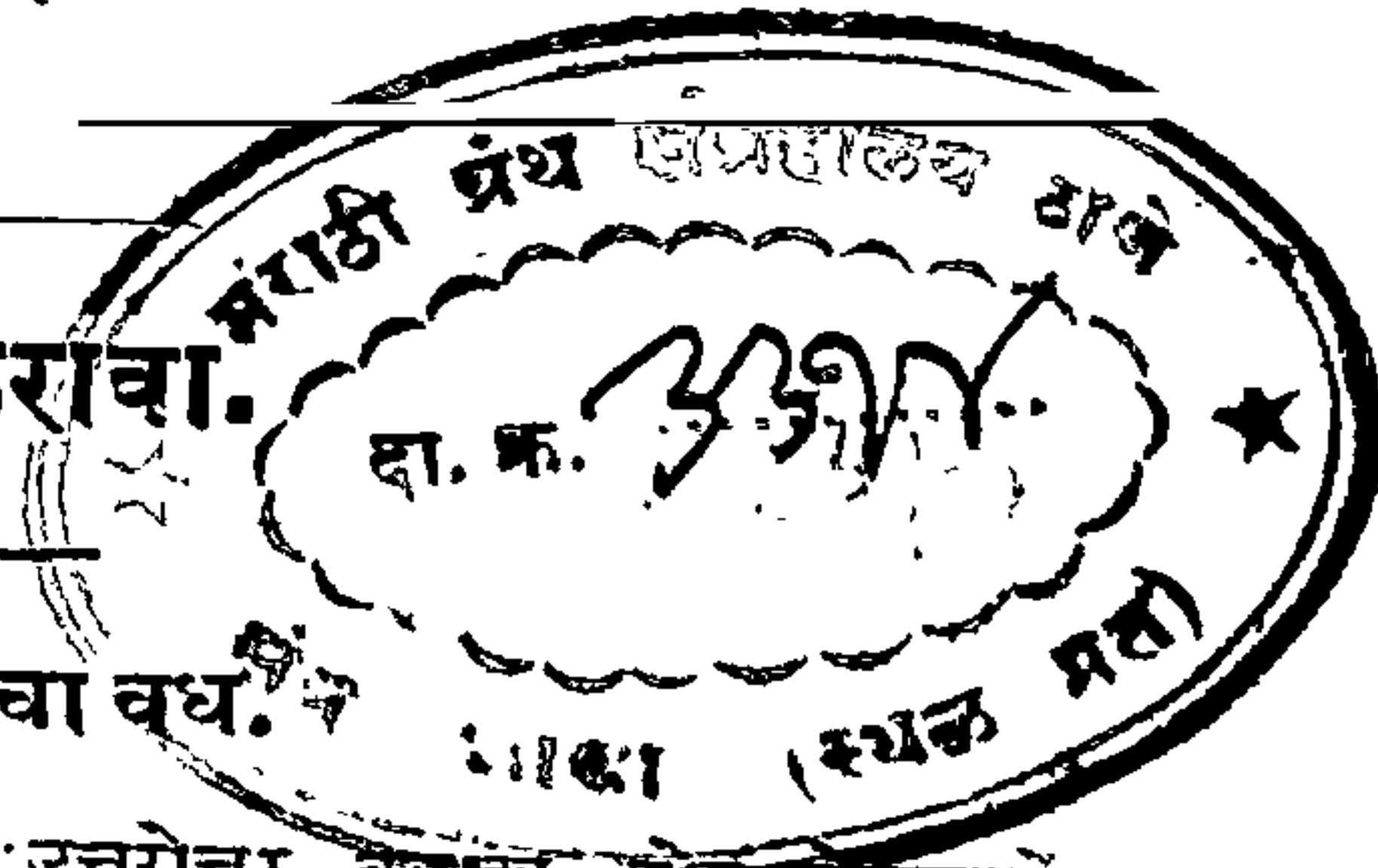
उपद्रव देऊ लागला. तेव्हां ह्या रिपूस जिंकल्यावांचून आपली तिकडील सत्ता व प्रजा निर्वेध होत नाहीं असें जाहून महाराजांनीं त्याच्या पारिपत्यासाठीं शामराजपंत पेशव्यास मोठी फौज देऊन पाठविलें. पण शिंदीपुढें त्याचें कांहींएक न चालून त्याला हार खावी लागली. ह्या पराजयामुळें महाराजांची शामराजपंतावर इतराजी होऊन त्यांनीं त्याच्याकडचा पेशवाईचा हुद्दा काहून घेतला व तो मोरोपंत त्रिवक पिंगळे यास दिला. ह्या मोरोपंताकडे हा हुद्दा आमरण राहिला. शिंदीशीं पुढें आणखी युद्ध चालविण्याच्या कामगिरीवर त्यांनीं रघुनाथपंताची योजना केली. त्यानें शिंदीशीं बराच वेळ झुंज केलें, परंतु तो कांहीं केल्या जेरास येईना इतक्यांत पावसाळा आल्यामुळें हो त्याची मोहीम चार माहेने तहकूब झाली. पावसाळा संपतांच त्याच्यावर मोठी फौज पाठवून त्याचा पुरा धुव्वा उडविण्याचा महाराजांचा वेत होता. पण तो त्यांना त्या वेळीं तहकूब ठेवावा लागला. कारण विजापूरकरांनीं त्यांच्यावर अफझुलखान नांवाच्या मोठ्या बलाढ्य सरदाराला मोठी फौज देऊन पाठविलें. ह्या नव्या अरिष्टाकडे त्यांचें सगळें लक्ष वेधलें.

वर सांगितल्याप्रमाणें शिंदीशीं युद्ध चाललें असतां वाडीच्या सावंतांस असें कळलें कीं शिवाजीमहाराजांनीं कोंकणपट्टींत आपली सत्ता बसविण्याचा सपाटा चालविला असून आपल्यावर त्यांची चढाई लौकरच होण्याचा रंग आहे. तेव्हां आपली जावळीच्या मोऱ्यासारखी गत व्हावयाची, ती टाळण्यासाठीं त्यांनीं आपण होऊन महाराजांपाशीं तहाचे बोलणें लाविलें. तें त्यांस कबूल होऊन त्यांनीं त्यांच्याशीं पुढीलप्रमाणें तह केला: सावंतांनीं आपल्या जहागिरीच्या उत्पन्नाचा अर्धा हिस्सा महाराजांस द्यावा व बाकीचा त्यांनीं निर्वेध भोगावा. त्यांनीं इतःपर विजापूरकरांस कर देऊं नये. त्यांनीं आपल्या जहागिरीतील एकंदर किल्ल्यांवर आपले लोक ठेवून त्यांची चांगली व्यवस्था राखावी आणि जरूर पडेल तेव्हां महाराजांना तीन हजार पायदळानिशीं मदत करावी. ह्याप्रमाणें केवळ निरुपायास्तव सावंतांनीं महाराजांशीं तह केला. परंतु त्या मानी देशमुखांस लवकरच पश्चात्ताप होऊन ते तहाप्रमाणें वागण्यास तयार झाले नाहींत; आणि आपल्यावरील महाराजांचा ताबा उडवून देऊन ते पुनरपि विजापूरकरांचे अंकित झाले. ह्याबद्दल महाराजांनीं त्याची कशी खोड मोडली तें यथास्थलीं सांगूं.

ह्या सुमारास आणखी एक लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट झाली. ती अशी: मोगलांनी विजापूरकरांस बरेंच जेरीस आणून त्यांच्यावर मोठी खंडणी वसविली. यामुळे त्यांना मोठी फौज बाळगण्याचें त्राण उरलें नाहीं. म्हणून त्यांच्या लष्करांतील बेकार झालेले सातशें पठाण महाराजांकडे नोकरी मागावयास आले. तेव्हां त्यांना नोकरीस ठेवावें कीं कसें हा प्रश्न उद्भवला. बऱ्याच जणांनीं अशी सल्ला दिली कीं मुसलमान लोकांवर इतवार ठेवून आपल्या लष्करांत त्यांना ठेवणें मोठें धोक्याचें आहे. एकदोन असामींचें असं म्हणणें पडलें कीं त्यांना नीट पारखून आपल्याकडे नोकरी देण्यास कांहीं एक हरकत नाहीं. महाराजांना ही दुसरी सल्ला पसंत होऊन त्या पठाणांना आपल्या समोर आणविलें व त्यांस नीट निरखून पाहून व उलटमुलट प्रश्न विचारून त्यांचें हृदय ताडलें; आणि त्यांना आपल्याकडे नोकरीस ठेविलें असतां कांहीं एक दगा व्हावयाचा नाहीं अशी त्यांची खात्री झाल्यावर त्यांनीं त्यांस आपल्याकडे ठेवून घेतलें. त्यांच्या पथकावर राघो बल्लाळ अत्रे यांस सरदार नेभिलें.

भाग अकरावा.

अफझुलखानाचा वध.

येथवर वर्णिल्याप्रमाणें शिवाजीमहाराज उत्तरोत्तर बलाढ्य होत गेल्यामुळे विजापूरकरांस मोठी दहशत वाटून त्यांचा कांटा नाहोंसा करण्याचा विचार त्या दरवारांत होऊं लागला. अदिलशाही तत्कावर त्या वेळीं वीस बावीस वर्षांचा तरुण मुलगा वसला असून त्याची आई मुत्सद्यांच्या साहाय्यानें सगळा कारभार चालवीत असे. तिला बडी साहेबीण म्हणत. तिनें एके दिवशीं सगळ्या सरदारांस दरवारास बोलावून असें विचारलें कीं शिवाजी आमच्या पातशाहतीमध्ये फारच पुंडावा करीत आहे, त्याला पकडून आणण्याच्या कामगिरीवर कोण जाण्यास तयार आहे ? ही विकट कामगिरी पतकरण्यास कोणीहि पुढें सरसावेना. हें पाहून अफझुलखान नांवाच्या एका सरदारास ईर्ष्या चढून तो त्या कामगिरीवर जाण्यास सिद्ध झाला व बरोबर मोठें सैन्य वेऊन ह्या मोहिमेवर

निघाला. वाटेंत तुळजापूर; पंढरपूर वगैरे ठिकाणीं जीं देवस्थानिं लागलीं त्यांची नासधूस करीत व महाराजांचे कोटकिल्ले सर करीत तो पुण्याकडे वळला.

‘ही त्याची भयंकर वावटळ आपणांवर येत आहे असें ऐकून महाराजांनीं प्रतापगडावर जाऊन जय्यत तयारीनें राहण्याचा विचार केला. तो अर्थात् अशा हेतूनें कीं अफझुलखानाचा मोर्चा तिकडे वळला म्हणजे त्याला विकट जागेंत चांगलें गांठतां यावें. परंतु त्यांच्या पदरच्या कांहीं जणांचें असें मत पडलें कीं खानापाशीं मोठी फौज आहे. त्याच्याशीं सामना केल्यानें आपणांस यश येण्याची फारशी आशा नाही. तरी त्याला शरण जाऊन विजापूरकरांशीं सख्य करावें हें वरें. महाराजांना ही मसलत विलकूल पसंत पडली नाही. ते म्हणाले: “यवन वेडमान आहेत. ते विश्वास दाखवून आपला नाश करावयास चुकणार नाहीत. अफझुलखान मला पकडून नेण्यासाठीं आला आहे. तरी त्याच्याशीं समर करून आपली मर्दुमकी त्यास दाखविण्याचा हा समय आहे. समरांगणांत पराक्रम करून मरावें हें मला श्रेयस्कर वाटतें. शत्रूस शरण जाऊन प्राणनाश व्हावा हें अत्यंत अनुचित होय. जगदंवेनें मला स्वप्नांत दर्शन देऊन तूं यशस्वी होशील असा आशीर्वाद दिला आहे. अफझुलखानाशीं युद्ध करून त्याला गर्दीस मिळविण्याची हिंमत मला जगदंवेच्या प्रसादानें आली आहे. मी लढाईत पडलों तर माझ्या मार्गे माझ्या कमाईचें रक्षण करा व मिळविलेल्या स्वराज्याची माझ्या मातुश्रीच्या आज्ञेंत वागून व्यवस्था नीट ठेवा म्हणजे झालें.”

ह्याप्रमाणें स्वनिश्चय कथन करून प्रतापगडावर जावयाची तयारी करण्याचा हुकूम त्यांनीं केला; आणि जिजावाईच्या चरणांवर मस्तक ठेवून आपला वेत तिला कळविला. संकट किती विकट आहे व त्यांतून निभावण्याचा संभव किती अल्प आहे हें तिच्या लक्षांत येऊन तिला अतिशयित गर्हिवर आला. तरी त्या मातेनें त्याच्या मस्तकीं हात ठेवून असा आशीर्वाद दिला कीं, “तूं ह्या युद्धांत यशस्वी हो. शत्रूशीं मोठ्या शौर्यानें व हुशारीनें लढून मला वीरमाता म्हणीव.” मातेचा असा आशीर्वाद घेऊन ते प्रतापगडावर गेले.

महाराज प्रतापगडावर जाऊन राहिले आहेत असें कळतांच खानानें आपली फौज तिकडे नेऊन वाईस तळ दिला. त्याला प्रतापगडावर चाल करण्याचें धैर्य

होईना. कारण तें ठिकाण मोठें विकट होतें. इकडे महाराजांनाहि असें कळून चुकलें कीं खानाची फौज फार मोठी असून त्याची तयारी मजबूत आहे. म्हणून त्याच्यावर हल्ला करण्यांत मोठा धोका आहे. इकडे अफझुलखानानें असा बेत केला कीं महाराजांशीं सखेख्याचें व ममतेचें बोलणें लावून त्यांना मोठी लालच दाखवावी आणि वाईस भेटीला म्हणून आणून पकडावें. ह्या उद्देशानें कृष्णाजी भास्कर नांवाच्या एका हुशार ब्राह्मणास त्यानें प्रतापगडावर महाराजांकडे पाठविलें. महाराजांनीं त्या वकिलाचा बहुमान केला व दरबार भरवून त्याचें सगळें म्हणणें ऐकून घेतलें. दरबार वरखास्त झाल्यावर त्या वकिलास एकांतीं गांठून महाराजांनीं त्याच्याशीं अत्यंत गोड व मोहक शब्दांनीं पुढील आशयाचें भाषण केलें: “ आजपर्यंत मीं जें कांहीं केलें आहे तें केवळ हिंदूधर्म व हिंदू लोक यांच्या रक्षणासाठीं केलें आहे. हें कार्य मो जगदंबेच्या आज्ञेनें आरंभिलें आहे. त्यास आपल्या सारख्या वर्णश्रेष्ठ ब्राह्मणाचें साहाय्य अवश्य मिळालें पाहिजे. आपला धर्म बुडत चालला आहे. देव ब्राह्मणांस पीडा होत आहे. सर्व भरतखंड म्लेंच्छमय होण्याचा समय आला आहे. याबद्दल तुम्हांला अवश्य खेद वाटला पाहिजे. ही दुःस्थिति नाहीशी करण्याचा जो हा उद्योग मीं आरंभिला आहे तो आपल्यासारख्या श्रेष्ठ वर्णातील थोर गृहस्थांच्या साहाय्यानेंच सिद्धीस जाणार आहे.” हें भाषण ऐकून कृष्णाजी भास्कराची वृत्ति तत्काळ पालटली. त्याच्या ठायीं धर्माभिमान जागृत झाला. महाराजांच्या पदरीं राहून त्यांची इमानानें नोकरी करण्याची आणभाक त्यानें केली; आणि खानास फसवून जावळीस आणण्याचें अभिवचन दिलें.

ह्याप्रमाणें खानाच्या वकिलास पुरा वश करून घेऊन त्याच्याबरोबर पंताजी गोपीनाथास खानाकडे रवाना केलें. जाते वेळीं महाराजांनीं खानास पुढील आशयाचा निरोप द्यावयास सांगितलें: “ आम्हींच तुमच्या भेटीस यावें, पण आम्हांला पराकाष्ठेची भीति वाटत आहे. वाईस भेटीस यावयाला आम्हांला धैर्य होत नाही. तुम्ही आम्हांला वडिलांसमान आहां. आम्हांला धीर देऊन पातशहाच्या दर्शनास घेऊन जाल व आमची त्याजपाशीं शिफारस कराल तर त्यांत तुमचा थोरपणा आहे. खरा विश्वास असेल तर मेहरबानी करून तुम्हींच जावळीला यावें; म्हणजे आम्ही तुमच्या मुलाखतीला अवश्य

येतो.” खानाच्या वकिलास निरोप देतांना महाराजांनीं भरजरी वस्त्रे, मोत्यांचा चौक्रडा, सोन्याचीं कडीं व पदके, एक अरबी घोडा व पांच हजार होन एवढें बक्षीस दिलें.

कृष्णाजी भास्कर व पंताजी गोपीनाथ यांनीं खानाकडे जाऊन अशी उत्तम वतावणी केली कीं त्याला त्यांचें सगळें म्हणणें खरें वाटून तो जावळीस गेला. तो तिकडे जावयास निघाला तेव्हां महाराजांनीं त्याच्या वाटेंतली दाट झाडी वगैरे तोडून त्याच्या सैन्यास सुखानें कूच करितां येईसें केलें. त्याचा जेथें तळ पडावयाचा होता तेथें त्याच्या सैन्याच्या राहण्याच्या वगैरे सगळ्या सोई करून ठेविल्या होत्या. खानाचें सैन्य रडतोंडीचा घाट चढून यावयचें होतें म्हणून त्यानें आपला तोफखाना वगैरे अवजड सामान वर आणलें नाहीं. त्यांच्या भेटीची जागा गडाखालीं बुरजाजवळ मुकर करून तेथें मोठी सुंदर सदर तयार केली. उभयतांनीं एकएक हुंजऱ्या बरोबर घेऊन सदरेस यावें असें ठरलें. खान आपल्या बरोबर एक हुंजऱ्या व सैदवंडा नांवाचा एक पटाईत व शूर शिपाई घेऊन सदरेस आला. त्याचा पेहराव दरवारी धाटाचा होता व त्याच्या हातांत एक तरवार होती. त्यानें आपले पंधराशें लोक भेटीच्या ठिकाणापासून कांहींसे दूर खालीं ठिकठिकाणीं उभे करून ठेविले होते.

इकडे महाराजांनीं किल्ल्याच्या आमपास व खानाच्या सैन्याचा तळ होता त्याच्यापासून कांहीं अंतरावर दाट रानांत आपल्या सैन्यास दवा धरून राहावयास सांगितलें होतें. किल्ल्यावर पांच तोफा होतांच त्यांनीं चोहोंकडून हल्ला करून खानाचें सैन्य उधळून लावावें असें त्यांस फर्मावून ठेविलें होतें. एवढा कडेकोट बंदोबस्त केल्यावर ते खानाच्या भेटीस जाण्याच्या तयारीस लागले. त्यांनीं स्नान करून श्रीभवानीची सोत्कंठ होऊन प्रार्थ केली. तेव्हां भवानी त्यांच्या अंगांत संचरून पुढीलप्रमाणें वोलली: “अरे मुला चिंता करूं नको. या समयीं तुझ्या पाठीवर मी उभी आहे. खानास मोह घालून तुझ्या सन्निध मीं आणिलें आहे. तूं निर्भय चित्तें अवसान धरून त्याचा वध कर. त्याचें शिर कापून माझ्या पुढें ठेव.” जवळच्या कारभान्यांनीं हे शब्द टिपून ठेविले. अंगांतलें वारें जाऊन ते सावध झाले तेव्हां हे देवीचे शब्द त्यांना वाचून दाखविले. ते ऐकून त्यांस अधिकच हुरूप आला. मग त्यांनीं आपल्या सरदारांस म्हटलें: “आम्ही तर

जीवित तृणप्राय समजून शत्रूच्या अंगावर चालून जात आहों. यांत यश आलें तर ठीकच आहे. परंतु कांहीं भलताच प्रकार झाला तर तुम्ही घाबरून जाऊ नका. ठरविलेल्या बेताप्रमाणें शत्रूवर चालून जाऊन त्याचा फडशा उडवा व राज्याचें संरक्षण करा. तुम्हीं सारे शूर व पराक्रमी आहां. आमची सगळी मदत तुमच्यावर आहे. तुमच्यासारखे इमानी व वीर्यशाली पुरुष सहाय आहेत म्हणून आम्हांस यवनांची परवा वाटत नाही. या समयीं सर्वांनीं आपल्या शौर्याची व पराक्रमाची पराकाष्ठा करावी. तुमची अनुकूलता आहे म्हणून मला अफझुलखानाचा मुळींच हिशोब वाटत नाही. आजपर्यंत केलेली कमाई तुमच्या शौर्याचें व साहाय्याचें फळ आहे. ती आपली कमाई कायम राखण्यास जिवाची पर्वा न करितां ह्या समयीं झटाल तर तुमची कीर्ति अधिकच वाढेल.” ह् असें वीर्योत्साहाचें उद्दीपन करणारें भाषण ऐकून सगळ्यांच्या अंगांत स्फुरण चढलें. ते म्हणाले: “ आपण आम्हांस जी आज्ञा केली आहे तदनुसार वागण्यांत आम्ही यत्किंचित्ही कसूर करणार नाही. त्यासाठीं आमचे प्राणहि वळी पडले तरी त्याची आम्हांला क्षिति नाही. हे प्राण एकवार आपल्या चरणीं वाहिले आहेत. ते आतां आमचे नव्हत. ते स्वामिकार्यां गत झाले तर तें आम्ही मोठेंच भूषण समजूं.”

ह्या प्रमाणें पदरच्या लोकांच्या ठायीं उत्साह व अभिमान जागृत करून महाराज खानाच्या भेटीस जावयास निघाले. त्यांनीं अंगांत जिरें घालून त्यावर झगा चढविला. डोकीस जिरेटोपी घालून वरती पागोटें घातलें. उजव्या हातांत बिचवा घेऊन तो अस्तनींत लपविला; व डाव्या हाताच्या पंजांत लोखंडी वाघनख चढविलें. मग खालीं उतरतांना पुनः एक वेळ देवीचें दर्शन घेऊन ते मातुश्रीचा निरोप घ्यावयास गेले. त्यांनीं तिच्या चरणीं मस्तक ठेविलें तेव्हां ती गर्हितरून म्हणाली: “ बाळा तूं जगदंबेच्या कृपेनें विजय पावशील. माझा तुला पूर्ण आशीर्वाद आहे. कुंतीचे पुत्र भीम व अर्जुन हे जसे पराक्रमी निपजले तसा तूं भोंसल्यांच्या कुळांत निर्माण झाला आहेस. ह्या कुळाचें नांव जगांत गाजीव. अफझुलखानास रणांत ठार करून स्वराज्याची अभिवृद्धि कर. शिववा, तूं मला कुंतीच्या पंक्तीस बशीव. खानाला जीवंत सोडूं नको. त्याचा छिरच्छेद कर. तुझा वडिल बंधु संभाजी ह्या खानाच्या पार्थी प्राणांस मुकला आहे, त्याचें उसनें घे.”

गडाखालीं उतरण्यापूर्वी त्यांनीं खानाला सांगून पाठविलें कीं त्यानें आपल्याबरोबर सदरेवर कोणी शिपाई ठेवूं नये. त्याप्रमाणें त्यानें सैदवंडा कोंरे आपल्याबरोबरच्या शिपायांस सदरेपासून अंतरावर उभे राहण्यास सांगितलें. कारण त्याला अशी हिंमत वाटत होती कीं शिवाजीमहाराज आपल्या हातीं लागतांच त्याला आपण स्वतः कैद करूं, किंवा ठार मारूं. मग महाराज आपल्याबरोबर जिवा महाल्या व संभाजी कावजी यांस घेऊन सदरेस गेले. ते भ्याल्याचें मिथ करून थबकत थबकत खानापुढें गेले. ते आंत आल्याबरोबर खान उठून कांहीं पावलें पुढें सरसावला. त्याचें धूड मोठें विशाळ होतें आणि महाराजांचा बांधा अमळ ठेंगणा व सडपातळ होता. म्हणून त्याला वाटलें होतें कीं महाराजांना आपण आतां सहज गिरफदार करूं.

कृष्णाजी भास्करानें रीतीप्रमाणें उभयतांची ओळख करून दिल्यावर ते एकमेकांस आलिंगन करण्यास सरसावले, तों खानानें झट्टींशीं महाराजांची मुंडी कवटाळून डाव्या कांखेखालीं घट्ट धरिली व हातांतली कट्यार त्यांच्या कुशींत चालविली. परंतु महाराजांच्या अंगांत जिरें असल्यामुळें त्यांना ती लागली नाहीं. हा असा त्याचा दगा पाहून महाराजांनीं हातांतलें बाघनख खानाच्या पोटांत चालविलें व दुसऱ्या हातांतल्या विचव्याचा मारा केला; आणि त्याच्या काखेंतलें आपलें डोकें चपळार्डनें काढून घेतलें. बाघनखाचा मारा होतांच खानाचें पोट फाटून आंतडीं बाहेर आलीं. तीं डाव्या हातांत सावरून धरून उजव्या हातांतल्या तरवारीचा एक सज्जर वार त्यानें महाराजांवर केला. तो त्यांनीं चपळार्डनें चुकविला. तरी तो त्यांच्या शिरस्त्राणास निसटता लागून जवा इतकी जखम झाली. इतक्यांत महाराजांनीं डोक्याचें पातें लवतें न लवतें तों खानावर आणखी एक वार करून त्यास अगदीं घायाळ केलें, व त्याच्या हातची तरवार ते हिसकावून घेऊं लागले. तेव्हां खान, “मारलें! मारलें! दगा! दगा!” असें मोठ्यानें ओरडला त्या बरोबर उभय पक्षांचें लोक सदरेकडे धावत येऊन त्यांची हाणमार सुरू झाली. खानाचा विश्वासू व शूर शिपाई सैदवंडा त्या जागीं सगळ्यांच्या अगोदर तेथें जाऊन महाराजांवर तरवार उपसून धावला; तेव्हां महाराज जिवा महालियाकडची तरवार घेऊन त्याच्याशीं लढूं लागलें. इतक्यांत जिवा महालियानें सैदवंडाच्या खांद्यावर फिरंगीचा वार करून त्याचा पड्याचा हाव

तोडून टाकला. ह्याप्रमाणें उभय पक्षांकडील लोकांचें रणकंदन माजून खानाचे वर चढून आलेले बहुतेक लोक खलास झाले. मोरोपंत, नेताजी वगैरे सरदारांनीं संकेताप्रमाणें किल्ल्यावर पांच तोफा होतांच शत्रूच्या सैन्यावर हल्ला करून त्यांची कत्तल उडविली. हें सैन्य अर्थात् बरेंच वेफाम होतें; आणि तोफा सुटल्या त्या भेट झाल्याच्या सुचनेसाठीं असाव्या असें त्यांस वाटल्यामुळें ते अधिकच गाफील झाले होते.

ह्या गर्दीतून खानाचें प्रेत पालखींत घालून त्याचे लोक खाली नेत असतां एसाजी कंक व तानाजी मालसुरे यांनीं त्याच्या पालखीमागून घावत जाऊन भोयांचे पाय तोडून पालखी खाली पाडली आणि खानाचें शिर तोडून गडावर नेऊन देवीस वाहिलें.

ह्या रणांत खानाचे जे लोक पाडाव झाले त्यांना महाराजांनीं आपल्या नेहमींच्या क्रमास अनसरून मोठ्या औदार्यानें व ममतेनें वागविलें व त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें त्यांना वाटखर्च, घोडी वगैरे देऊन विजापुरास रवाना केलें. हा त्यांचा धार-धणा पाहून खानाच्या सैन्यांतले जे मराठे शिपाई पाडाव झाले होते ते महाराजां-घाशीं नोकरीस राहिले. ह्या वेळीं झुंजारराव घाटगे ह्या नांवाचा एक मोठा सरदार महाराजांच्या हातीं लागला होता. त्याचा बाप शहाजीराजांचा मोठा स्नेही होता. म्हणून त्याला आपल्या पदरीं राहण्याचा महाराजांनीं आग्रह केला, परंतु तो कांहीं केल्या ऐकेना. तेव्हां त्याला वस्त्रालंकार वगैरे देऊन मोठ्या सन्मानानें विजापुरास पाठविलें. ह्या लढाईत अफझुलखानाचा मुलगा फाजलखान हा घायाळ होऊन रानावनांत भटकत असतां त्याला खंडुजी कांकडे नांवाच्या एका इसमानें पकडलें. तेव्हां त्याच्याकडून कांहीं लंच मिळाल्यामुळें खंडुजीनें त्याला महाराजांकडे न नेतां सोडून दिलें. ह्या गुन्ह्याबद्दल त्याला महाराजांनीं देहांतशासन दिलें.

ह्या लढाईत महाराजांस पुष्कळ लूट मिळाली. शेंपाऊणशें हत्ती, सात-आठ हजार घोडीं, हजारबाराशें उंट, सगळा तोफखाना, दोनतीन हजार बैल, मोहरा, होन, वगैरे रोख नाणें दहाबारा लक्षांचें, सोने, रत्ने, मोर्त्ये वगैरे जडजवाहीर दोनतीन लक्ष किंमतीचें, कापड सुमारे दोनहजार ओझीं, डेरे, राहुच्या, पालें वगैरे स्वारीच्या उपयोगाचें सुबलक सामान इतकी लूट

त्यांस मिळाली. याशिवाय आणखी खानाच्या लष्करांतलें पुष्कळ मराठे शिपाई महाराजांची मर्दुमकी व औदार्य पाहून त्यांच्या नोकरीस मोठ्या खुशीनें राहिले. ह्याप्रमाणें महाराजांच्या लष्करांत पुष्कळ भरती झाली.

आपल्या सैन्याची हालहवाल महाराजांनीं प्रत्यक्ष जाऊन पाहिली. युद्धांत घायाळ होऊन जे बेजार झाले होते त्यांची शुश्रूषा योग्य प्रकारें व्हावी अशी त्यांनीं तजवीज करविली. त्यांनीं इत्येकाकडे स्वतः जाऊन त्याचा परामर्ष घेतला व त्याच्याशीं मधुर व उत्तेजनपर भाषण करून त्याच्या वेदनांचें त्याला फारसें कांहीं न वाटेसें केलें. रणामध्ये पडलेल्या एकूण एक शिपायाची यादी त्यांनीं करविली, व त्यांच्या वायकामुलांचें समाधान करून व आश्वासन देऊन त्यांच्या निवाहासाठीं त्यांस वेतनें करून दिलीं.

लढाईत घायाळ झालेल्या शिपायांच्या जखमा प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं पाहून त्यांच्या मानानें कोणांस दोनशें, कोणांस शंभर, कोणांस पाऊणशें असे होऊन त्यांनीं बक्षीस दिले; शिवाय ज्यांच्यात्यांच्या योग्यतेप्रमाणें कोणांस पागोटो, कोणांस कडी वगैरे इनामें दिलीं. जे वरच्या दरजाचे जुमले व सरदार होते त्यांस भंडिलें, झगे, सोन्याचीं कडीं, कंटमाला, शिरपेंच, मोत्यांचे तुरे, आंगठ्या, घोडी वगैरे इनामें त्यांनीं दिलीं. ज्यांची जशी मर्दुमकी नजरेस आली तिच्या मानानें त्यांची बढती त्यांनी केली. कोणी पायदळापैकीं होते त्यांस घोडी दिली, कोणांस सरदान्या दिल्या, कोणांस पालख्या व अवदागिन्या दिल्या. युद्धांत पडलेल्या ज्या योद्ध्यांचे मुलगे जवान होते त्यांस बोलावून आणून नोकरीस ठेविलें. इनामें व बढत्या देण्याचा हा समारंभ महाराजांनीं सगळ्या लोकांस जमवून त्यांच्या समक्ष केला; व ज्यांनीं मर्दुमकी केली होती त्यांची तारीफ प्रसिद्धपणें केली. त्यामुळें सर्वास अतिशयित उत्साह व उत्तेजन प्राप्त झालें; आणि महाराजांच्या ठायींचें हें औदार्य, हा दयाळूपणा, व गुणांची बृज करण्याची ही उत्कृष्ट पद्धत पाहून त्यांची नोकरी विशेषच जोमानें, उत्साहानें व इमानानें करण्याचा हुरूप प्रत्येकास आला. ह्या वेळीं ते कृष्णाजी भास्कर व पंताजी गोपीनाथ ह्या वकिलांची उत्तम कामगिरी विसरले नाहींत. त्यांस त्यांनीं पुष्कळ द्रव्य देऊन एकएक गांव इनाम दिला, आणि विश्वासरावानें हेराचें काम उत्तम केल्याबद्दल त्यालाहि मोठें बक्षीस दिलें.

ही मोठी फत्ते झाल्यावद्दल प्रतापगडावर व इतर ठिकाणीं आनंदोत्सव केल्या. हत्तीवरून शकरा वांटल्या. ब्राह्मणांस भोजने व दक्षिणा दिल्या. गोरगरिवांस खैरात केली. महास्थलींचें सिद्ध, साधु, गोसावी यांस पूजोपचारार्थ द्रव्य पाठविलें. तुळजापूर, पंढरपूर, शिंगणापूर, वगैरे ठिकाणचीं देवस्थानें भ्रष्ट करणाऱ्या यवनाचा असा वध झाला तो पुराणांत वर्णिलेल्या एकाद्या राक्षसांच्या वधासारखा लोकांना वाटला. त्याचा नाश झाला यांत कांहींतरी ईश्वरी सूत्र आहे अशी त्यांच्या मनाची भावना झाली. सर्वांच्या हृदयांत स्वदेशाभिमानाचें वारें संचरलें; आणि हा विजय झाला तो सगळ्या हिंदू राष्ट्रांचा झाला असें मानून लोकांनीं तत्प्रीत्यर्थ मोठा उत्सव केला. असें सांगतात कीं जिजाबाईनें अफझुलखानाच्या वधाचें वर्णन एका शाहिराकडून पोवाड्याच्या रूपानें करवून त्याला एक शेर सोने व एक घोडा इनाम दिलां.

अफझुलखानाचें शिर विळ्यासमोर पुरून त्याच्यावर एक वुरूज बांधिला व त्यास अफझुलवुरूज असें नांव दिलें. हा विजय आपणांस तुळजापूरच्या भवानीच्या प्रसादानें प्राप्त झाला असें मानून महाराजांनीं तिच्या नमुन्यावरहुकूम एक चांगली मूर्ति घडवून प्रतापगडावर तिची स्थापना केली व तिच्या साठीं एक सुंदर देवालय बांधिलें. ह्या देवाल्यांत नित्यपूजा, नैवद्य व ब्राम्हणभोजनें करण्यासाठीं ब्राह्मण वगैरे नेमून त्यांस तनखे लावून दिले. देवाल्यांत उत्सवादि तुळजापुराप्रमाणें व्हावे म्हणून त्यांच्या खर्चासाठीं दागदागिने व वस्त्रें मुबलक दिलीं.

अफझुलखानाचा वध होऊन त्याजबरोबर गेलेलो सारी फौज गारद झाल्याचें वर्तमान अदिशहा व त्याची आई बडीसाहेबीण यांस कळलें तेव्हां त्यांना पराकष्टेचें दुःख झालें. तीं तीन दिवस अन्नसेवन न करितां पलंगावर पडून रडत होतीं. पातशहा नौबत तीन दिवस बंद पडली. आतां अदिलशाहीची धडगत दिसत नाहीं; शिवाजीमहाराज आपल्या विजयीं फौजेनिशीं चालून येऊन विजापूर शहर हस्तगत करितात आणि अदिलशाही पातशाहत बुडवितात असा धाक अमीरउमरावांस पडून ते चिंताक्रांत झाले.

ह्या अफझुलखानाविषयींची एक दंतकथा अशी आहे कीं तो शिवाजी महाराजांवर मोहीम करावयास निघाला तेव्हां तींत आपला नाश होणार अशी.

त्याच्या मनाचीं भावना होऊन त्यानें आपल्या ६३ बायका होत्या त्यांना एक व्रट केल्या आणि एका डोहांत आपल्या हातानें लोटून देऊन वुडवून मारिल्या ! आपल्या पश्चात् परपुरुषांच्या हातीं त्या लागूं नयेत म्हणून त्यानें हें अत्यंत अमानुष कृत्य केलें असें म्हणतात. विजापुरास जाणाऱ्या प्रवाशांना हा डोह अजून दाखवितात.

भाग बारावा.

विजापूरकरांस हतवीर्य केलें.

सन १६५९-६०.

अफझुलखानाचा वध करून त्याच्या मोठ्या सैन्याचा पुरा नाश केल्यावर महाराजांचा धाक चोहोंकडे वसून त्यांना स्वराज्यविस्ताराचें पुढील कार्य विशेष सुलभ झालें. त्या सरकाराचे आणखी किल्ले व प्रांत काबीज करण्यास त्यांना आतां फारसें कठिण गेलें नाहीं.

विजापूरकरांचा पन्हाळा किल्ला फार मजबूत व चांगला होता. त्यावरील किल्लेदार तांच घेऊन आपण होऊन किल्ला स्वाधीन करून देण्यास तयार झाला. तेव्हां अन्नाजी दत्तो नांवाच्या आपल्या एका सरदाराला कांहीं मावळ्यांसह त्या किल्ल्यावर महाराजांनीं पाठविलें, आणि त्या किल्लेदारानें तो किल्ला स. १६५९च्या आक्टोबर महिन्यांत विनहरकत स्वाधीन करून दिला. पावनगड असाच त्यांच्या कवजांत आला. हे किल्ले ताब्यांत आल्यावर महाराजांनीं वसंतगड छाप घालून घेतला; आणि कृष्णा नदीच्या दोन्ही तीरांवरील प्रांतांत आपला अंमल वसवून वत्तीस शिराळाच्या गढीपर्यंत आपलीं ठाणीं ते वसवीत गेले.

पन्हाळा कवजांत आल्यावर महाराज त्या गडावर जाऊन राहिले, आणि तेथून संह्यांद्रीच्या माध्यावरील व त्याखालील बहुतेक किल्ले त्यांनीं लढाई वगैरे फारशी न करितां आपल्या ताब्यांत घेतले. रांगणा व खेळणा ह्या किल्ल्यांवर मात्र छाप घालून त्यांस लढावें लागलें. खेळणा किल्ला सर करावयास त्यांना बरेच प्रयास पडले म्हणून त्याचें नांव त्यांनीं विशाळगड असें ठेविलें. ह्याप्रमाणें

सगळा कोल्हापूरप्रांत व त्यांतील किल्ले महाराजांनीं अफझुलखानाचा वध केल्यावर दोनतीन महिन्याच्या अवकाशांत घेतले.

ह्या वेळीं मिरज येथें रुस्तम जमान नांवाचा एक सरदार विजापूरकरांनीं ठेविला असून त्याच्या हातीं कोल्हापुरापासून रत्नागिरीपर्यंतच्या प्रांताची व्यवस्था असे. परंतु त्यानें महाराजांच्या वर निर्दिष्ट केलेल्या धामधुमीस सुळीं प्रतिबंध केला नाहीं. याचें कारण असें कीं त्याच्याजवळ सैन्यवळ फारसें नसून महाराजांचा त्याला मोठा धाक होता. अदिलशहानें त्याला महाराजांवर चालून जाऊन त्यांच्याशीं सामना करावयास सांगितलें. तेव्हां तो निरुपाय होऊन पन्हाळ्याजवळ चालून गेला. त्याचा महाराजांनीं पुरा मोडा करून त्याला कृष्णेपार घालवून दिलें; इतकेंच नव्हे, तर त्याचा पाठलाग करीत करीत ते थेट विजापुरापर्यंत गेले. वाटेंत त्यांनीं मोठमोठे गांव लुटून पेठा होत्या त्यांवर दस्त बसविला. रुस्तजमान विजापुरांत शिरला असें पाहून ते परत मोठ्या वेगानें निघून विशाळगडावर आले; आणि तेथून लागलीच कोंकणांत उतरून तिकडील वंदरें व शहरें काबीज करण्याचा त्यांनीं सपाटा चालविला. त्या वेळीं चेऊल शहर मोठें सधन होतें. त्यांत शिरून त्यांनीं तें तीन दिवस यथेच्छ लुटलें.

ही अशी विलक्षण धामधूम चालवून अदिलशाही अमल कमजोर करून संपुष्टांत आणण्याचा क्रम महाराजांनीं एकसारखा चालू ठेविला. तेव्हां त्यांच्या पारिपत्यासाठीं आतां कोणास पाठवावें हा विचार विजापूर दरबारास पडला. त्यांच्यावर मोहीम करण्यास कोणीहि सरदार कबूल होईना. अफझुलखानाचा मुलगा फाजलखान हा आपल्या बापाचा सूड उगविण्यासाठीं अदिलशहापार्शीं नेहमीं अजीजी करीत असे. पण त्याला एकट्याला महाराजांवर मोहीम करण्याची छाती नव्हती. ह्या वेळीं शिद्दी जोहार नांवाचा एक हबशी सरदार अदिलशहाच्या पदरीं होता, त्याच्यावर त्याची अवकृपा झाली होती. त्याला त्यानें असें सांगून पाठविलें कीं तूं शिवाजीवर मोहीम करून त्याची खोड मोडून येशील तर तुला आम्ही मोठ्या योग्यतेस चढवूं. हा सरदार जात्या मोठा शूर व हिंमतदार असल्यामुळें त्यानें ही कामगिरी पतकरली; आणि फाजलखान त्याच्याबरोबर निघाला. ह्याच वेळीं जंजिन्याच्या शिद्दीला आणि वाडी-

च्या सावंताला महाराजांच्या ताब्यांतील कोंकणपट्टीवर स्वारी करावयास अदि-
लशाहानें सांगितलें.

शत्रूंकडून ह्या अशा चोहोंकडून होणाऱ्या हल्ल्यांस टक्कर देण्याची महारा-
जांनीं कडेकोट तयारी केली. रघुनाथपंतास जंजिन्याच्या शिद्दीशीं झुजावयास
पाठविलें; कल्याणभिवंडीच्या रक्षणाची कामगिरी आबाजी सोनदेवाकडे सोंप-
विली; बाजी पासलकरास वाडीच्या सावंतांशीं टक्कर द्यावयास पाठविलें; घांटा-
वरील पुरंदर, सिंहगड वगैरे किल्ल्यांचें रक्षण करण्यास मोरोपंताला नेमिलें;
पन्हाळ्याच्या बचावाचें काम स्वतः पतकरून त्यावर ते मोठ्या वंदोबस्तानें
राहिले; आणि शिद्दी जोहाराच्या सैन्यावर वाहेरून पुनःपुनः छापे घालून
त्यास हैराण करण्याचें काम त्यांनीं नेताजी पालकरास सांगितलें.

शिवाजी महाराज पन्हाळ्यावर आहेत असें कळतांच शिद्दी जोहारानें त्या
किल्ल्यास मजबूत वेढा दिला. नेताजी त्याच्या सैन्यावर रात्रीचे छापे घाली
व त्याची रसद वंद करून त्यास दाणावैरण मिळेनासें करून त्याला
अगदीं हैराण करी. परंतु शिद्दी जोहारानें पुरा नेट धरून आपला वेढा उत्त-
रोत्तर अधिकच मजबूत केला. तेव्हां त्याच्या तावडींतून सुटून जाण्याची महा-
राजांनीं एक युक्ति योजिली, ती अशी: त्यांनीं त्या सरदाराला असा निरोप
पाठविला कीं आम्हीं किल्ला स्वाधीन करून देण्यास तयार आहों, तरी आमच्या
जिवास कांहीं एक धोका होणार नाहीं असें अभय दिल्यास आम्ही स्वतः
किल्ल्याच्या खालच्या माचीवर तहाचें बोलणें करण्याकरितां येतो. हा निरोप
ऐकून शिद्दीस मोठा आनंद झाला, व त्यानें त्यास अभयवचन दिलें. मग महा-
राजांनीं ठरल्याप्रमाणें संध्याकाळच्या वेळीं खालच्या माचीवर जाऊन त्याच्याशीं
तहाच्या कलमांची वाटाघाट सुरू केली. पण रात्र फार झाल्यामुळें सगळे करार-
मदार उदयिक नक्की करूं असें बोलून ते परत किल्ल्यावर गेले. इकडे शिवाजी-
महाराज शरण आले असें समजून शिद्दीचे लोक किल्ल्यावरचा मारा वंद करून
मजा गारीत राहिले. ह्याप्रमाणें ते गाफील व वेफाम होऊन स्वस्थ घोरत
पडले असतां महाराज आपल्या निवडक मावळ्यांनिशीं मध्यरात्रीच्या काळोखांत
किल्ल्याखालीं उतरून शत्रूच्या गराब्यांतून वेधडक निसटून गेले, आणि विशा-
ळगडाकडे दौड करीत चालले.

शिवाजी महाराज पळून गेल्याचें कळल्यावर फाजलखान आपलें घोडदळ घेऊन त्यांच्या पाठलागास निघाला, आणि त्याच्यामागून पायदळहि निघालें. इकडे महाराज विशाळगडापासून सहा मैलांवर घांट चढूं लागले तेव्हां आपल्या मागून शत्रूंनीं एकदम लगट कर्हं नये म्हणून त्यांनीं घांटाच्या खिडींत वाजी देशपांड्याला कांहीं मावळ्यांसह ठेवून सांगितलें की आपण किल्ल्यावर जाऊन पांच तोफा सोडीतोंवर शत्रूस तेथें अडवून ठेवावें. ह्या हुकमाप्रमाणें त्यांनीं मुसलमानांच्या घोडदळार्शी व पायदळार्शी बराच वेळ टक्कर देऊन त्यांस खिडीपार्शी थोपविलें. ह्या वेळीं उभय पक्षांकडचे लोक मोठ्या आवेशानें लढले. वाजी देशपांड्या तर ह्या रणकंदनांत ठार झाला. परंतु त्याचें प्राणोत्क्रमण होण्यापूर्वी किल्ल्यावरून पांच तोफांची सरबत्ती झालेली ऐकिली तेव्हां तो इमानी वीर मरणवेदना लागल्या होत्या तरी आनंद पावला. आपणांवर सोंपविलेली कामगिरी आपण मर्दुमकीनें पार पाडली व स्वामिकार्यां आपला प्राण खर्ची पडला याबद्दल त्यास पूर्ण समाधान वाढलें. आपला शूर सरदार पडला व आपणांस नेमून दिलेली कामगिरीहि आटोपली असें पाहून मावळे रानांत वाट सांपडेल तिकडे पांगले व सगळे किल्ल्यावर चढून गेले. जातांना त्यांनीं आपल्या शूर सरदाराचें प्रेत वाहून नेलें.

खिडीवरील मावळे पसार झाले तेव्हां शत्रूंचें सैन्य घाट चढून किल्ल्याखालीं आलें. परंतु त्याला मोर्चे लावून वेढा देण्याचें काम मोठें विकट असून आस-पासचे नद्यानाले साफ वाळून गेल्यामुळें त्यांचा टिकाव निघण्यासारखा नव्हता. शिद्दी जोहार पन्हाळ्याखालचा तळ उठवून फाजलखानाच्या कुमकेस येण्यास कबूल नव्हता. म्हणून निरुपाय होऊन त्याला परत पन्हाळ्याकडे यावें लागलें. पन्हाळ्याच्या रक्षणाचें काम महाराजांनीं राघो बल्लाळ यास सांगितलें होतें. त्यानें तो किल्ला मोठ्या हुशारीनें लढविला. शिवाय त्याला वाहेरूनहि चांगली कुमक मिळाली. वेढ्यांतल्या लोकांवर महाराजांचें सैन्य वारंवार छापे घालून त्यांस हैराण कर्हं लागलें. इतक्यांत पावसाळ्याचे दिवस आले. तेव्हां वेढा पुढें नेटानें घालून राहणें शत्रूला दुरापास्त झालें. शिद्दीची बरीच फौज खलास झाली असून उरलेले लोक परत स्वदेशीं जावयास उत्कंठित झाले. म्हणून त्याला निरुपाय-स्तव विजापुरास परत जावें लागलें.

ह्याप्रमाणें विजापूरकरांच्या ह्या मोहिमेचा शेवट होऊन महाराज विजयी झाल्यावर ज्या एका असामान्य वीराच्या मर्दुमकीमुळें त्यांच्या प्राणावरचें संकट टळलें होतें त्याच्या विषयींची कृतज्ञता व्यक्त करण्यास महाराज विसरले नाहींत. बाजी देशपांड्याचा वडील मुल्गा बाळाजी बाजी म्हणून होता, त्याला त्यांनीं बोळावून आणून त्याचें समाधान केलें व त्याला त्याच्या बापाची सरदारी दिली. ह्या बाळाजीचे सात भाऊ होते, त्यांसहि महाराजांनीं चांगले हुद्दे देऊन आपल्या पदरीं ठेविलें. त्याप्रमाणेंच राघो बल्लाळ अत्रे यानें मोठ्या हुशारीनें, धैर्यानें व इमानानें पन्हाळा किल्ला शत्रूशीं शेवटपर्यंत लढविला, आणि शिद्दी जोहार जरी त्याला लांच देऊन फितूर करूं पाहत होता तरी त्यानें इमान सोडलें नाहीं, म्हणून त्याला महाराजांनीं चांगली बढती देऊन पन्हाळा किल्ला व त्या खालचा प्रांत यांचा सुभा सांगितला.

ह्याप्रमाणें घांटावर धामधूम चालली असतां खालीं कोंकणांत रघुनाथपंतास जंजिन्याच्या शिद्दीशीं लढण्याचें काम सांगितलें होतें. त्यानें शिद्दीशीं अनेक सामने करून त्याला अगदीं जेरीस आणिलें, आणि त्याच्या ताब्यांतला दंडाराजपुरीचा सगळा प्रांत काबीज केला. तेव्हां निरुपाय होऊन शिद्दीनें रघुनाथपंताशीं तह केला आणि त्याचा बहुमान करून त्यास उंची पोषाख व घोडा नजर केला. विजापूरकरांच्या हुकमावरून वाडीच्या सावंतांनींही ह्या वेळीं महाराजांशीं शत्रुत्व प्रगट केलें होतें. त्यांच्याशीं टक्कर देण्याची कामगिरी बाजी पासलकरास सांगितली होती. त्यानें त्यांच्याशीं अनेक सामने करून जय मिळविला. शेवटीं सावंतांना शिद्दीची कुमक मिळून त्यांनीं पासलकरांशीं राजापुरापाशीं सामना दिला. उभय पक्षांचें लोक मोठ्या आवेशानें लढले. पासलकर स्वतः हातांत फिरंग घेऊन रणांत लढत होता. त्याची कायसावंताशीं गांठ पडून दोघांचें द्वंद्वयुद्ध जुंपलें. दोघेहि वीर मोठे बलवान् व युद्धकुशल असल्यामुळें त्यांची झटापट मोठ्या निकराची झाली. त्यांनीं एकमेकांस मोठ्या जखमा केल्या; आणि शेवटीं ते परस्परांच्या वारांनीं एकेच वेळीं समरांगणांत पडून गतप्राण झाले. पासलकर पडला तरी त्याच्या लोकांनीं धीर न सोडतां शत्रूशीं शेवटपर्यंत लढून त्याचा पुरा मोड केला. बाजी पासलकर धारातीर्थी पडल्याचें ऐकून महा राजांस अतोनात दुःख झालें. आपला अत्यंत इमानी व जिवलग

मित्र व मोठा शूर सरदार आपणांस शिद्दीच्या व सावंताच्या वैरामुळें अंतरला हें मनांत येऊन त्यांस चांगली शिक्षा करण्याचा निर्धार महाराजांनीं केला.

शिद्दी जोहार व फाजलखान पुष्कळ सैन्यांचो व द्रव्याची खराबी करून रडत परत आले तेव्हां विजापूरदरबारांत मोठोच खळवळ उडाली. शिवाजी सारखा यःकश्चित् जहागीरदार असा शिरजोर होऊन आपल्या मोठमोठ्या सरदारांस नामोहरम करितो हें कांहीं ठीक नव्हे; तरी आपण स्वतः मोठी सेना घेऊन त्याच्यावर स्वारी करून त्याचा पुरा नायनाट करावा असा निश्चय करून आदिलशहा स्वतः मोहिमेस निघाला; आणि महाराजांच्या ताब्यांत गेलेले एक-एक किल्ले हस्तगत करण्याचा सपाटा त्यानें चालविला. महाराजांची वरीच फौज ह्या वेळीं कमी झाली असून आदिलशहाच्या प्रचंड सैन्यास तोंड दिल्यानें आपले आणखी लोक खलास होतील असें त्यांना वाटलें. तरी किल्ले काबीज करण्याच्या कामांत त्याचे बरेचसे लोक कमी झाले म्हणजे त्याच्याशीं सामना करून विजय मिळविणें सोपें जाईल, व तो काबीज करील ते किल्ले सहज परत घेतां येतील असा विचार करून ते आदिलशहाच्या वाटेस न जातां कोंकणांत उतरले.

त्यांनीं राजापूरावर हल्ला करून तें हस्तगत केलें. ह्या शहरांत इंग्रज व्यापाऱ्यांची वखार होती. त्यांचें ह्या वेळीं मोठें नुकसान झालें. त्या वखारीवरच्या रिन्विंग्टन, जिफर्ड वगैरे चार इंग्रज व्यापाऱ्यांस त्यांनीं कैद करून नेलें. इंग्रज व्यापाऱ्यांवर हा असा राग काढण्याचें कारण असें कीं शिद्दी जोहारानें पन्हाऱ्यास वेढा घातला होता तेव्हां त्यांनीं त्यास दारूगोळा पुरवून मदत केली होती. इतकेंच नव्हे तर द्रव्यलोभानें त्यांनीं शिद्दी जोहारान्या लष्करांत जाऊन एका प्रकारचे कुलपी गोळे किल्ल्यावर सोडण्याचें काम केलें होतें. तीन वर्षां-नंतर त्यांच्याकडून खंड घेऊन त्यांस बंधमुक्त केलें.

राजापूर हस्तगत केल्यावर महाराजांनीं शृंगारपुराकडे आपला मोर्चा फिरविला. शृंगारपुरास सुर्वे ह्या आडनांवाचा एक मराठा सरदार स्वतंत्रपणें राज्य करीत होता. तो नेहमीं आसपासच्या मुलखांत पुंडावा करीत असे. त्याच्यावर स्वारी करून महाराजांनीं त्याचा मोड केला. लढाईत सुर्वे पडला. ह्या

सुर्व्यांच्या पदरीं शिरके म्हणून एक दिवाण होता. तो लढाईतून निसटून पळून गेला. पण तो शिद्दीच्या साहाय्यानें पुनः धामधूम करील असें वाटून महाराजांनीं त्याला शृंगारपूर वगैरे कांहीं गांव इनाम करून दिले व आपला ताबेदार केले.

इतक्यांत पावसाळा सुरू झाला. तरी महाराजांनीं कोंकणांतली मोहीम बंद न ठेवितां जंजिऱ्याच्या शिद्दीशीं लढून त्याचें समूळ उत्पाटन करण्याचा निश्चय केला. कारण पावसाळा संपेपर्यंत थांबल्यास वाडीचे सावंत व विजापूरकर यांचें त्याला साहाय्य मिळाल्यानें त्याला जिंकणें कठीण जाईल असें त्यांना वाटलें. महाराजांनीं शिद्दीवर स्वारी करण्यास व्यंकाजीपंतास पाठविलें. त्यानें दंडाराजपुरी व आसपासचा बराच प्रांत काबीज केला. हा प्रांत आपल्या हातीं कायमचा राहावा म्हणून महाराजांनीं त्यांत किल्ले बांधून त्यावर पांचसहा हजार लोक ठेविले. ह्या वेळीं शिद्दीच्या ताब्यांत एक जंजिरा तेवढा राहिला.

तिकडे घांटावर अदिलशहानें चालविलेली मोहीम पावसाळ्यामुळें बंद पडली; आणि तो चिमलगे येथें तळ देऊन राहिला. पावसाळा संपल्यावर महाराजांचा पुरा नाश करण्याचा त्यानें निश्चय केला. पण इतक्यांत कर्नाटकांतील त्याच्या मुलखांत मोठी बंडाळी सुरू होऊन त्याची तिकडील सत्ता साफ नाहीशी होण्याची त्याला भीति पडली. म्हणून महाराजांच्या मागून धावपळ करित राहण्याचें तूर्त रहित करून कर्नाटकांत फौज घेऊन जावें असा त्याला सल्ला मिळाला. म्हणून त्यानें महाराष्ट्रांतली आपली फौज कर्नाटक प्रांतांत नेली; आणि वाडीचे देशमुख लखम सावंत व खेम सावंत यांना मुघोळच्या बाजी घोरपड्यानें व बहिलोलखानानें मदत करून शिवाजी महाराजांशीं लढावें असें त्यानें फर्माविलें. पण बाजी घोरपडे महाराष्ट्रांत आपल्या जहागिरीच्या गांवीं आल्याचें कळतांच महाराजांनीं त्याच्यावर अकस्मात् हल्ला करून त्याचा कसा संहार करून आपल्या पित्याचा सूड उगविला हें मागे सांगितलेंच आहे. ह्या सरदाराच्या जागीं अदिलशहानें खवासखानाचा नेमणूक केली. परंतु त्यालाहि त्यानें कर्नाटकांत बोलावून घेतलें: तेव्हां अर्थात् वाडीचे सावंत एकटेच उरले. त्यांनीं महाराजांशीं लढण्यासाठीं आपण होऊन अदिलशहापाशीं मदत मागितली होती. म्हणून त्यांना चांगली शिक्षा

करण्याचा निश्चय करून महाराजांनी त्यांच्या मुलखावर स्वारी केली व त्यांच्याशी युद्ध आरंभिले. त्यांचे कुडाळ, बांदे वगैरे प्रांत त्यांनी काबीज केले. त्या सावंतांना विजापुराकडून मदत मिळण्याची आशा नसल्यामुळे त्यांनी फिरंगणांत पळून जाऊन गोव्याच्या सुभेदाराचा आश्रय धरिला. पण महाराजांनी त्या सुभेदारास धमकीचा निरोप पाठविल्यावरून त्याने त्यांस फिरंगणांतून काढून लाविले. तेव्हां ते निरुपाय होऊन महाराजांस शरण गेले. त्यांनी त्यांच्याकडे वाडीचा देशमुखी कायम करून त्यांच्यावर खंड बसविला. ह्या सावंतांच्या पदरी जानसावंत व रामदळवी असे दोघे शूर सरदार होते, त्यांस महाराजांनी आपल्या पदरी नोकरीस ठेविले.

ह्या मोहिमेंत त्यांनी आणखी पंचमहाल, मर्दनगड, वारदेश वगैरे प्रांत जिंकले आणि खुद्द गोव्यावर रोंख धरिला. फिरंगी घाबरून गेले, आणि त्यांनी कुडाळच्या सरदेसायाचा सबनीस अनंत शेणवी याला त्यांच्याशी तहाचे बोलणे करावयास पाठविले. ह्या शेणव्याने तहाचे बोलणे लाविले; परंतु आंतून महाराजांचा विश्वासघात करण्याचा घाट घालून त्याने फिरंग्यांस अशी मसलत दिली की शिवाजीमहाराज तहाचे बोलणे होत असल्यामुळे अमळ बेफाम राहतील; तरी त्यांच्या छावणीवर रात्रीचा एकाएकी छापा घालून त्यांचा नाश करावा. ही मसलत फिरंग्यांच्या आरमारावरील गणोजी नांवाच्या भंडारी तांडेलाच्या कानी आली, आणि त्याने ती महाराजांस तत्काळ कळविली. ती ऐकून महाराज सावध राहिले. सदरील मसलतीप्रमाणे अनंत शेणवी फिरंग्यांचे दहा हजार लोक बरोबर घेऊन मध्यरात्रीच्या सुमारास महाराजांच्या गोटावर गुपचूप चालून आला. इकडे महाराज आपले ठाणे सोडून अर्धा कोश मागे हटले आणि तयारीने उभे राहिले. फिरंगी सैन्य सारी रात्र त्यांच्या तळावर तोफाबंदुकांची सरवती करित राहिले. महाराजांनी सकाळपर्यंत कांहींएक हालचाल केली नाही; आणि उजाडतांच त्यांच्या घोडेस्वारांनी त्या लोकांवर एकदम चालून जाऊन कापाकापी सुरू केली; आणि त्यांचा पुरा मोड करून त्यांस उधळून लाविले. ह्या झटापटींत फिरंग्यांचे बहुतेक लोक पडले. महाराजांच्या लोकांनी पुढे चाल करून फिरंगी मिळेल तेवढा कापून काढण्याचा

सपाटा सुरू केला. फिरंगी सावकारांस धरून आणून त्यांनी त्यांच्यावर जबर खंड बसविला. आतां गोवेंप्रांतहि आपल्या हातचा जातो अशी फिरंग्यांस भीति पडली आणि त्यांनी कृतापराधाची क्षमा मागून पुनः तहाचें बोलणें लाविलें. तें महाराजांना मान्य होऊन असें ठरलें कीं फिरंग्यांनी महाराजांस प्रतिवर्षीं नव्या तोफा व दारूगोळा पुरवावा, आपल्या जहाजांस महाराजांकडून कौल घ्यावे, व त्यांस प्रतिवर्षीं कांहीं जवाहीर खंड म्हणून द्यावे.

कोंकणपट्टींत असा आपला अमल बसविण्यांत महाराज गुंतले असतां घांटावरील जे किल्ले व प्रांत अदिलशहानें घेतले होते ते सगळे त्यांच्या सरदारांनी अदिलशहा महाराष्ट्रांतून कर्नाटकांत गेल्यावर परत घेऊन त्यांवर आपला अमल पक्का बसविला आणि विजापूरकरांकडून पुनरपि आपल्या मुलखास उपसर्ग होऊं नये असा कडेकोट बंदोबस्त ठेविला.

ह्याप्रमाणें महाराजांची सत्ता कोंकणपट्टींत व त्यावरील घांटाच्यावर पक्की बसून ते अतिप्रबळ झाले हें पाहून अदिलशहा व त्याचे मुत्सद्दी अगदीं हतवीर्य झाले. महाराजांशीं लढण्याचा त्यांस मुळीं आंवाका उरला नाहीं. शिवाय कर्नाटकांत वारंवार हात असलेल्या बंडाळीमुळें तर ते अगदीं टेंकीस आले होते. त्यांनीं आतां असा विचार केला कीं महाराजांशीं तह करून त्यांच्यापासून होणारा उपसर्ग बंद करावा. पण ही मसलत अदिलशहाच्या कांहीं मुत्सद्यांन कबूल नव्हती. परंतु अदिलशहाच्या मुख्य वजिरानें दुसरा कांहीं तरणोपाय नाहीं असें पाहून महाराजांशीं गुप्तपणें पुढीलप्रमाणें तह केला:

(१) महाराजांनीं आजपर्यंत जिंकलेला मुख्य आपल्याकडे ठेवावा. तो परत घेण्याची खटपट विजापूरसरकारांनीं करूं नये. याशिवाय ते मागतील तो मुख्य त्यांस तोडून द्यावा.

(२) शिवाजीमहाराजांचें स्वातंत्र्य विजापूरसरकारानें कबूल करावें. ते आपले अंकित आहेत असें त्यांन इतःपर समजूं नये.

(३) विजापूरसरकारानें शिवाजीमहाराजांस प्रतिवर्षीं नेमानें सात लक्ष होन्डणी द्यावी.

(४) परस्परांनीं परस्परांस प्रसंग पडेल तेव्हां मदत करावी.

(५) विजापूरदरबारांत शिवाजीमहाराजांचा वकील असावा. ह्याप्रमाणें शामजी नाईक पुढे ह्यास त्या दरबारांत पाठवून दिलें.

हा तह झाल्यानंतर महाराजांनीं अदिलशहाच्या उरलेल्या मुलखास उपद्रव करण्याचें बंद केलें. शहाजीराजांस हें तह झाल्याचें वर्तमान कळलें तेव्हां ते आपल्या ह्या पराक्रमी पुत्राच्या भेटीविषयी उत्कंठित होऊन विजापूरसरकारची परवानगी घेऊन महाराष्ट्रांत आले. ह्या पितापुत्राच्या भेटीची हकीकत मार्गें दिलीच आहे.

भाग तेरावा.

आरमार व समुद्रांतील किल्ले.

महाराजांनीं कोंकणपट्टी स्वसत्तेखालीं आणिल्यावर ती आपल्या हातीं निर्वेध राहावी म्हणून तिकडील बहुतेक पुंडांचा उपसर्ग कायमचा नाहींसा केला. एकटा जंजिन्याचा शिंदी तेवढा शिल्लक राहिला. त्याच्यावर वेळोवेळां स्वान्या करून त्याचा बहुतेक सगळा मुलख त्यांनीं काबीज करून तेथें आपलीं ठाणों वसविलीं. एक जंजिरा काथ तो त्याच्या हातीं राहिला. हा घेण्याचे अनेक प्रयत्न महाराजांनीं केले, पण ते सारे व्यर्थ गेले. कारण त्याचें आरमार असल्यामुळे त्याला समुद्रांतून हवी तेवढी सामुग्री किल्ल्यावर भरतां येत असे; म्हणून त्याला तो किल्ला हवे तितके दिवस लढवितां येऊन शत्रूचे सगळे प्रयत्न निष्फळ करितां येत असत. शिवाय महाराजांच्या समुद्रतीरींच्या गांवांस व शहरांस वाटेल तेव्हां उपसर्ग करून व ते लुटून निसटून जातां येत असे; आणि अरबी समुद्रांतून जाणाऱ्या व्यापाऱ्यांच्या जहाजांवर हल्ला करून त्याला त्यांच्याकडून हवा तसा खंड वसूल करितां येत असे. हें पाहून महाराजांनीं आपलें एक आरमार तयार करण्याचा निर्धार केला आणि दूरदूरचे कारागीर आणून पुष्कळ लहान मोठीं जहाजे तयार केलीं. हें आरमार तयार करण्याकडे त्यांना त्या वेळीं दहा लाख रुपये लागले. तारवांवर तोफा वगैरे लढाऊ सामान चढवून ती

त्यांनी चांगलीं सज्ज केलीं; आणि त्यांवर राहून लढणारे लोक पुष्कळ तयार केले. हे बहुतेक जातीनें भंडारी असत. कोंकणपट्टीच्या किनाऱ्यावरील गांव बहुतेक भंडार्यांनीं वसविले असून ते पुरातन काळापासून जहाजे चालविण्याच्या कामांत निष्णात असत. पश्चिम किनाऱ्यावरील सगळ्या बंदरांशीं व्यापार करणारीं बहुतेक जहाजे ह्या लोकांचीं असत. असें सांगतात कीं मूर लोकांचा ह्या पश्चिम किनाऱ्यावरील बंदरांशीं फार प्राचीन काळापासून व्यापार चालू होता. ह्या व्यापाऱ्यांच्या लगटीनें हे भंडारी परदेशांतील दूर-दूरच्या बंदरांशीं व्यापार करीत असत. अरबी समुद्रांत चांचे लोकांची भीति फार असे. हे चांचे मोठे शूर व कडवे असत. हे बहुतेक भंडारी असत. भंडार्यांप्रमाणें कोळीहि या कामांत प्रसिद्ध असत. ह्या दोन जातींच्याच दर्यावर्दी लोकांचा भरणा महाराजांच्या आरमारावर असे. आरमाराचें सेनापतित्व मायनाक व दर्यासारंग ह्या दोघां भंडार्यांकडे होतें.

हे असें महाराजांचें आरमार तयार होऊन समुद्रांत फिरूं लागलें. त्यानें मोगलाई, फिरंगी, वलंदेजी, फराशीस व इंग्रज तारवांवर हल्ले करून तीं लुटण्याचा सपाटा चालविला. अशा रीतीनें आरमाराचा मोठा खर्च बाहेरच्या बाहेर मागूं लागला; व हबशास चांगलीच दहशत पोंचली. त्याच्या व महाराजांच्या आरमाराच्या चकमकी वारंवार झडूं लागल्या. फिरंगी, इंग्रज वगैरे व्यापारी आपल्या जहाजांस उपद्रव होऊं नये म्हणून महाराजांस वार्षिक खंड देऊं लागले. आपल्या जहाजांस निवाऱ्याच्या जागा मिळाव्या म्हणून महाराजांनीं समुद्राच्या तीरावरील आपल्या किल्ल्यांची चांगली दागदुजी करून ते मजबूत केले. कुलाबा किल्ला हस्तगत करून त्याच्यापाशीं आपल्या आरमाराचें मुख्य ठाणें केले. सर्व ठिकाणच्या जहाजांची झडती या ठिकाणीं होत असे. सुवर्णदुर्ग, विजयदुर्ग वगैरे किल्ल्यांपाशीं त्यांचें आरमार नेहमीं जय्यत असे.

शिक्की व फिरंगी यांस आतां महाराजांची विशेष दहशत वाटूं लागली. फिरंग्यांनीं महाराजांशीं पूर्वी केलेला तह कायम करून त्यांचा आपल्या जहाजांस उपद्रव न पोंचेसें केले. हा असा आपल्या शत्रूंंस व परदेशस्थ व्यापाऱ्यांस शह देण्यापुरताच आपल्या आरमाराचा उपयोग करावयाचा असा महाराजांचा उद्देश नव्हता; तर दूरदूरच्या बंदरांशीं आपल्या मुलखाचा व्यापार चालवावा

आरमार व समुद्रांतील किल्ले.

असाहि त्यांचा इरादा होता. हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील संगळ्या बंदरांशी त्यांच्या जहाजांचा व्यापार चाले; इतकेंच नव्हे तर इराण, अरबस्थान वगैरे देशांच्या बंदरांतहि त्यांचीं जहाजे जाऊं लागलीं होती.

महाराजांच्या आरमाराची यादी चित्रगुप्ताच्या बखरींत येणेप्रमाणें दिली आहे: मोठ्या गुराबा ३०, गलबतें १००, महागिन्या १५०, लहान गुराबा ५०, तारवें ६०, पाल २५, जूग १५, मचवे ५० व होड्या १५०. कारवारास इंग्रज व्यापारी होते, त्यांचा असा लेख आहे कीं एके समयीं महाराजांचें आरमार कारवारापाशीं आलें होतें, त्यांत एक डोल काठीचीं, तीसपासून दिडशें टनपर्यंत वजनाचीं ८५ जहाजे व तीन मोठीं जहाजे होती. मुंबईचे इंग्रज शिद्दीशीं सेहानें वागून त्यांस मदत करूं लागले, तेव्हां महाराजांनीं एकशें साठ जहाजे मुंबई बेटाच्या व्याकबे समोर उभीं केलीं होती असा तेथल्या इंग्रजांचा लेख आहे. यावरून चित्रगुप्ताची यादी फारशी अविश्वसनीय नसावी असें वाटतें.

हें आरमार मुख्यतः शिद्दीच्या आरमाराशीं टक्कर देऊन त्यास हतवीर्य करण्याच्या उद्देशानें महाराजांनीं निर्माण केलें. त्याचा जांजिरा काबीज करून त्याचें समूळ उत्पाटन करण्याचा त्यांचा निर्धार झाला होता. परंतु पुढें ह्या शिद्दीनें विजापूरदरबाराचा आश्रय सोडून मोगलांची ताबेदारी पतकरिली, आणि त्यांच्या आरमाराच्या साहाय्यानें तो चांगला सांवरून, महाराजांस मोजिनासा झाला. हें पाहून महाराजांनीं त्याला कायमचा शह देण्याच्या इराद्यानें आपला एक जांजिरा असावा असें मनांत आणिलें आणि मालवणचा किनारा असा जांजिरा बांधण्यास चांगला सोईचा आहे असें पाहणी करून ठरविलें. येथें त्यांनीं समुद्रांत एक भक्कम किल्ला बांधून त्याचें सिंधुदुर्ग असें नांव ठेविलें. हा असा जांजिरा या ठिकाणीं बांधल्यामुळें त्यांना गोव्याच्या फिरंग्यांस व वाडीच्या सावंतास धाकांत ठेवितां आलें. ह्या किल्ल्यासाठीं महाराजांनीं पुष्कळ द्रव्य वेंचलें; आणि तो आपल्या देखरेखीखालीं उभारला, असें सांगतात कीं महाराज स्वतः कधीं कधीं आपल्या हातानें येथें काम करीत असत. ह्या किल्ल्यांत चांगली फौज ठेवून आणखी त्यापाशीं आरमारहि बरेंच जमा केलें होतें.

भाग चौदावा.

मोगलांशीं युद्ध व शास्ताखानाची मोहीम.

सन १६६० - ६३.

औरंगजेवानें आपल्या बापास कैदेंत घालून व भावांस नेस्तनामूद करून तत्कनिशीन झाल्यावर पुनः आपलें लक्ष दक्षिणेकडे वळविलें. उत्तरेकडचें राजकारण आटोपल्यावर त्यानें आपला मामा शास्ताखान याला बरोबर प्रचंड सेना देऊन दक्षिणेंत रवाना केलें आणि विजापूरकरांस शिवाजीमहाराजांशीं निकराचा सामना करून त्यांचा अफझुलखानाच्या वधावद्दल चांगला सूड उगविण्याविषयीं निरोप पाठविला. त्याप्रमाणें विजापूरकरांनीं शिद्दीजोहार याला बरोबर मोठें सैन्य देऊन महाराजांवर स्वारी करावयास पाठविलें, आणि वाडीचे सावंत व जांजिन्याचा शिद्दी यांस महाराजांशीं नेटाचा सामना करण्यास प्रवृत्त केलें. यांना टक्कर देऊन कसें हंतवीर्य केलें याचें वर्णन मागें आलेच आहे.

हा असा युद्धप्रसंग महाराज त्यांच्याशीं करीत असतां शास्ताखानानें दक्षिणेंत येऊन महाराजांच्या मुलखावर १६६० सालीं स्वारी केली, आणि त्यांचें किल्ले व प्रांत एकामागून एक सर केले. असें सांगतात कीं ह्या खानाबरोबर एक लाख फौज, पांचसातशें हत्ती, चारपांच हजार उंट, तीनहजार दारूगोळ्याचे छकडे, दोनहजार घोड्यांचे छकडे व बत्तीस कोटींचा खजिना एवढी मोठी सामग्री होती. ह्या अशा प्रचंड सेनासमुद्रापुढें महाराजांच्या लोकांचा निभाव लागणें शक्य नव्हतें. खानाच्या फौजेचा हल्ला आला म्हणजे किल्ले, कोट व ठाणीं सोडून ते पळत सुटत. तरी ते लगेच उलट खाऊन खानाच्या सैन्यावर चोहोंकडून छापें घालून त्यास साधेल तेवढें हैराण करीत. किल्लेदार थोडे दिवस नेटानें लढत, परंतु शेवटीं निरुपाय होऊन किल्ल्यांतून आपल्या लोकांसह निसटून जात.

खानानें सुपें व पुणें हे प्रांत सर करून तेथें आपलीं ठाणीं बसविलीं आणि आपल्या अवाढव्य फौजेचा तळ पुणेंयेथें दिला. त्याच्या सैन्यास दाण व वैरण वगैरे मिळूं न देण्याचा महाराजांनीं बंदोबस्त केला. त्यामुळें त्याच्या

सैन्याचे फार हाल होऊं लागले. हें पाहून त्यानें असें मनांत आणिलें कीं पुण्या-
पासून अठरा मैलांवर चाकण किल्ला आहे तो सर करून त्याच्यावर आपलें ठाणें
बसविल्यानें अहमदनगराकडून दाणावैरण आणविणें सोपें पडेल. असा बेत करून
त्यानें त्या किल्ल्यास मोठ्या फौजेनिशीं जातीनें वेढा दिला. त्या किल्ल्यावर
फिरंगोजी नरसाला हा सुभेदार होता. त्यानें तो वरेच दिवस मोठ्या शौर्यानें
लढविला. परंतु अखेरीस किल्ल्याच्या तटांस शत्रूच्या तोफांच्या मान्यानें माठीं
भगदाडें पडून मोगलांचे लोक आंत शिरले. त्या समयीं उभय पक्षांचें तुमुल युद्ध
जुंपलें. खानाच्या फौजेच्या मोठ्या जमावापुढें त्यांचा निभाव लागला नाहीं.
स्वतः फिरंगोजी जिवावर उदार होऊन मोठ्या आवेशानें लढत होता. पण
शेवटीं त्याला हार खावी लागून तो व त्याचे कांहीं लोक शत्रूच्या हातीं लागले.
खानानें फिरंगोजीची त्याच्या मर्दुमकीबद्दल मोठी तारीफ करून त्याचा बहुमान
केला; आणि तो त्याला म्हणाला कीं तूं मोगलबादशहाच्या नोकरीस रहा; मी
तुला मोठ्या योग्यतेस चढवितों. खानाच्या ह्या लालचावणीस फिरंगोजी मुळींच
भुल्ला नाहीं. शिवार्जी महाराजांशीं बेइमान होण्याची ही कल्पना त्याला मुळीं
रुचली नाहीं. ही त्याची एकनिष्ठ स्वामिभक्ति पाहून खानाला वाईट न वाटतां
उलट त्याबद्दल त्याचें गौरव करून त्यानें त्याला महाराजांकडे जाऊं दिलें.
त्यांच्याकडे तो गेल्यावर त्यांनीं त्याच्या इमानाबद्दल त्याला नावाजून त्याच्या
मर्दुमकीबद्दल मोठें इनाम दिलें.

महाराजांच्या ताब्यांतील किल्ले घेण्याच्या कामीं खानाचे वरेच लोक खलास
झाले. चाकण किल्ल्यास त्याला दोन महिने वेढा घालून लढावें लागल्यामुळें तेथें
त्याचे पुष्कळ लोक पडले. अशा रीतीनें त्याला आतां कळून चुकलें कीं महाराजांचे
किल्ले काबीज करण्याचें काम अतिबिकट आहे. म्हणून आपली हालचाल बंद
करून तो पुणेंयेथें आपल्या सैन्याचा तळ देऊन दोन वर्षे राहिला. पण येथें
त्याला महाराजांच्या लोकांचा सारखा उपसर्ग होई. ते त्याच्या फौजेवर वेळो-
वेळां छापे घालीत व त्याचें कहिकवाड व रसद बंद करीत. महाराजांचा शूर सेना-
शक्ति नेताजी यानें औरंगाबाद व अहमदनगर येथपर्यंतचा मोगलांचा मुलूख लुटून
उद्ध्वस्त करण्याचा धूमधडाका चालविला. त्याचा उपद्रव नाहींसा करावा म्हणून
खानानें त्याच्यावर मोठी फौज पाठविली. त्याला ह्या फौजेनें गांठवून त्याच्याशा

युद्ध केलें. शत्रूच्या सैन्याचा जमाव फार मोठा असल्यामुळें त्याचा त्यापुढें निभाव न लागून तो त्याला झुकांडी देऊन मोठ्या वेगानें निघून गेला; आणि त्याचा पाठलाग कितीहि केला तरी तो हातीं लागेना म्हणून खानाची फौज माघारी फिरली.

महाराज ह्या वेळीं कोंकणांतल्या मोहिमेवर गुंतले होते. मार्गें सांगितल्याप्रमाणें तिकडची आपली सत्ता कायम करून व विजापूरकरांस हतवीर्य करून ते पुण्याकडे वळले. कल्याणभिवंडी वगैरे प्रांत व किल्ले शत्रूनें हस्तगत केले होते ते पुनः काबीज करण्याचें काम त्यांनीं मोरोपंताला सांगितलें, आणि इतर कांहीं किल्ले काबीज करण्याचें काम स्वतः पतकरलें. नेताजीनें तर आपला पूर्वीचा क्रम सारखा चालू ठेविला होता. मोगलांच्या मुलखांत एवढी विलक्षण धामधूम त्यांनीं चालविली होती तरी शास्ताखान पुण्याहून मुळीं हालला नाहीं. महाराजांनीं विजापूरकरांस नामोहरम केल्याची वार्ता कळल्यावरून औरंगजेबानें यशवंतासिंगाबरोबर आणखी फौज देऊन या वेळीं दक्षिणेंत खानाच्या मदतीस पाठविलें होतें. तरी पण त्या दोघांना महाराजांवर स्वारी करण्याची छाती होईना.

शास्ताखान पुण्यास कायमची छावणी करून आपल्या ताब्यांतले पूर्वीचे किल्ले व नवीन काबीज केलेले किल्ले हातचे सहसा जाऊं द्यावयाचे नाहींत असा बंदोबस्त करून स्वस्थ बसला होता. त्याला तेथून कसा हालवावा ह्या विचारांत महाराज होते. त्याच्या एवढ्या मोठ्या सैन्यावर हल्ला करून त्याच्याशीं सामना केला तर आपल्या लोकांची खराबी होऊन यश येण्याची आशा फारशी नव्हती. ते ह्या वेळीं सिंहगडावर आपल्या सैन्याची वगैरे कडेकोट तरतूद करून शत्रूची हालचाल पाहत राहिले होते. महाराज सिंहगडावर आहेत हें खानास ठाऊक होतें. तेथून ते आपणांवर केव्हां घाला घालतील याचा नेम नाहीं असें वाटून त्यानें पुण्यांतील आपल्या छावणीचा बंदोबस्त अगदीं काळजीनें केला होता. सिंहगडाला वेढा घालून किल्ला हस्तगत करून महाराजांस पकडण्याची ही चांगली संधि होती. पण चाकण किल्ल्यापाशीं आलेल्या अनुभवामुळें तसें करण्याचें धैर्य त्याला झालें नाहीं.

ह्या वेळीं शास्ताखानानें एका ब्राह्मणाच्या हस्तें महाराजांना एक पत्र पाठविलें. त्याचा आशय असा: “तूं मर्कटासारखा डोंगरांत राहणारा आहेस. तूं आपल्या

किल्याच्या आश्रयानें राहून वाटेल तशी बंडाळी करीत आहेस. युद्धाचा प्रसंग आला म्हणजे तूं किल्ल्यांत दडी मारून बसतोस. असा तूं कितीहि दिवस लपून बसलास तरी तुझा पिच्छा भी सोडणार नाही. मी राजा इंद्र आहे. तुला मजबरोबर युद्ध करण्यास धैर्य नाही. ” ह्या पत्राचें उत्तर महाराजांनीं पाठविलें तें असें: “ मी मर्कटासमान आहे म्हणतोस, तर ज्या मर्कटांनीं रावणाचा नाश करून लंका हस्तगत केली, त्यांच्यासारखा मी आहे. मी तुला पळतां भुईथोडी करून सोडीन. ”

शास्ताखानाला पुण्याहून कसा हुसकून लावावा ह्या विचारांत महाराज गुंग असतां त्यांच्या अंगांत भवानी संचहन येणें प्रमाणें बोलली: “ माझ्या लेकरास म्हणावें कीं शास्ताखानाची फिकीर किमपि न करणें. जसा अफझुलखान प्रतापानें मारिला, तसाच हा दुष्ट यवन तुझ्या हस्ते शिक्षास्पद करितें. याविषयी तूं कांहीं चिंता करूं नको. ” हें देवीकडून आश्वासन मिळाल्यावर हुरूप येऊन महाराजांनीं अशी शकुनगांठ बांधिली कीं देवीच्या प्रसादानें आपली फत्ते होईल. मग त्यांनीं असें मनांत आणिलें कीं शास्ताखानास देहांतशासन दिलें म्हणजे त्याच्या सैन्याचा मोड सहज करितां येईल. हा बेत सिद्धीस नेण्याची त्यांनीं पुढील युक्ती योजिली: त्यांनीं दोन ब्राह्मण पुण्यास पाठवून खानाच्या लष्करांतिल एक मराठा शिलेदार फितूर करविला आणि त्याला असें सांगितलें कीं त्यानें लग्नसमारंभ करण्याचा बहाणा करून शहरांतून वाजतगाजत वरात काढण्याची परवानगी मिळवावी; आणि अशी वरात लष्करांतल्या दुसऱ्या कांहीं हिंदू शिपायांच्या मदतीनें अमुक दिवशीं व अमुक वेळीं काढावी. ह्याप्रमाणें व्यवस्था करून ते ब्राह्मण परत आल्यावर हजार दीडहजार निवडक मावळे बरोबर घेऊन महाराज गडाखालीं आले; आणि त्यांनीं कात्रजच्या घाटांत जागोजाग झाडांस पोत बांधविले, बैलांच्या शिंगांस पोत बांधवून ते निरनिराळ्या ठिकाणीं उभे करून ठेविले व कांहीं करणेकरी व शिंगाडे डोंगराच्या बिकट जागीं ठेवून दिले. ह्या झाडांपाशीं व बैलांजवळ मावळे ठेवून त्यांस असें सांगून ठेविलें कीं खानाच्या गोटावर हल्ला करून फत्ते मिळवून आम्हीं गडाकडे जातांना इशारतीचा करणा वाजला म्हणजे तुम्हीं झाडांच्या व बैलांच्या शिंगांचे पोत उजळावे व करणे व शिंगे,

एकदम वाजवीत तेथून सर्वांनीं चालतें व्हावें. या युक्तीचा उद्देश अर्थात् असा होता कीं खानाचे लोक पाठलागास निघाले म्हणजे ते कात्रजाच्या घाटांत उजेड पाहून तिकडे धावत सुटतील व आपणांस सिंहगडावर सुरक्षितपणें जातां येईल. महाराजांनीं बरोबरच्या बऱ्याच मावळ्यांस जागोजाग ठेवून कांहीं जणांस खानाच्या गोटाबाहेर उभे केलें; आणि त्यांस असें सांगून ठेविलें कीं करण्याचा इशारा होताच सर्वांनीं पुढें चाल करून यावें.

ह्याप्रमाणें कडेकोट व्यवस्था करून पूर्वसंकेताप्रमाणें फितूर केलेल्या शिल्लेदाराची वरात मिरवत वेशीपाशीं येतांच महाराज पंचवीस लोकांसह तिला जाऊन मिळाले आणि खानाच्या गोटांत प्रविष्ट होऊन मध्यरात्र होईपर्यंत स्वस्थ राहिले. लोक झोपीं जाऊन चोहोंकडे सामसूम झाल्यावर त्यांनीं आपल्या बरोबरच्या लोकांसह खान राहत होता त्या वाड्यावर छापा घातला. तो वाडा त्यांचाच असल्यामुळें त्यांना त्याची रचना चांगली ठाऊक होती. त्या वाड्याच्या स्वयंपाकघराला एक खिडकी होती ती वुजविली होती. ती खणून काढून त्या वाटे महाराज बरोबर दोनतीन मनुष्य घेऊन आंत उतरले. अफझुलखानाच्या भेटीस जातांना केलेला पोषाख त्यांनीं या वेळीं चढविला होता. त्यांची चाहूल लागतांच खानाच्या जनानखान्यांतील बायका जाग्या झाल्या, व त्यांनीं त्याला उठविलें. तो उठून घाबरा होऊन एका खिडकीवाटे खालीं उतरूं लागला. इतक्यांत महाराजांची त्याच्यावर नजर जाऊन ते त्याच्याकडे धावत गेले आणि त्याच्यावर वार करून म्हणाले: "शिवाजी तो मी. तूं मजवर मोहीम करून आलास; पण तुला ठार मारण्यास मला विलंब लागणार नाही. तुला आपला जीव प्यारा असल्यास आमच्याशीं युद्ध करण्याचा बेत सोडून तूं आमच्या प्रांतांतून आपल्या सैन्यासह लवकर निघून जा." महाराजांच्या ह्या वारानें खानच्या हातांचें एक चोट तुटलें. इतक्यांत त्याचा मुलगा अबदुल फत्तेखान व त्याच्या तैनातीचे शिपाई महाराजांवर चालून आले. त्या सर्वांची कत्तल उडवून ते आपल्या लोकांसह सुरक्षित बाहेर पडले. गलिमानें छापा घातल्याचा पुकारा खानाच्या लष्करांत होऊन सर्व लोक गलबलून उठले; आणि जिकडेतिकडे एकच गोंधळ माजून राहिला. जोतो गलीम कोठें आहेत म्हणून शोधूं लागला. महाराज त्या गर्दीत 'गलीम कोठें आहे' असें ओरडत आपल्या लोकांनिशीं शहराबाहेर

सुराक्षतपणें आले आणि जागोजाग ठेवलेल्या लोकांसह सिंहगडाकडे पळत सुटले. इकडे इशान्याचा करणा वाजतांच कात्रजच्या घाटांतील पोत पेटून करणें व शिंगें वाजूं लागलीं. तेव्हां गलीम त्या वाटेनें जात आहेत असें वाटून खानाच्या फौजेनें त्या दिशेकडे दौड केली. पण सूर्योदयाच्या वेळीं त्या लोकांच्या लक्षांत तो कावा आला, आणि त्या सगळ्यांनीं सिंहगडाकडे चाल करून येऊन त्याला मजवूत वेढा दिला. पण वरून तोफांचा एकसारखा भडीमार होऊं लागल्यामुळे त्यांची लौकरच धांदल उडाली, आणि त्यांना वेढा उठवून माघार घ्यावी लागली. इकडे नेताजी पालकरानें आपल्या हाताखालच्या एका सरदाराला त्या लोकांवर पाठविलें. त्यानें त्यांची कत्तल उडवून पुरी धुळधाण केली. हें वर्तमान ता. ५ एप्रिल, सन १६६३ ह्या तारखेस घडलें.

हा असा आपल्या लोकांचा पुरा धुव्वा उडालेला पाहून शास्ताखाना अगदीं वेदील झाला. मुलाच्या मृत्यूमुळे त्याचें चित्त शोकाकुल झालें. त्याचा प्राण जण्याची पाळी आली होती, ती थोडक्यांत चुकली. शिवाजीमहाराज मोठे दगेखोर असून ते केव्हां काय करितील याचा नेम नाहीं असें वाटून तो अगदींच घाबरून गेला. शिवाय त्याचे जे थोडे लोक उरले हांते ते अगदीं निरुत्साह होऊन त्यांच्यांत कांहींएक वकूव राहिला नव्हता. शास्ताखानास आणखी असा वहीम आला कां आपल्या गोटांत फितुरी झाली आहे, तेव्हां अशा फितूर झालेल्या लोकांचा इतबार धरून पुढें लढाई चालविण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं; आणि शिवाजीमहाराज जवळपास असतांना पुण्यास तळ देऊन राहणें मोठें धोक्याचें आहे असें वाटून तेथला तळ हालवून तो पेडगांवास गेला.

हें वर्तमान औरंगजेवास कळलें तेव्हां तो फार खिन्न झाला. त्याच्या घराण्यांतल्या व दरबारच्या सर्व लोकांच्या मुद्रा उदास झाल्या. अशा यःकश्चित् वंडखोरानें आपल्या एवढ्या मोठ्या सेनेची खराबी करून आपल्या शूर मामाची पांचावर धारण बसविली याची वादशहाला मोठी शरम वाटली; आणि तो म्हणूं लगला कीं शिवाजी मोठा सैतान पैदा झाला आहे. कोणाच्या कधीं ध्यानांमनीं येणार नाहीं असें अचाट कृत्य करून केवढाहि मोठा शूर सरदार असला तरी त्याचा नाश करण्यास तो चुकणार नाहीं. मग त्यान शास्ताखानास बंगालचा सुभेदार करून तिकडे पाठविलें आणि सुलतान मोअझीम यास दक्षिणेचा सुभेदार नेमिलें.

ह्या वेळीं यशवंतसिंग म्हणून जो. रजपूत सरदार खानाच्या मदतीसाठीं पाठविला होता त्याला शिवाजी महाराजांनीं लांच देऊन वश करून घेतल्याचा वहीम खानाला येऊन त्यानें तें औरंगजेवाला कळविलें होतें, आणि पुण्याच्या छावणींत जी गाफीलगिरी झाली तिचा दोष ह्या रजपूत सरदाराचा होता असें त्याचें म्हणणें होतें. पुढें शास्ताखानाची बदली होऊन मोअझीम दक्षिणेंत आल्यावर आपलें इमान व शौर्य यांचें प्रदर्शन करण्याच्या इराद्यानें यशवंतसिंगानें सिंहगडास मोठ्या फौजेनिशीं वेढा देऊन तो सर करण्याचा निश्चय केला. परंतु त्याचा तो निश्चय व्यर्थ गेला. त्याचे हजारों लोक गडाखालीं गतप्राण झाले व उरलेले रानोमाळ पळत सुटले; आणि तो स्वतः मुठींत प्राण घेऊन जेमतेम औरंगाबादेस जाऊन पडला.

भाग पंधरावा.

सुरत, बारसीलोर वगैरे शहरांची लूट.

शास्ताखानासारखा मोठा मोगल सरदार बरोबर अवाढव्य सैन्य घेऊन दक्षिणेंत महाराजांचा नायनाट करण्याची प्रतिज्ञा करून आला व तेथें दोन-तीन वर्षे सारखा लहून व शह देऊन राहिला; आणि त्याच वेळीं विजापूरकरांचा बलाढ्य सरदार शिद्दी जोहार मोठी सेना घेऊन महाराजांच्या नाशाचा चंग बांधून त्यांच्या मुलखावर आला. ह्या अशा दोन प्रचंड रिपूंशीं दोन वर्षे सारखें झुंजावें लागल्यामुळें त्यांचे बरेच लोक कमी झाले व खाजिनाहि खलास झाला. नव्या लोकांची भरती करावयास द्रव्यबळ पाहिजे तें कसें मिळवावें हा त्यांना आतां विचार पडला. इतक्यांत त्यांचा मोठा विश्वासू हेर बहीरजी यानें अशी बातमी आणली कीं सुरत शहर मोठें धनाढ्य आहे. तेथें प्राचीन काळापासून परस्थ लोकांशीं धनत्तर व्यापार चालत आला असल्यामुळें तेथले सावकार मोठे श्रीमंत आहेत; आणि त्या शहरांत मोगलांचा चांगलासा बंदोबस्त नसल्यामुळें त्यांत प्रवेश करण्यास फारसे आयास पडणार नाहींत.

ही बातमी बहीरजीने देऊन आणखी त्या शहरांतील श्रीमंत लोकांची तपशीलवार माहिती महाराजांपुढे सादर केली. तेव्हां त्यांनी त्या शहरावर स्वारी करून ते लुटण्याचा बेत केला, व दहा हजार निवडक मावळे घेऊन ते तिकडे निघाले.

शिवाजीमहाराज सुरत शहर लुटावयास येत आहेत अशी बातमी कळतांच तेथले लोक अगदी घाबरून गेले. कांहीं लोक आपली बायकामुळे घेऊन तापी नदीपलीकडे पळत सुटले; कांहीं श्रीमंत लोकांनी मोगल किल्लेदारास लॉच देऊन किल्ल्याचा आश्रय धरिला. तेथल्या मोगल सुभेदाराने आपला एक माणूस खंडाचे बोलणे लावावयास महाराजांकडे पाठविला, त्याला त्यांनी अटकेत ठेविले. तेव्हां तो सुभेदार घाबरून जाऊन त्यांना कोणत्याहि प्रकारचा अटकाव करण्याचे सोडून देऊन किल्ल्यावर जाऊन राहिला. शहरांत प्रवेश करण्यापूर्वी महाराजांनी तेथल्या चारपांच अतिधनाढ्य सावकारांना असे लिहून कळविले की तुम्हीं येऊन शहराचा खंड ठरविल्यास आण शहरांतल्या कोणत्याहि लोकांस मुळी उपद्रव करणार नाही. ह्या पत्राचा जबाब कोणांकडूनहि न आल्यामुळे ते शहरांत शिरले. त्यांनी तेथल्या मोठमोठ्या सावकारांच्या वाड्यांवर जप्ती बसवून त्यांच्याकडून द्रव्य मिळविले. जे कोणी आपले जवाहीर वगैरे लपवून ठेवित त्यांस देहांतशिक्षेची ते भीति घालीत. ह्याप्रमाणे त्यांनी चार दिवसपर्यंत ते शहर बिनहरकत लुटले.

तेथल्या दच व इंग्रज व्यापाऱ्यांनी आपल्या वखारींचा बचाव जहाजांवरील तोफा आणून केला. दच लोकांच्या वखारीजवळ बहरजी भोरा ह्या नांवाच्या एका अतिसंगन सावकाराचा वाडा होता. तो महाराजांच्या लोकांनी एक संबध अहोरात्र लुटला. त्यांत त्यांस अगणित जवाहीर वगैरे मिळाले. दच लोकांनी त्या वाड्याच्या रक्षणांचा कांहीं एक उपाय केला नाही. असाच एका दुसऱ्या घनाढ्य सावकाराचा वाडा इंग्रजांच्या वखारीच्या लगत्यास होता. त्या वाड्याचा मालक सैयद बेग हा किल्ल्यावर पळून गेला होता. त्याचा वाडा लुटावयास महाराजांचे लोक गेले तेव्हां इंग्रजांनी त्यांना ताबडतोब प्रतिबंध केला. त्यामुळे त्यांना तो यथेच्छ लुटतां आला नाही. त्यांना तेथून निघून जावे लागले. शिवाजीमहाराज शहर लुटावयास येत आहेत हे कळले तेव्हां तेथल्या इंग्रज व्यापाऱ्यांचा प्रमुख ऑक्झेन्डन याने आपल्या

जहाजांवरच्या तोफा, दाख्खोळा व खलाशी वगैरे वखारीपाशीं आणून ठेविले होते व दुसरे कांहीं देशी शिपाई जमा केले होते, व वखारीच्या आसपास तोफा रचून ठेविल्या होत्या. ही त्यांची तयारी पाहून महाराजांचे लोक त्यांच्या वाटेस गेले नाहींत. सैयद बेगचा वाडा लुटण्यास इंग्रजांनीं हरकत केल्याचा राग येऊन महाराजांनीं ऑक्झेन्डन याला असा निरोप पाठविला कीं, “ सैयद बेग याचा वाडा आम्हांस लुटूं द्या अगर त्यावद्दल तीन लाख रुपये आमच्याकडे पाठवून द्या. दोहोंतली एकही गोष्ट न कराल तर मी स्वतः येऊन तुमच्या एकूण एक माणसाची कत्तल उडवीन.” याचा जवाब त्यानें असा पाठविला कीं, “ यांतली कोणतीहि गोष्ट करण्यास आम्ही तयार नाहीं; तुम्हाला वाटेल तेव्हां तुम्ही चालून यावें.” ह्या त्याच्या धिटार्ईच्या जवाबावरून त्याचें शासन करण्यास महाराजांस मुळीं कठीण नव्हतें. परंतु त्या वेळीं मोगलांची फौज सुरतेकडे रवाना झाल्याची बातमी त्यांस मिळाल्यामुळें त्या शहरापाशीं अधिक वेळ न खोळंबतां मिळालेली लूट आपल्या मुलखांत सुरक्षितपणें न्यावो हें त्यांस इष्ट दिसलें, आणि ते स्वदेशाकडे त्वरेनें निघून गेले.

ह्या शहराची लूट चालली असतां महाराजांनीं तेथल्या सगळ्याच लोकांस आपलें उग्र स्वरूप दाखविलें नाहीं, असें एकदोन गोष्टींवरून दिसतें. त्यांपैकीं एक गोष्ट अशी: सुरतेस ह्या वेळीं फादर आंब्रोज ह्या नांवाचा एक कापुशियन पाद्री राहत असे. त्याच्या घरावर हल्ला करण्याची आपल्या लोकांस महाराजांनीं मनाई केली. ते म्हणाले कीं ह पाद्री धर्मगुरू असून पवित्र आचरणाचे असतात. यांना उपद्रव करणें बरोबर नाहीं. दुसरी गोष्ट अशी: त्या शहरांत मोहम-दास पारख या नांवाचा एक मोठा धर्मशील व सदाचारी पुरुष होता. तो दच लोकांचा दलाल असून त्याची मोठी संपत्ति होती. तो ह्या वेळीं मरण पावला असून त्याचीं बायकोमुलें मागे होतीं. महाराजांना त्या सत्पुरुषाची कर्ति विदित होती त्यांनीं त्याच्या घराला हात लावला नाहीं.

ह्या शहरांत मिळालेली सगळी लूट त्यांनीं रायगडावर सुरक्षितपणें नेली. तिचा हिशोब करितां ती साडेआठ कोटि होन किंमतीची भरली. चाशिवाय आणखी ह्या मोहिमेंत त्यांना पुष्कळ घोडें मिळालीं. त्यांच्या डब्यांत सुरतेवर खूण केल्याची एक निराळी पागा त्यांनीं बनविली.

सुरतेहून परत आल्यावर शहाजीराजे मृत्यु पावल्याची अत्यंत शोकजनक वार्ता महाराजांस कळली. त्यामुळे त्यांस पराकाष्ठेचे दुःख झाले. या वेळीं ते सिंहगडावर होते. तेथे त्यांनीं स्वपित्याचे और्ध्वदेहिक करून कांहीं दिवस दुःखांत घालविले. तेथून त्यांनीं रायगडावर जाऊन आपल्या एकंदर कारभाराची व निरनिराळ्या खात्यांची सुव्यवस्था लाविली. स्वपित्याच्या पश्चात् त्यांनीं आपल्या नांवास राजे हा किताब जोडला व आपल्या नांवाचे नाणे पाडले. हे वर्तमान स. १६६४ त घडले.

महाराजांचा विजापूरकरांशीं झालेला तह फार दिवस टिकला नाहीं. हा तह कायम होता. तोंवर त्यांचे नेताजी पालकर वगैरे सरदार फक्त मोगलांच्या मुलखांत एकसारख्या मोहिमा करून लुटालूट करीत असत. त्यांचे आरमारहि मोगलांच्या व्यापारी जहाजांवर व मक्केच्या यात्रेस जाणाऱ्या तारवांवर हल्ले करून तीं लुटी. सुरत शहर लुटल्याची वार्ता औरंगजेबास कळल्यावर त्यानें महाराजांच्या पारिपत्यासाठीं पुनः एकवेळ प्रयत्न करण्याचा निर्धार करून जयसिंगास दक्षिणेंत मोठ्या सैन्यानिशीं पाठविण्याची तयारी चालविली, आणि विजापूरकरांस निरोप पाठवून महाराजांच्या शासनास उद्युक्त होण्याविषयीं भर दिली. हे असें मोगल बादशहाचे प्रोत्साहन मिळाल्यावर अदिलशहाने महाराजांशीं केलेला तह मोडून त्यांच्या मुलखांत पन्हाळायेथील आपल्या सरदारांस स्वारी करण्याचा हुकूम केला. त्याप्रमाणे त्यांनीं धामधूम सुरू करून कोंकणांतलीं कांहीं ठाणीं सर केलीं. हे वर्तमान कळतांच महाराजांनीं स्वतः मोठ्या त्वरेनें तिकडे जाऊन त्या सरदारांशीं युद्ध केले. ह्या युद्धांत शत्रूच्या हजारो योद्ध्यांची कत्तल उडाली व ते सरदार अगदीं दीन होऊन पळून गेले.

ह्यानंतर त्यांनीं आपले कांहीं घोडदळ कृष्णानदीच्या पलीकडील विजापूरकरांच्या मुलखांत पाठविले. त्यानें तेथे एकसारखा धुमाकुळ मांडला. त्या वेळीं हुबळी शहर व्यापाराचे मोठे ठाणे होते, ते त्यांनीं लुटले. त्याचप्रमाणे त्यांनीं तिकडील आणखी व्यापाराच्या पेठा लुटल्या. महाराजांनीं स्वतः ह्या वेळीं आपल्या आरमाराच्या साहाय्यानें विजापूरकरांच्या समुद्रतीरावरील शहरांवर हल्ले करण्याचा बेत केला व सिंधुदुर्गयेथे आपले आरमार जमवून दक्षिण

किनाऱ्यावरील शहरांवर रोंख धरिला. त्या वेळीं बारसीलोर नांवाचें शहर अतिधनाढ्य असल्याचें कळल्यावरून त्यांनीं त्या शहरावर प्रथम हल्ला केला आणि तें स्वस्थपणें लुटलें. ह्या शहराच्या लुटींत त्यांना दोन कोटि होनांचा ऐवज मिळाला असें म्हणतात.

मग त्यांनीं त्या किनाऱ्यावरील कडवाळ, मिर्जान, अंकोलां, कोद्रे, हुमाऊद वगैरे बऱ्याच शहरांवर हल्ला करून तीं सर केलीं व त्यांवर आपला अमल बसविला. त्याप्रमाणेंच त्यांनीं गोकर्णमहावळेश्वर हस्तगत केलें. वेदनूर प्रांतांत शिवाप्पा नाईक नांवाचा एक विजापूरकरांचा सरदार स्वतंत्र होऊन बसला होता, त्याला त्यांनीं आपला अंकित करून त्याच्यावर तीन लाख रुपयांचा वार्षिक खंड बसविला. नंतर ते कारवारापाशीं येऊन दाखल झाले. तेथल्या विजापूरकरांच्या सरदारांनें त्यांना विरोध करण्याचा प्रथम आव घातला. तेथें इंग्रज व्यापारी होते. त्यांनीं आपली सारी चीजवस्त एका मुसलमानाच्या जहाजावर लपवून ठेविली. शेवटीं त्या सरदारानें महाराजांस कांहीं खंड देण्याचें कबूल करून तो ऐवज त्यांच्याकडे पावत केला. ह्या वेळीं इतर व्यापाऱ्यांप्रमाणें इंग्रजांसहि कांहीं रकम द्यावी लागली. हा खंड मिळाला तेवढ्यांत संतोष मानून ते कारवारच्या बंदरांतून निघून गेले.

येथून पुढें जलमार्गानेंच जाऊन बंदरकिनाऱ्यावरील आपल्या सगळ्या किल्ल्यांची, प्रांतांची व आरमाराची व्यवस्था पाहावी व शिद्दीची कशी काय हालहवाल आहे ती प्रत्यक्ष पाहावी असा त्यांनीं बेत केला. पण प्रतिकूल वारा लागून त्यांना पुष्कळ दिवस पाण्यांत खोळंबून राहावें लागलें; आणि स्वराज्यांत कशी काय हालहवाल आहे, शत्रूची हालचाल कोठेंकोठें चालू आहे हें कळण्याचा मार्ग अगदीं खुंटला. हें पाहून जलमार्गानें पुनः कधीं स्वतः मोहीम करावयाची नाहीं असा त्यांनीं निर्धार केला.

शिवाजीमहाराजांच्या पराक्रमांचें व रणवेगाचें वर्णन त्या वेळचे इंग्रज व्यापारी येणेप्रमाणें करितात: “ शिवाजीचा देह वायुरूप असून त्याला पंख असावे असें ज्यालात्याला वाटूं लागलें आहे. कारण तो कोणत्या वेळीं कोठें प्रगट होईल याचा कांहींच नेम नाहीं. तो आज एके ठिकाणीं आहे तर उद्यां दूर कोठें गेल्याची बातमी येते. ज्या ठिकाणचा कडेकोट

बंदोवस्त असतो त्यावर हल्ला करून आपल्या लोकांची खराबी करावयास तो कधीही उद्युक्त होत नाही. ज्या शहरांस व गांवांस तटबंदी नसून लष्करी बंदोवस्त फारसा नाही, त्यांवरच हल्ला करून तीं तो लुटतो. त्याच्या ठायीं उद्योगशीलता, श्रमसहिष्णुता, जोम व चपलता हे गुण विलक्षण आहेत असें जो-तो बोलत असतो. शिवाजीचा जिफडेतिकडे विजय होत आहे. त्याला प्रतिरोध करण्याचा आवांका कोणालाहि नाही. सगळ्या लहानमोठ्या राजांना त्याचा पराकाष्ठेचा धाक वाटत आहे.”

भाग सोळावा.

जयसिंगाची स्वारी.

सन १६६५-६६.

शिवाजीमहाराजांचा पराकाष्ठेचा राग येऊन औरंगजेवानें त्यांचा समूळ नाश करण्याचा निर्धार केला; आणि राजा जयसिंग, दिलेरखान वगैरे युद्धकुशल व शूर सरदारांस ऐशीं हजार फौज देऊन दक्षिणेंत रवाना केलें. त्याच वेळीं त्यानें विजापूरकरांस पुढील आशयाचें पत्र लिहिलें: “शिवाजी फार दंगा व फंदफितुरी करीत आहे. त्यानें चोहोंकडे पुंडावा मांडला आहे. मुसलमान रयतेस तो फार पीडा देत आहे. याकरितां त्याचें पारिपत्य करण्याच्या बाबतींत ढिलोई व चालढकल केल्यास मुसलमानी राज्य बुडून जाईल. याकरितां ह्या सर्व फंदफितुरीचे व बंडाचें मूळ कारण जो शिवाजी त्याचा समूळ नाश करून गरीब रयतेस त्याच्या जाचांतून सोडविणें आम्हां उभय मुसलमान बादशहांस प्राप्त झालें आहे. याविषयीं यत्न करण्यास यत्किंचित्हि आळस करून उपयोग नाही. यास्तव आमची अशी मनीषा आहे कीं इकडून त्या खराब शिवाजीच्या पारिपत्यासाठीं मोठे शूर योद्धे रवाना होत आहेत, तसेच आपणांकडूनहि रवाना व्हावे; आणि आम्हीं दोघांनीं त्या शिवरूपी सपार्चें मस्तक फोडून त्याच्या गैरशिस्त वागणुकीचा सूड घ्यावा. हा जबरदस्

उपद्रव देऊं पाहणारा कांटा फार बळावला नाही तोंच काढून टाकल्याशिवाय स्वस्थता प्राप्त होणार नाही. ही गोष्ट आपणांस पसंत पडल्यास आम्हां उभय बादशहांमध्ये साफी व मित्रता राहिल; कांहीं-एक कपट किंवा वैर राहणार नाही. औरंजेबाच्या ह्या पत्रावरून विजापूरकरांनी महाराजांशीं लढण्याचा उपक्रम केला असतां त्याची कशी खोड मोडली तें मागल्या भागांत सांगितलेंच आहे.

महाराजांचे पारिपत्य करण्यासाठीं जयसिंग मोठ्या फौजेनिशीं दक्षिणेंत आला खरा; पण त्यांचे पराक्रम वेळोवेळां त्यांच्या कार्नीं गेले होते, व त्यांची युक्तिमत्ता, साहस, धैर्य, शौर्य व धमक हे गुण अप्रतिम असून त्यांच्या पदरचे लोक हातावर शिर घेऊन इमानानें व शौर्यानें लढण्यास सर्वदा सिद्ध असत. हें त्याला चांगलें कळून आलें होतें. यास्तव अशा प्रतापशाली पुरुषांशीं सामना करण्याचें काम मोठें जोखमाचें व विकट होतें हें तो जाणून होता; आणि आपली मोहीम कशी यशस्वी होईल याची त्यास सारखी चिंता लागून राहिली होती. महाराजांशीं ज्यांचे वैर होतें अशा सगळ्या लोकांना जयसिंगानें पत्रें पाठवून त्यांच्यावर उठविलें आणि त्यांस आपल्या पक्षाला सामील करून घेतलें. विजापूरकरांस खंडणी कमी करण्याची लालूच दाखवून महाराजांशीं लढण्यास त्यानें प्रवृत्त केलें. इंग्रज वगैरे व्यापार्यांस महाराजांच्या आरमारावर वेळोवेळां हल्ले करावयास त्यानें सांगितलें. जांजिऱ्याच्या शिंदीस त्यांच्याशीं लढण्यास त्यानें प्रोत्साहन दिलें. मोगलांच्या आरमारानें महाराजांच्या कोंकणपट्टीवर हल्ले करावे अशी त्यानें योजना केली. महाराजांनीं ज्याज्या मराठे सरदारांना वगैरे उपसर्ग केला होता त्यांचे नातलग महाराजांचा सूड उगाविण्यासाठीं जयसिंगास जाऊन मिळाले. जव्हार वगैरे ठिकाणचे कोळी राजे त्याला मदत करावयास उद्युक्त झाले. फार काय पण दक्षिणेकडचे शिवप्पा नाईक वगैरे त्याच्या मदतीस गेले. अफझुलखानाचा मुलगा फाजलखान व मोन्हाचे दोन मुलगे जयसिंगाच्या फौजेंत जाऊन राहिले.

ह्याप्रमाणें महाराजांचे सगळे शत्रु जयसिंगाच्या मदतीस गेल्यावर त्यानें त्यांच्या सत्तेतील मुलखांत प्रवेश केला आणि सर्व बाजूंनीं व रस्त्यांनीं आपल्या फौजेचीं मोठमोठीं ठाणीं बसवून महाराजांच्या सैन्याची हालचाल व आसमधूम अगदीं मर्यादित केली. या वेळीं नेताजी पालकर हा महाराजांच्या

हुकमाप्रमाणें न वागल्यामुळे त्याला सरनौबतच्या हुद्यावरून दूर करून तो त्यांनीं प्रतापराव गुजरास दिला. त्यामुळे नेताजी नाराज होऊन महाराजांची नोकरी सोडून गेला. म्हणून मोगलांच्या सैन्यावर घाले घालण्याचें काम चांगलें होईनासें झालें.

वर सांगितल्याप्रमाणें चोहोंकडून कडेकोट बंदोबस्त करून जयसिंगानें आपल्या फौजेचा तळ सांसवडच्या मध्यवर्ती ठाण्यावर दिला. मग त्यानें दिलेरखानास पुरंदर किल्यास वेढा घालावयास पाठविलें आणि आपण स्वतः सिंहगडास वेढा दिला. ह्या वेढ्यांस महाराजांच्या लोकांचा उपसर्ग होऊं नये म्हणून त्यानें जागोजाग आपले लोक ठेवून दिले. इतकी उत्तम ठाणेबंदी करूनहि जयसिंगाच्या मनाला बिलकूल स्वस्थता नव्हती. दक्षिणेंत पाय ठेवल्यापासून त्याला अशी दहशत वाटत होती कीं अफझुलखान व शास्ताखान यांच्यासारखी आपली दशा केव्हां होईल याचा नेम नाही. यास्तव आपली कामगिरी कशी तरी एकदांची उरकून दक्षिणेंतून निसटता पाय घ्यावा असें त्याच्या मनानें घेतलें. दुसरें असें कीं स्वधर्मरक्षण व स्वराज्यस्थापना यांप्रीत्यर्थ महाराज अहर्निश उद्योग करीत आहेत. यास्तव अशा पवित्र कार्यास उद्युक्त झालेल्या तेजस्वी पुरुषाशीं युद्ध करून यश मिळण्याची त्याला आशा वाटली नाही. म्हणून त्यानें महाराजांस पुढील आशयांचें पत्र लिहिलें: “ औरंगजेब अतिबलाढ्य आहे. त्यांच्याशीं शत्रुत्व करून परिणाम लागणार नाही. त्यांच्याशीं तुम्हीं सख्य करावें हें उत्तम. तुम्ही थोर वंशांत निपजलां असून हिंदुधर्माचा तुम्हांस पूर्ण अभिमान आहे हें पाहून आम्हांस मोठा संतोष वाटत आहे. स्वधर्मरक्षणार्थ व स्वराज्यस्थापनार्थ तुम्हीं चालविलेल्या सदुद्योगास आमची पूर्ण अनुकूलता आहे. तुमचा वचाव करून तुमची सत्ता कायम राखावी असें आमच्या मनांत आहे. या बाबतींत तुमचा मानस काय आहे तें कळवावें. ”

अशा आशयाचें पत्र जयसिंगाकडून आल्यानें महाराजांची चिंता बरीच दूर झाली. त्यांच्या अंगांत देवीनें संचरून त्यांस जयसिंगाशीं सख्य करावयास सांगितलें; व पदरच्या लोकांचाहि असाच अभिप्राय पडला. म्हणून त्यांनीं रघुनाथपंतास जयसिंगाकडे समेटाचें बोलणें करावयास पाठविलें. ह्या

वकिलावरोवर जयसिंगाला त्यांनीं पत्र पाठविलें त्याचा आशय असाः
 “ आपण वार्तिकावरोवर पत्र पाठविलें तें पाहून अत्यानंद झाला.
 तें दोन्ही हातांनीं घेऊन पितृदर्शनतुल्य मानून मी हृदयार्शी धरिलें. आपणां-
 कडून पत्र येण्याचा किमपि भास नसतां तें आलें याबद्दल पूर्ण समाधान वाटून
 चिंता दूर झाली. पत्रांचा भाव समजून तें ममतेनें भरलें आहे असें वाटलें. पत्र
 वाचतांक्षणींच दर्शनास विनदिकृत यावें; कोणत्याहि गोष्टीचा मनांत अणु-
 मात्र आक्षेप न आणितां व हे परकी आहेत अशी चिंता मनांत अल्पहि न करितां
 आपल्यावर अवलंबून राहिल्यानें वांच्छित हेतु परिपूर्ण होऊन माझे सर्व प्रकारीं
 कल्याण होईल असें मला वाटलें. जसे आपले चिरंजीव रामसिंगराव राजे तद्वत्
 मला समजून आपण ममतापूर्वक पत्र लिहिलें तें कळून माझे चित्त अतिसंतोष
 पावलें. ही अशी वृत्ति माझी झाली आहे कीं कसें तें एक जगदंबा जाणे. तुमचें
 दिल्लीहून दक्षिणेंत आगमन झालें ही उत्तम गोष्ट घडून आली. माझे सर्व मनो-
 रथ सिद्ध होतील अशी माझ्या दिलाची खात्री झाली. माझे सर्व भय नष्ट
 होऊन मन आनंदातिशय पावलें. आपण क्षात्रधर्मसंरक्षणकर्ते आहां. वादशहाची
 आम्हांवर इतराजी तर बहुत झाली आहे. पुढें कांहीं तरणोपाय दिसत नाही.
 ही विवंचना आम्हांस लागून राहिली आहे. वादशहा सर्वांचे खावंद हें प्रमाण,
 परंतु क्षात्रधर्मास अवरोध झाला. म्लेंच्छमय धरा झाली. अविध उन्मत्त होऊन
 हिंदुधर्म बुडवीत चालले. संपूर्ण पुण्यक्षेत्रें भ्रष्ट करून त्या स्थलीं ते गोवध करूं
 लागले. देवालये पाडून तेथें त्यांनीं मशिदी बांधिल्या. त्यांचा हेतु कीं हिंदुधर्म-
 रहित धरा करावी. हा सर्व प्रकार असह्य वाटून वडिलांच्या प्रतापानें व श्रीजग-
 दंबेच्या अनुग्रहानें यवनांशीं आजपर्यंत मी यथाशक्ति विरोध केला. हिंदुधर्माचा
 अभिमान हिंदुराजांनीं टाकिला हें कांहीं चांगलें नाही. ह्या भूमिचें राज्य हिंदु
 राजे पुरातन काळापासून करीत आले असून सांप्रत ते पदभ्रष्ट होऊन यवनांचे
 अंकित झाले आहेत हें पाहून मन उद्ध्विग्न होतें. ह्या गोष्टीसंबंधानें आपणांस पूर्ण
 ईर्ष्या असावी. आतां वादशहाची मी अनेक प्रकारीं आगळीक केल्यामुळें त्याला
 क्रोध येऊन त्यानें आपणांस मजवर पाठविलें आहे. तरी वादशहाचे दरबंदगीस
 मी अंतर करणार नाहीं. मजकडे जे किल्ले व प्रांत आहेत ते मी आपल्या
 बाहुबलानें परराज्यांतून काबीज केले आहेत. त्यांस वादशहाकडून उपद्रव

होतां त्याचें मन माझ्याविषयीं स्वच्छ व्हावें हें मला इष्ट आहे. त्याच्या मनांत दक्षिण काबीज करावयाची आहे. त्यास मी मनापासून मदत करीन.” रघुनाथपंताबरोबर हें पत्र देऊन आणखी पुष्कळ बहुमोल नजराणा महाराजांनीं जयसिंगास पाठविला.

जयसिंगानें रघुनाथपंताची भेट आदरपूर्वक घेतली व महाराजांकडून आलेल्या नजराण्याचा प्रीतिपूर्वक स्वीकार केला. महाराजांनीं पाठविलेलें पत्र वाचून व तोंडचा आणखी निरोप ऐकून त्याला समाधान वाटलें; आणि त्यानें त्या वकिलाच्या हातीं महाराजांस निरोप पाठविला तो असा: “ औरंगजेबासारख्या बलाढ्य बादशहाशीं स्पर्धा केल्यानें कांहींएक हित होणार नाहीं. तुम्हीं आमच्याबरोबर बादशहाच्या भेटीस चलावें, अणुमात्र भीति चित्तांत वागवूं नये. जसे आमचे पुत्र रामसिंग तसेच तुम्ही मला आहां. आम्ही रजपूत सत्यवक्ते आहों. आमच्यापासून वेडमानपणा होणार नाहीं. अशी निशा मानून तुम्हीं प्रांजल चित्तानें आमच्या भेटीस यावें. मनांत कांहींएक दिक्कत धरूं नये. बादशहापार्शीं तुमची सर्व गोष्टींनीं शिफारस करून तुम्हांला स्वराज्यास यावयाला निरोप देववितों. मग जयसिंगानें रघुनाथपंतास दिलेर-खानाच्या भेटीस नेलें; आणि त्या दोघांच्या सल्ल्यानें असें ठरलें कीं महाराज कोणत्या गोष्टी औरंगजेबापासून ठरवून घेऊं इच्छीत आहेत त्या त्यांनीं नीट खुलासेवार कळवाव्या, म्हणजे त्यासारखा विचार करतां येईल. हा असा निरोप देऊन जयसिंगानें रघुनाथपंतास वस्त्रालंकारांनीं गौरविलें व महाराजांसाठीं त्याजकडे नजराणा दिला.

हा निरोप आल्यावर महाराजांनीं आपल्या करारांची एक यादी तयार केली, तींतील आशय पुढीलप्रमाणें होता: “ आम्ही जे प्रांत व किल्ले काबीज केले आहेत ते दरोबस्त आमचे आम्हांकडे राहावे, आणि वरकड दक्षिण प्रांताची चौथाई व सरदेशमुखी आमच्याकडे चालावी. ” ही यादी घेऊन रघुनाथपंत पुनः जयसिंगाकडे गेला तेव्हां त्यानें त्याला असें सांगितलें कीं राजे आमच्या भेटीस आल्यावर तहाच्या अटी नीटपणें ठरवूं. परंतु जयसिंग शिवाजी महा-राजांची भेट घेऊन तहाचीं कलमें मुकर करणार हें दिलेरखानास पसंत वाटलें नाहीं. त्यानें त्याला असें सांगून पाठविलें कीं बादशहाची मंजुरी घेतल्या-

वांचून तहाची गोष्ट बोलूं नका. मी पुरंदरास वेढा घातला आहे, तो मी कांहीं झालें तरी घेतल्यावांचून राहणार नाहीं. तुम्हींहि सिंहगड काबीज करावा. जयसिंगानें त्याची 'अशी' समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला कीं शिवाजीमहाराजांच्या एकूणएक किल्ल्यांचा बंदोबस्त उत्तम आहे. त्यांचा एकएक किल्ला काबीज करण्याच्या प्रयत्नांत हजारो लोकांचा नाश होऊन किती तरी दिवस रखडावें लागणार. निजामशाहीचे जेवढे किल्ले शिवाजीमहाराजांनीं हस्तगत केले आहेत तेवढे त्यांच्याशीं तह करून सोडवून घेतले म्हणजे आपलें काम झालें. ही मसलत त्या सरदाराला रुचली नाही, आणि महाराजांशीं सलोख्याचा तह करण्याचें जयसिंगाला तहकूब करावें लागलें.

दिलेरखानानें पुरंदरास पुष्कळ लोकांनिशीं वेढा दिला होता. त्या किल्ल्यावरचा हवाला मुरार बाजी प्रभु नांवाच्या एका सरदाराकडे होता. तो अतिशयित शूर व हुशार होता. किल्ल्यांत अन्नसामग्री व दारूगोळा मुबलक होता. त्यानें मोगलांच्या सैन्यास पुष्कळ दिवस मुळीं दाद दिली नाही. मोगलांचे हजारो शिपाई त्या किल्ल्याखालीं गतप्राण झाले. तरी दिलेरखान लोकांची नवीनवी भरती करून किल्यावर तोफांचा मारा एकसारखा करित होता. शेवटीं त्यानें किल्याच्या एका बाजूला सुरंग लावून तटाला भगदाड पाडलें व त्यांतून आपले लोक वर चढविले. मुरार बाजीनें त्यांचा तो हल्ला मार्गे हटविला. ह्या वेळीं मुरार बाजी अगदीं जिवावर उदार होऊन हातीं ढालफिरंग घेऊन सर्वांच्या पुढें होऊन लढत होता. त्यामुळें मावळ्यांना पराकाष्ठेचा चेव आला. पुष्कळ मावळे धारातीर्थीं पडले, व मोगल सैन्याचीहि अतोनात कत्तल उडाली. हा असा महाराजांच्या त्या शूर सरदाराचा पराक्रम पाहून दिलेरखान अगदीं चकित झाला. त्यानें मोगलांचा हल्ला मार्गे रेंटीत रेंटीत किल्ल्याच्या तळापर्यंत पोचविला. हें पाहून दिलेरखानासहि अतिशयित त्वेष येऊन त्यानें आपला हत्ती रणकंदनांत पुढें नेला आणि आपल्या लोकांस उत्तेजन देण्याची शिकस्त केली. मुरार बाजीच्या हातांतली ढाल तुटून पडली असून तो हाताला शेला गुंडाळून त्यावर शत्रूचे प्रहार घेत होता. तो असा लढत लढत जवळ आला असें पाहून दिलेरखानानें त्याला हाक मारून म्हटलें: "तूं मोठा शूर योद्धा आहेस, तुझा हा आजचा अद्भुत पराक्रम पाहून मी केवळ चकित

झालों आहे. तूं ह्या समयीं कौल घेऊन माझ्या स्वाधीन हो. मी तुला मोठ्या योभ्यतेस चढवितों. ” हे त्याचे शब्द ऐकून मुरार बाजी त्याचा धिक्कार करून बोलला: “ तुम्ही तुरुकडे, तुमचा हिसाव कांय ? मी शिवाजीमहाराजांचा नोकर आहे, मी तुझा कौल घेतों कीं काय ? मी ह्या रणांत आपला देहपात करीन, पण तुला सहसा शरण येणार नाहीं. ” असें बोलून खानावर आपल्या तरवारीचा वार करण्याच्या वेतांत तो होता, इतक्यांत खानानें तीर मारून त्याचें शिर उडविलें !

आपला मोहरा पडला तरी मावळ्यांनीं धीर न सोडतां खानाच्या लाकांशीं लढत लढत पुनः किल्ल्यावर चढून जाऊन दरवाजे लावून घेतले. इतक्यांत महाराजांकडून आणखी कुमक येऊन त्यांना नवा दम आला. इकडे खानानें असा पण केला कीं हा किल्ला घेण्याच्या कामीं कितीहि लोक खर्ची पडले तरी न डगमगतां तो सर केल्यावांचून राहावयाचें नाहीं. असें सांगतात कीं त्यानें आपल्या डोकीची पगडी उतरून अशी प्रतिज्ञा केली कीं हा गड घेईन तेव्हां पगडी परत घालीन. परंतु ही त्याची प्रतिज्ञा महाराजांच्या शूर मावळ्यांनीं श्रेवटास जाऊं दिली नाहीं.

इकडे सिंहगडास वेढा घालण्यास ज्या सरदाला जयसिंगानें पाठविलें होतें तोहि रडत माघारीं गेला. त्याच्या बहुतेक फौजेची महाराजांच्या लोकांनीं कत्तल उडविली. ते मोगलांच्या छावण्यांवर जिकडूनतिकडून छापे घालून कापाकापी व लुटालूट करीत व हातीं लागतील तेवढे घोडे, बैल, उंट वगैरे घेऊन जात, त्यांना दाणा, वैरण वगैरे कोठूनहि मिळूं देत नसत व जवळपासच्या रानास आग लावून देऊन त्यांस घाबरे करीत. हा असा चोहोंकडून एकसारखा उपसर्ग होऊं लागल्यामुळें जयसिंगाला आपण येथून जिवानिशीं कसे सुटून जातों अशी चिंता वाटू लागली; आणि पुरंदर किल्ल्यापाशींहि खानाच्या लोकांची अतोनात खराबी होऊन तो अगदीं जिकिरीस आला आहे असें कळलें. तेव्हां त्यानें त्याला असा निरोप पाठविला कीं शिवाजीमहाराजांशीं तह करून आपण संकटमुक्त व्हावें हें बरें दिसतें. या वेळीं खानाला त्याचें म्हणणें पटून तहाचें बोलणें लावण्यास त्यानें मान्यता दिली.

मग जयसिंगानें पुनः एक वेळ वार्तिक पाठवून महाराजांना असें कळविलें कीं तुम्हीं घातलेल्या अटींप्रमाणें तह करण्याची आमची तयारी आहे; मात्र पुरंदर किल्ल्यावर खानाच्या आग्रहास्तव आमचें निशाण लावूं द्यावें. मग तहांत तो किल्ला हवा असल्यास परत घ्यावा. तुम्हीं आम्हांस भेटून जे कांहीं करार करावयाचे ते करावे. आमच्यावर पूर्ण भरंवसा ठेवून विनदिकृत आमच्या भेटीस यावें. जयसिंगाच्या ह्या निरोपाला महाराजांनीं असा जबाब पाठविला कीं, “पुरंदर किल्ल्यावर तुमचें निशाण लावूं देणें तर दूरच राहिलें, पण त्या किल्ल्यापुढची खानाची फौज उठवून रुद्रमाळ त्यानें घेतला आहे तो परत घ्यावा, म्हणजे मग भेटीस येऊन तह करण्याचा विचार पाहूं.” हा त्यांच्याकडचा जबाब आल्यावर जयसिंगानें त्यांची ही अट कबूल करून त्यांस आपल्या भेटीस बोलाविलें.

त्यावरून महाराज मोठ्या थाटानें जयसिंगाच्या भेटीस गेले. ते जवळ आले असें कळतांच जयसिंग कांहीं लोकांसह त्यांस सामोरा गेला. तो आपणांस सामोरा आला असें पाहून महाराज हत्तीवरून खालीं उतरून पुढें पायीं चालत गेले. जयसिंगहि आपल्या हत्तीवरून उतरून चालत पुढें आला. त्यांनीं एकमेकांस प्रेमालिंगन दिलें. त्याबरोबर उभय पक्षांचीं वाद्ये वाजूं लागलीं. मग जयसिंगानें महाराजांस आपल्या अंबारींत बसवून वाजतगाजत डेच्यास नेलें. तेथें गेल्यावर ते दोघे एका आसनावर बसले. महाराजांची ती इभ्रत व तें तेज पाहून जयसिंग व इतर सरदार अगदीं दंग झाले. मग जयसिंग म्हणाला: “आम्ही तुम्हांस सर्व प्रकारें अनुकूल आहों. आम्हांस तुमचा पूर्ण अभिमान आहे. तुम्ही आम्ही कांहीं निराळे नाहीं. तुमच्या इच्छेप्रमाणें वादशहाकडून सर्व कांहीं व्यवस्था करवितों.” जयसिंगाचें असें आदराचें व प्रेमाचें भाषण ऐकून महाराज म्हणाले: “तुम्ही मला वडिलांसमान आहां. तुमच्या ठायीं माझा पूर्ण भाव आहे. मीं मिळविलेलें राज्य सारें तुमचें आहे, मीहि तुमचाच आहे. वडिलांच्या मांडीवर माझें लेकराचें उसें आहे. तुमच्या आज्ञेप्रमाणें मी तुमच्या दर्शनास आलों आहे. या गोष्टीचा अभिमान धरून जें योग्य दिसेल तें करण्यास वडील समर्थ आहेत. तुम्हांस जे किल्ले पाहिजेत ते देण्यास मी तयार आहे.” हे त्यांचें नम्रतेचें भाषण ऐकून जयसिंग संतोष पावला. मग त्यानें त्यांस दिले-

खानाच्या भेटीस पाठविलें. तो त्या वेळीं पुरंदर किल्ल्यापाशीं असून त्याच्या लोकांचा किल्ल्यावर चोहोंकडून तोफांचा मारा सुरू होता. महाराजांनीं त्याची भेट घेऊन मोठ्या नम्रतेचें भाषण केलें आणि अशी विनवणी केली कीं, “ माझे आजपर्यंतचें वर्तन मनास न आणितां माझी बादशहापाशीं रद्दबदली करून तो मला आपल्या पदरीं नोकरीस ठेवील असें करा. ह्या किल्ल्यावर आतां मारा करण्याचें बंद करा. तो मी तुमच्या स्वार्थान करितों. त्याच्या किल्ल्या ह्या मीं तुम्हांला द्यावयाला आणिल्या आहेत.” त्या किल्ल्या हातीं पडतांच खान खुष झाला आणि म्हणाला: “ जयसिंग वडील आहेत. ते जें कांहीं करितील तें मला मान्य आहे. ” मग त्यानें त्या किल्ल्याचा वेढा उठविला व किल्ल्यावरच्या लोकांस महाराजांनीं निरोप पाठविल्यामुळें तेहि स्वस्थ झाले, असें सांगतात कीं. ह्या किल्ल्यावरच्या आपल्या उरलेल्या लोकांची कत्तल होऊं नये व त्यांचीं वाय-कामुलें शत्रूंच्या हातीं लागून त्यांची विडंबना होऊं नये म्हणून महाराजांनीं तह करण्याची ही अशी त्वरा केली.

ह्याप्रमाणें मोगल सरदारांस स्वस्थ वसावयास लावून महाराजांना जयसिंगाशीं तहाच्या अटीसंबंधानें बरीच भवतिनभवति केली; आणि शेवटीं तहाचीं कलमें ठरलीं तीं अशीं:--

“ महाराजांनीं मोगलांचे घेतलेले सगळे किल्ले सोडून द्यावे; निजामशाहींतील त्यांनीं सर केलेले व नवीन बांधलेले एकंदर बत्तीस किल्ले होते त्यांपैकीं वीस किल्ले आसपासच्या प्रांतांसह त्यांनीं जयसिंगाच्या स्वार्थान करावे, व बाकीचे बारा किल्ले व त्यालगतचा सारा प्रांत जहागिरीदाखल आपल्याकडे ठेवावा. शिवाजी महाराजांनीं विजापूरकरांच्या सत्तेतील जे प्रांत व किल्ले काबीज केले आहेत ते त्यांच्याकडे निर्वेध राहावे; आणि ही सगळी दिल्लीच्या बादशहाकडून जहागीर मिळाली आहे असें समजून त्यांचें अंकितत्व स्वीकारून त्यांनीं राहावें. त्यांचा मुलगा संभाजी जो त्या वेळीं आठ वर्षांचा होता त्याला बादशहाकडून पांच हजार स्वारांची मनसब मिळावी. निजामशाहींतील आपले वडिलोपार्जित हक्क त्यांनीं सोडून द्यावे व त्यांच्या मोबदल्यादाखल विजापूरकरांच्या अमलांतील जो मुख्य मोगल जिकितील त्यांतून घांटावरचा पांच लाख होन उत्पन्नाचा व.

कोंकणांतील चार लाख होन उत्पन्नांचा प्रांत त्यांस द्यावा. अदिलशहाच्या अमलांतील घांटावरच्या प्रांतांची चौथार्डे व सरदेशमुखी वसूल करण्याचा हक्क महाराजांस द्यावा व जंजिरा त्यांच्या स्वाधीन करावा. ह्या शेवटल्या तीन अटी औरंगजेवास मान्य होऊन त्याबद्दलचें फरमान त्याच्याकडून आल्यास महाराजांनी त्यास चाळीस लाख होन पेशखुष म्हणून द्यावे; ही रकम त्यांनी तीन लाख रुपयांच्या वार्षिक हप्त्यांनी भरावी. मोगलांस साहाय्य करण्याकरितां महाराजांनी आणखी स्वार चाकरीस ठेवावे.”

जयसिंगानें ह्या तहाच्या अटी औरंगजेबाकडे अर्जाच्या रूपानें पाठवून अशी शिफारस केली कीं ह्या अटी मान्य करून शिवाजीस आपला अंकित केलें तरच आपणांस विजापूरकरांचें राज्य बुडवून दक्षिणदेश काबीज करितां येणार आहे. औरंगजेवानें जंजिन्यासंबंधाची तेवढी अट खेरीजकडून सगळ्या अटी कवूल केल्या आणि महाराजांना एक मोठें पत्र, खिलात (शिरपाव) व फरमान अशीं पाठवून दिलीं.

पुढें जयसिंगानें विजापूरकरांशीं युद्ध सुरू केलें, त्यांत महाराजांनीं त्याला चांगली मदत केली मंगळवेढेंयेथें मोगलांची व विजापूरकरांची मोठी लढाई झाली. तींत उभय पक्षांकडे नामांकित मराठे सरदार होते. महाराजांचा सावत्र भाऊ व्यंकोजी ह्या लढाईंत अदिलशहाच्या वतीनें लढला. खुद्द महाराज व प्रतापराव गुजर मोगलांच्या तर्फेनें लढले. ह्या वेळीं त्यांनीं शौर्याची व युद्धकौशल्याची अगदीं पराकाष्ठा केली. महाराजांचें अलौकिक धैर्य व युद्धपापत्य पाहून जयसिंग अगदीं थक्क झाला. त्यानें औरंगजेबाला पत्र पाठविलें त्यांत त्यानें महाराजांची अतिशयित स्तुति केली. ह्यावरून औरंगजेवानें महाराजांस पुनः एक पत्र पाठवून त्यांची फारच तारीफ केली आणि आपल्या कृपेचें सूचक म्हणून त्यांस शिरपाव आणि रत्नखचित खंजीर पाठवून दिला.

ह्याप्रमाणें महाराजांची योग्यता औरंगजेबाच्या ध्यानांत येऊन त्याला अगदीं आपलासा कडून टाकण्याच्या इराद्यानें त्यानें मोठ्या गौरवाचें पत्र पाठवून त्यांना आपल्या भेटीसाठीं आग्र्यास बोलाविलें आणि असें अभिवचन

दिलें कीं इकडे आल्यावर तुम्हांस मोठ्या योग्यतेस चढवूं व मोठा किताब देऊन दक्षिणेंत परत जाण्यास रजा देऊं. जयसिंगास त्यानें असें लिहिलें कीं शिवाजी महाराजांस युक्ति प्रयुक्तीनें आपल्या दरबारीं पाठवून द्यावें व त्यांच्या वाटखर्चाला एक लाख रुपये द्यावे. हा असा हुकूम आल्यावर जयसिंगानें महाराजांस आग्र्यास जाण्याचा फारच आग्रह केला. तो महाराजांना म्हणाला: “ तिकडे जाण्यासंबंधानें मनांत कांहीं एक किंतु धरूं नये. तेंथें माझा मुलगा रामसिंग आहे तो तुमची सगळी तजवीज ठेवाळ. तो तुम्हांस कोणत्याहि प्रकारचा दगाफटका होऊं देणार नाही. हा असा जयसिंगाचा आग्रह पडल्यामुळें व आश्वसन मिळल्यामुळें औरंगजेबाच्या भेटीस जाण्याचा महाराजांनीं निश्चय केला.

भाग सतरावा.

आग्र्यास प्रयाण.

१६६६-६७

जयसिंगाचा अत्याग्रह पडल्यामुळें व औरंगजेबाचेंहि उत्तेजनपर पत्र आल्यावरून महाराजांनीं दिल्लीस जाण्याचा ठराव केला. तो त्यांच्या पदरच्या सरदारांस मुळीं पसंत वाटला नाही. ते त्यांच्या बेताला अनेक प्रकारीं हरकती घेऊं लागले. त्यावर महाराज म्हणाले: “ आतां दिल्लीस जाणें प्राप्तच आहे. तिकडे गेल्यानें उत्तरेकडील मुलूख, बादशहाचें दरबार व आमच्या पूर्वजांनीं उत्तरदेशीं राज्यें केलीं तीं स्थानें पाहावयास मिळतील. तिकडील रजपूत राजांच्या व सरदारांच्या ओळखी होतील. तिकडील तीर्थांचें दर्शन घडेल. जयसिंग राजांनीं आश्वसन दिलें असल्यामुळें भीतीचें कांहींएक कारण उरलें नाही. इतकेंहि करून एकादा बिकट प्रसंग आला असतां त्यांतून आम्ही श्रीच्या कृपेनें निभावून येऊं अशी आम्हांस धमक आहे.” ह्याप्रमाणें त्यांची हरकत मोडून काढून त्यांनीं संभाजीसह दिल्लीस जाण्याचा विचार कायम केला.

मग मोरोपंत पेशवे, अण्णाजी दत्तो सुरनांस व निवोसोनदेव मुजुमदार ह्या तिघांस सर्वाव्यक्ष नेमून त्यांनीं त्यांच्या स्वाधीन सगळा राज्यकारभार केला.

आणि आपल्या सगळ्या सरदारांस व कारभाऱ्यांस त्यांच्या आज्ञेत वागून मिळविलेल्या मुलखाचा उत्तम बंदोबस्त ठेवावयास सांगितलें. ते म्हणाले: “तिकडे कसाहि प्रसंग आला तरी न डगमगतां त्यांतून हरयुक्तीनें पारपडून आम्ही स्वदेशीं येऊं. आम्हांस कांहीं दगाफटका झाल्यास तिकडील जयसिंगासारखे राजे आमच्या वतीनें भांडण्यास तयार होतील अशी आमची खात्री आहे. आमचा विंता तुम्हीं करूं नये. आमच्या मातोश्रीसाहेबांचें समाधान तुम्हीं वारंवार करीत जा. त्यांना कांहीं एक उणें पडूं देऊं नका. यदाकदाचित् आमच्यावर तिकडे अस्मानीसुलतानी गुदरली तरी तुम्ही बिलकूल न घाबरतां स्वराज्याचें रक्षण करा व राजारामाच्या नांवें राज्यकारभार चालवा. तुमच्या इमानावर, हुशारीवर व हिंमतीवर पूर्ण विश्वास ठेवून सर्व राज्य तुम्हांस निरवून मी उत्तरेस जात आहे. ”

ह्याप्रमाणें मागली सगळी व्यवस्था लावून महाराजांनीं आपल्या बरोबर कांहीं कारकून व तीनचार हजार निवडक मावळे बरोबर नेण्यास तयार केले. मग मातुश्रीचें दर्शन घेऊन, तिचे चरण वंदून व तिचा आशिर्वाद घेऊन ते जयसिंगाच्या भेटीस पुनः गेले. तेथें त्यानें त्यांस थाटाची भेजवानी देऊन मोठ्या प्रेमाचा निरोप दिला. त्यानें आपला मुलगा रामसिंग जो त्या वेळीं औरंगजेबाच्या दरबारीं होता त्याला एक पत्र दिलें आणि त्यांची आणखी एक वेळ अशी खातरजमा केली कीं, “ तुम्ही दिल्लीहून परत येईपर्यंत मी दक्षिणेंत राहतों, व इकडे तुमच्या ताब्यांतील प्रांतांस व किल्ल्यांस मोगलांकडून कांहीं एक उपद्रव होणार नाही असा बंदोबस्त ठेवितों. औरंगजेबानें तुमच्याशीं कांहीं दगाबाजी केल्यास माझा पुत्र रामसिंग तर तुमचा बचाव करण्यास अवश्य झटेल. इतकेंच नव्हे तर तो तुमच्या प्रीत्यर्थ बादशहाशीं विरोध करण्यास चुकणार नाही; व मीहि इकडून त्याची खोड मोडण्यास तयार होईन. ”

शिवाजीमहाराज आपल्या भेटीस यावयास निघाल्याचें औरंगजेबास कळलें तेव्हां त्यांची व त्यांच्या फौजेची प्रत्येक टप्प्यास चागली व्यवस्था ठेवण्याविषयीं औरंगजेबानें आपल्या ठिकठिकाणच्या महालकऱ्यांस व मोकासदारांस ताकीदपत्रें पाठविलीं. त्या वेळीं बादशहानें आपला दरबार आग्र्यास नेला असून तेथेंच तो राहूं लागला होता. यास्तव महाराजांस त्या शहरीं जावें लागलें. औरंगजेबानें

त्यांच्या मुक्कामासाठी एक हवेली ठरविली होती, तीत ते जाऊन राहिले. बादशहाने त्यांच्या व त्यांच्या बरोबरच्या लोकांच्या खर्चाची वगैरे तरतूद चांगली ठेविली. परंतु ह्या वेळीं शास्ताखानाची बायको तेथे होती, तिने आपल्या मुलाचा व आपल्या नवऱ्याचा सूड उगविण्याचा निश्चय केला व जनानखान्यांतील बायकांकडे वशिला लावून शिवाजीमहाराज चांगले हातों लागले आहेत, तरी त्यांचा नाश करून आपल्या दक्षिणेतील राज्याचा हा मोठा रिपु नाहीसा करण्याची मसलत बादशहाला देवविली. परंतु ती त्यांच्या दरबारच्या सरदार लोकांस पसंत पडली नाही. कारण जयसिंग, रामसिंग वगैरे सरदार अशा विश्वासघाताच्या कृतीने बिथरून जाऊन बंड करितील असा त्यांना धाक होता. ह्या त्यांच्या इशान्यामुळे औरंगजेवाने महाराजांचा घात करण्याचा बेत राहित केला.

औरंगजेबाच्या वाढदिवसानिमित्त ता. १२, मे, सन १६६६ रोजी दरबार भरणार होता, त्या दिवशी महाराजांना भेटिस आणवें असे त्याने रामसिंगास फर्माविले. बादशहाने त्या दिवशी मोठ्या तरतुदीने दरबार भरविला. मोठमोठ्या इमानी सरदारांस व पठाणांस चांगले सज्ज करून आपल्या तक्ताच्या आसपास नंग्या तरवारींनिशीं उभे केले. कारण त्याला अशी दहशत होती कीं शिवाजी सामान्य पुरुष नव्हे; तो केवळ सैतान आहे; प्रसंग पडल्यास तो वसिपंचवीस हात उडी मारितो. सदरीलप्रमाणे कडेकोट बंदोबस्त करून त्याने अंगांत चिलखत चढविले होते व वरून मझलीनचा झगा घातला होता. आपल्या सिंहासनाजवळ त्याने पांच हत्यारे अगदी तयार ठेविली होती. त्या दिवशी दरबारास एकंदर सरदार व शेटसावकार आले होते. महाराजांस पाहण्याची उत्कंठा सर्वांना लागून राहिली होती.

महाराज आपल्याबरोबर थोडेसे निवडक लोक घेऊन रामसिंगासमवेत कचेरीस गेले. त्यांनी रितीप्रमाणे कुरनिसात करून बादशहाच्या तक्तापुढे नजरणा ठेविला; व त्यांची रामसिंगाने नेहमींच्या रिवाजाप्रमाणे रुजवात केली. बादशहाने त्यांना कुशलप्रश्न विचारले, त्यांची त्यांनी समर्पक उत्तरे दिली. मग त्याने त्यांस उजव्या हाताकडील बाजूस साधारण प्रतीच्या रांगेत जाऊन उभे राहावयास हाताने खूण केली. त्या बाजूचे सरदार पंचहजारी होते, त्यांत त्यांची

गणना केल्याबद्दल महाराजांस राग आला; आणि ते तेथें बाकीच्यांबरोबर उभे न राहतां खालीं वसून रामसिंगापाशीं कटार मागूं लागले. ह्या प्रकाराकडे बादशहाचें लक्ष जाऊन त्यानें काय गडबड आहे म्हणून विचारलें. तेव्हां जवळच्या सरदारांनीं महाराजांचें म्हणणें त्याला कळविलें. त्याबरोबर बादशहा दचकला. आतां हा काय करील कोण जाणे अशी दहशत वाटून त्यानें रामसिंगास हुकूम केला कीं शिवाजीराजांस निरोपाचे विडे देऊन परत घेऊन जावें. उदायिक पुनः मुलाखत होईल. ह्यावरून रामसिंगानें महाराजांस दरबारांतून बिऱ्हाडीं नेलें. महाराजांस देण्यासाठीं बादशहानें शिरपाव, जवाहीर व हत्ती हीं तयार ठेविलीं होतीं. तीं त्यांना देण्याचें त्या गडबडींत राहून गेलें.

ह्यानंतर पुनः औरंगजेबानें महाराजांस भेट देण्याचें नाकारलें. त्याचा काय मानस आहे तें समजण्यासाठीं महाराजांनीं रामसिंगास त्याच्याकडे पाठविलें. त्याला त्यानें उत्तर दिलें तें असें: “शिवाजीराजांस आमच्या पदरीं ठेवून त्यांस मोठमोठीं कामें सांगावीं असें आमच्या मनांत आहे. दक्षिणेंतली जहागीर त्यांनीं आपल्या पुत्राच्या नांवें करून द्यावी. आम्हीं त्याला इकडे क्रोडो रुपयांचीं नवीं जहागीर करून देऊं. लाखपन्नास हजार फौज हाताखालीं घेऊन त्यांनीं इकडे मोठमोठ्या कामगिन्या कराव्या. त्यांच्यासारख्या शूर, चतुर व कर्तबगार पुरुषांचें चीज ह्या दरबारांत चांगलें होईल.” ह्या जबाबावरून महाराजांच्या लक्षांत आलें कीं ह्या कपटी बादशहाच्या मनांत मला येथें गुंतवून ठेवून माझा दक्षिणेंतील कांटा अजिबात काढून टाकण्याचा इरादा आहे.

मग त्यांनीं आपला वकील रघुनाथपंत याला बादशहाकडे पाठवून अशी अजीजी केली कीं, “अशा परक्या मुलखांत राहून परके लोक हाताखालीं घेऊन माझ्या हातून बादशहाची नांव घेण्यासारखी कामगिरी होणार नाहीं; तरी मला कराराप्रमाणें जी काय बढती द्यावयाची ती देऊन व कामगिरी सांगून परत दक्षिणेंत पाठवावें. रामसिंगाबरोबरहि त्यांनीं असाच निरोप पाठविला व आपल्याशीं केलेला करार मोडणें बरोबर नाहीं असें त्याला सुचवावयास सांगितलें. परंतु त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. बादशहानें त्यांना पुष्कळ लालूच दाखवून आपल्या दरबारीं राहण्याविषयीं आग्रह केला. पण त्यालां ते कबूल झाले नाहींत.

हा असा त्यांचा हट्ट पाहून त्यांना जरव दाखवून आपल्या म्हणण्यास अनुकूल करून घेण्याचा घाट बादशहानें घातला, आणि शहरचा कोतवाल पोलादखान यास महाराजांच्या हवेलीस पांच हजार स्वारांनिशीं चौकी देण्याचें फर्माविलें. महाराजांस कोठें जाणेंयेणें झालें तर त्यांच्यावर सक्त पाहारा ठेवावा, आणि त्यांच्या लोकांस परवान्यावांचून आंतबाहेर जाऊं देऊं नये अशी व्यवस्था त्याला करावयास सांगितलें. हा आपला कोंडमारा पाहून महाराजांनीं रामसिंगाबरोबर बादशहास सांगून पाठविलें कीं मी बादशहाच्या मर्जिप्रमाणें दरवारी राहण्यास तयार आहे. परंतु हें त्यांचें म्हणणें बादशहास खरें वाटलें नाहीं.

ह्या अटकेतून कसें सुटून जावें हा त्यांना विचार पडला. पण लागलोंच त्यांना एक चांगली युक्ति सुचून तिची योजना करण्याचा त्यांनीं निश्चय केला. मग आपत्याबरोबर आलेल्या लोकांस दक्षिणेंत पाठवून देण्याची परवानगी मिळविली. ते लोक महाराजांस अशा संकटांत सोडून जाण्यास तयार होईनात; पण त्यांनीं त्यांची अशी समजूत केली कीं तुम्ही जवळ असल्यानें आम्हीं सुटून जाण्याची केलेली युक्ति सिद्धीस जाणार नाहीं. आमच्या विषयीं तुम्हीं मुळां काळजी करूं नये. असें महाराजांनीं त्यांना निश्चून सांगितल्यावरून ते निरुपाय होऊन स्वदेशीं निघून गेले.

महाराजांस अटकेत ठेवल्याचें वर्तमान जयसिंगास कळलें तेव्हां त्यानें बादशहास पुढील आशयाचीं पत्रें पाठविलीं: शिवाजीराजांच्या जिवास अपाय झाल्यानें परिणाम चांगला होणार नाहीं. बादशहाच्या एका मोठ्या सरदारानें केलेली आणभाक खोटी ठरून आमच्यावर कोणीहि कसल्याहि बाबतींत विश्वास ठेवणार नाहीं. अशानें आमची बेअब्रू होईल. शिवाजीमहाराजांचा प्राणघात केला तरी त्याच्या राज्याचा असा कडेकोट बंदोबस्त आहे कीं तें आमच्या हातीं सहसा येणार नाहीं; आणि त्यांचे शूर सरदार व योद्धे विथरून जाऊन आम्हांस अतोनात त्रास देतील, आमच्या शत्रूस जाऊन मिळतील व आमची खोड मोडण्यास प्रवृत्त होतील. ह्या अशा इशान्यामुळे औरंगजेवाला महाराजांच्या जिवास धक्का लावण्याचें धैर्य झालें नाहीं.

वर सांगितल्याप्रमाणें आपल्या लोकांस स्वदेशी पाठवून दिल्यावर महाराजांनीं वादशहाच्या परवानगीनें त्या दरबारच्या सरदारांच्या ओळखी रामसिंगाच्या मदतीनें करून घेतल्या. त्यांचें बोलणेंचालणें मोहक असल्यामुळें त्या सरदारांचा स्नेह संपादण्यास त्यांना विलंब लागला नाहीं. नंतर आपण गुरुवारचें व्रत करून मोठा उत्सव करितों असा वहाणा करून त्यानिमित्त आपल्या नवीन दोस्त उमरावांच्या घरीं मेवामिठाई पाठविण्याचा क्रम त्यांनीं आरंभिला. मिठाई आणण्यानेण्यासाठीं वेळूचे मोठमोठे दहा पेटारे त्यांनीं करविले. त्यांत मिठाई भरली म्हणजे त्यांस दोन्या बांधून मध्यें वासे घालून दोनदोन माणसांना ते न्यावे लागत. हे पेटारे जाऊं लागले म्हणजे चौक्यांवराचे शिपाई ते उघडावयास लावून तपासीत व मग पुढें जाऊं देत. हा क्रम दर गुरुवारीं चालू ठेविल्यामुळें पुढेंपुढें पाहरेकरी सगळेच पेटारे उघडून न पाहतां एकदोन पाहून सोडून देत. शिवाय ह्या चौक्यांवरील लोकांना वेळोवेळां इनामें देऊन महाराजांनीं खुष ठेविलें होतें. ह्याप्रमाणें त्या चौकीवाल्यांच्या मनांतला संशय घालविण्याचा प्रयत्न केल्यामुळें ते अमळ गाफीळ राहूं लागले; आणि आतां आपली सुटून जाण्याची युक्ति सिद्धीस जाण्याचा दृढ संभव दिसूं लागला असें पाहून त्यांनीं आपल्याजवळ जे थोडेसे लोक होतें त्यांसहि एका-मागून एक स्वदेशीं पाठवून दिलें; व त्यांस तेथून जाऊन अमुक ठिकाणीं आपली वाट पाहत राहावें असें सांगितलें. शेवटीं हिरोजीं फर्जद व दुसरे एकदोन हुजरे खेरीज करून महाराजांपाशीं कोणीहि राहिले नाहींत.

ह्यानंतर त्यांनीं आपण आजारी असल्याचें मिष करून आपल्या जवळ कोणी येऊन आपणांस त्रास देऊं नये असें सांगितलें. असा गैरराबता राखून त्यांनीं आणखी थोडे दिवस काढले; व नंतर आपल्या प्रकृतीस आराम पडत चालला आहे असें सांगून ते आपल्या मित्रांस व अमीरउमरावांस खुशालीदाखल मिठाईचे पेटारे एकसारखे पाठवूं लागले, गोरगरिवांस दानधर्म करूं लागले, व मशिदींतील फकिरांस खैरात करण्याकरितां मेवामिठाईचे पेटारे भरून पाठवूं लागले. मग एके दिवशीं संध्याकाळीं कांहीं पेटारे मिठाईनें भरून एका पेटान्यांत आपण वसले व दुसऱ्यांत संभाजीस बसविलें; आणि सगळे पेटारे चौक्यांवरून चालविले. शिपायांनीं निल्याच्या परिपाठाप्रमाणें एकदोन पेटारे

उघडून पाहून सगळे पेटारे बिनदिक्कत जाऊं दिले. ह्या युक्तीने महाराज शहरा-बाहेर पडून आपल्या लोकांस जाऊन मिळाले.

इकडे महाराजांचा नोकर हिरोजी फर्जद महाराजांचा पेहराव घालून व बोटांत महाराजांची आंगठी चढवून त्यांच्या विच्छान्यावर निजून राहिला, त्याने आपले सगळे अंग पांघरुणाने झांकून घेऊन आंगठी घातलेला हात तेवढा उघडा ठेविला, व जवळ एका मुलास पाय चेपावयास बसविले. अशी त्याने सगळी रात्र काढली, व दिवस बराच वर आला तरी तो उठला नाही. महाराजांच्या खोलीचा दरवाजा अजून उघडत नाही असे पाहून पाहरेवाले खिडकी उघडी होती तीपाशी येऊन महाराज अजून कां उठत नाहीत असे विचारुं लागले. त्या मुलास शिकवून ठेवल्या-प्रमाणे त्याने उत्तर दिले की महाराजांची तव्यत रात्रीपासून अंमळ अधिक बिघडली आहे. हे ऐकून पाहरेकरी तेथून निमूटपणे निघून गेले. मग कांही वेळाने हिरोजी उठून आपला पोषाख करून त्या मुलासह बाहेर पडला, आणि औषध आणावयास जाण्याच्या मिषाने तो लगवगीने पार निघून गेला. जातांना तो रामसिंगास भेटून महाराज अटकेतून सुखरूप पार पडल्याचे सांगून स्वदेशी चालता झाला.

इकडे महाराज शहराबाहेर पडल्यावर दूर एके ठिकाणी त्यांच्यासाठी घोडा तयार ठेविला होता यावर संभाजीसह वसून ते आपले कारकून वगैरे ज्या गांवी वाट पाहत होते त्यांस जाऊन मिळाले. मग त्यांतले थोडेसे लोक त्यांनी आपल्याजवळ ठेवून बाकीच्यांना वेश पालटून स्वदेशीं निरनिराळ्या वाटांनी जावयास सांगितले. महाराज व वरोवरचे लोक गोसाव्याचा वेश धारण करून तीर्थाटन करीत करीत स्वदेशीं गेले. ते सरळ वाटेने गेले नाहीत. जातांना मथुरेस मोरोपंत पिंगळ्याचे तिघे मेहुणे भेटले. त्यांचीं नावे कृष्णाजीपंत, काशीपंत व विसाजीपंत अशीं होती. त्यांना महाराजांनी आपले सगळे वृत्त सांगून संभाजीला त्यांच्या घरी ठेवून दिले आणि त्यांना सांगितले की आम्ही स्वदेशास गेल्यावर तुम्हांस पत्र पाठवूं तेव्हां तुम्ही संभाजीस घेऊन आपल्या सगळ्या कुटुंबासह आमच्याकडे यावे.

इकडे महाराज पळून गेल्याची वार्ता कळतांच औरंगजेवाने त्यांच्या शोधार्थ चारी दिशांस घोडेस्वार रवाना केले; आणि सर्व तालुकदारांस व सुभेदारांस पत्रे पाठवून महाराजांच्या पाळतीवर राहाण्यास सांगितले, आणि ते सांपडतांच त्यांना

शिवाजीमहाराजांचें चरित्र.

आपल्या दरबारीं घेऊन यावें असें त्यांस फर्माविलें. त्यांच्या शोधास पाठविलेले स्वार निराश होऊन परत आले तेव्हां बादशहास मोठें दुःख वाटलें; आणि त्याला असा वहीम आला कीं महाराज शहरांतच कोठें तरी दडून राहिले असून आपला घात करण्याची संधि पाहत असावे. ह्या संशयामुळें त्याला रात्रांदिवस अस्वस्थता व धाक वाटूं लागला. त्याला रात्रीची झोप येईना. महाराजांनीं ही जी कपटयुक्ति योजिली ती रामसिंगाच्या मदतीनें व मसळतीनें योजिली असावी असा त्याला पक्का वहीम येऊन त्यानें त्याची मनसब काढून घेतली व त्याला दरबार बंद केला. हें वर्तमान जयसिंगाला कळलें तेव्हां त्यानें पत्र लिहून बादशहाची ह्या बाबतींत वरीच कानउघाडणी केली व आपल्यावर किंवा आपल्या पुत्रावर वहीम घेण्यांत मुळीं अर्थ नाही, हा सगळा प्रकार आपल्या कपटबुद्धीमुळें झाला आहे असें त्याला निक्षून सांगितलें.

वर सांगिल्याप्रमाणें महाराज गोसाव्याच्या वेशानें तीर्थाटन करीत करात विजापुरावरून उत्तरेकडे वळून रायगडावर त्याच वेषानें दाखल झाले, स्वराज्य सोडल्यापासून नऊ महिन्यांनीं ते परत येऊन मातेच्या दर्शनास एकदम गेले, आणि त्यांनीं तिच्या चरणावर मस्तक ठेविलें. ते गोसाव्याच्या वेशांत असल्यामुळें प्रथम त्यांना तिनें ओळखलें नाहीं. परंतु लागलीच ओळख पटून तिनें त्यांना प्रेमालिंगन दिलें व प्रेमाश्रूंनीं त्यांस न्हाणिलें. माताच ती ! तिच्या आनंदास पारावार नाहींसा झाला. महाराजांचा तो केवळ नवाच जन्म झाला असें तिला वाटलें.

ह्याप्रमाणें प्रथम आपल्या प्रिय मातेचें दर्शन घेऊन मग त्यांनीं आपले सगळे सरदार, कारभारी व मातबर लोक यांच्या भेटी घेतल्या. जोतो त्यांच्या दर्शनास येऊं लागला. जिकडेतिकडे आनंद झाला. महाराजांनीं मोठा उत्सव करून ब्राह्मणांस पुष्कळ दानधर्म केला; गोरगरिवांस अन्नवस्त्र सुबलक दिलें; शीभवानीचा उत्सव करून तिला मुक्ताफळांचा अभिषेक केला; हत्तीवरून साखर वांटली; सर्व सरदारांस व किल्लेदारांस साखर पाठविली; राज्यांतील भोठमोठी देवस्थानें, विद्वान् ब्राह्मण, तपस्वी व साधुसंत यांना दक्षिणा व शर्करा पाठविली; गडोगडीं तोफांची सरवत्ती करविली. महाराज परत सुखरूप स्वरा-

ज्यांत आल्याची वार्ता सर्वत्र पसरून त्यांच्या सगळ्या-प्रजाजनांस आनंद वाटला. शत्रूंच्या चित्तांत पुनरपि दहशत उत्पन्न झाली, व शिवाजी महाराज केवळ अजिंक्य आहेत, त्यांच्यापुढे कोणाचे कांहीं चालणार नाही; ते आतः यवनांच्या सर्व पातशाहती बुडवितात असें सर्वांना वाटूं लागले. त्यांच्या अलौकिक युक्तिमत्तेची व अप्रतिम धैर्याची कीर्ति सर्वत्र अधिकच पसरली.

ह्या आनंदभरांत महाराज आपल्याबरोबर गेलेल्या लोकांस विसरले नाहीत, ज्यांनी ज्या मानानें श्रमसाहस केले होते त्यांना त्या मानानें इनामें व बढत्या देऊन त्यांनी गौरविले. ह्या संकटमय प्रवासांत हिरोजी फर्जद याचे साहाय्य अतिशयित झाले म्हणून महाराजांनी त्याला पागेवर सरदारी देऊन पालखी, व अबदागिरी दिली, मथुरेस काशीपंताला पत्र पाठवून संभाजीला आणविले, आणि तो व त्याचे दुसरे दोघे बंधु यांस विश्वासराव हा किताव दिला; व आपल्या पदरीं चांगल्या असाम्या देऊन ठेविले.

ह्याप्रमाणें महाराज अटकेतून सुटून सुखरूपपणें स्वदेशीं जाऊन पोचल्याचे ऐकून औरंगजेवास पराकाष्ठेचें दुःख वाटले. ते त्याच्या तावडीतून सुटून गेल्या-बद्दल त्याला आमरण खेद वाटत होता असें त्याच्या शेवटच्या मृत्युपत्रांतील उल्लेखावरून लक्षांत येते. त्यांत त्यानें येणेप्रमाणें लिहून ठेविले आहे: “ त्या हरामखोर शिवाजीला माझ्या गाफीलपणामुळे माझ्या हातून सुटून जातां आले; आणि त्यामुळे माझ्या सगळ्या मोहिमांत मला आमरण अपयश आले.”

मुसलमानी बखरींत या वेळची आणखी एक गोष्ट आढळते, ती अशी: औरंगजेबाची एक मोठी शिकलेली व बहुश्रुत मुलगी होती. तिचे नांव निसाबेगम असें होतें. महाराजांच्या एकंदर पराक्रमांच्या व शौर्यविर्यादि गुणांच्या गोष्टी तिच्या कांनी वेळोवेळां गेल्या होत्या; आणि आपल्या बापासारख्या बलाढ्य बादशहाशीं हि टक्कर देऊन विजय संपादनारा हा वीर मोठ्या योग्यतेचा आहे असें तिच्या मनानें घेतलें होतें. महाराज औरंगजेबाच्या दरबारास गेले तेव्हां त्यांना पाहण्यासाठीं जनानखान्यांतल्या बायका पडद्याआड बसल्या होत्या, त्यांमध्ये ही निसाबेगम होती; आणि त्यांचें तें लेज, स्वाभिमान वगैरे पाहून ती मोहित झाली, आणि विवाह करावयाचा तर ह्याच प्रौढप्रतापवीराशीं करावयाचा, नाही तर आमरण

अविवाहित राहावयाचें असा तिनें निर्धार केला. हें असें तिचें प्रेम आपल्यावर जडल्याचें महाराजांस कळलें होतें; कोणी तिच्या वतीनें त्यांच्याशीं असें बोलणें केलें कीं, तुम्ही मुसलमानी धर्माचा स्वीकार कराल तर शहाजादी निसावेगम तुमच्याशीं विवाह करण्यास तयार आहे. ही गोष्ट अर्थात् महाराजांस विलकूल पसंत वाटली नाहीं. अशा मोठ्या वादशहाचा जावई होऊन रहाण्यापेक्षां स्वधर्म व स्वजाति हीं त्यांस विशेष प्रिय वाटलीं. नुसत्या राज्यतृष्णेनेंच ते प्रोत्साहित झाले असते तर हा संबंध जुळवून ते कदाचित् नर्मदा नदीच्या अलीकडे एकंदर दक्षिणेचे पातशाह होऊन राहिले असते. परंतु राज्यतृष्णा व विषयवासना यांपेक्षां स्वातंत्र्यप्रीति, स्वधर्माभिमान व स्वकुलाभिमान ह्या वृत्ति त्यांच्या ठायीं प्रबल होत्या. असें सांगतात कीं ही वेगम स्वनिर्धारप्रमाणें अमरण अविवाहित राहिली. पुढें ती आपल्या पित्याबरोबर महाराष्ट्रांत आली; आणि येथेंच तिचा १७०२ सालीं ब्रह्मपुरी येथें स्वपित्याच्या छावणींत अंत झाला. तिचा देह जेथें दफन केला तेथें औरंगजेबानें एक सुंदर कबर बांधून त्या गांवास वेगमपूर असें नांव दिलें. ह्या वेगमेच्या हृदयांत महाराजांविषयीं शेवटपर्यंत केवढी आदरबुद्धि वसत होती याचा एक ऐतिहासिक दाखवला आहे, तो असा: औरंगजेबानें पुढें संभाजीस ठार मारून त्याच्या बायकोमुलांस रायगडावरून कैद करून आणिलें तेव्हां ह्या वेगमेनें संभाजीच्या लहान मुलास आपल्याकडे मागून घेतले आणि त्याचें मोठ्या प्रेमानें लालनपालन केलें. हाच मुलगा पुढें शाहूराजा झाला.

भाग अठरावा.

गेलेले किल्ले व प्रांत परत घेतले.

सन १६६७-७२.

महाराज अग्र्यास अटकेंत पडल्याचें वर्तमान दक्षिणेंत येतांच त्यांच्या सरदारांनीं मोगलांच्या प्रांतांत पुनरपि धामधूम सुरू केली; आणि पुढें ते अटकेंतून सुटून स्वदेशीं येत आहेत असें त्यांना समजलें तेव्हां त्यांना अधिकच हुरूप

येऊन त्यांनी मोगलांच्या ताब्यांत गेलेले किल्ले व प्रांत परत घेण्याचा सपाटा चालविला. त्या वेळच्या इंग्रज व्यापाऱ्यांचा असा लेख आहे की, शिवाजीराजे औरंगजेबाच्या अटकेंतून सुटून पळाले हें खरें असेल तर आतां ते त्या बादशहाला त्राहि त्राहि करून सोडतील. आपण हें काय केलें असें त्याला होऊन जाईल.

ह्या प्रकरणीं जयसिंगाचा औरंगजेबास पुरा वहीम आला होता. त्याच्या मदतीस आणखी फौज न पाठवितां त्याला त्यानें माघारीं बोलविलें आणि त्याच्या जागीं आपला मुलगा मोअझीम व यशवंतसिंग यांची नेमणूक केली. याचें कारण असें कीं जयसिंग शिवाजीमहाराजांशीं एक होऊन आपली दक्षिणेंतील सत्ता नाहींशी करील अशी त्याला भीति होती. शहाजाद्याबरोबरहि त्यानें मोठी फौज दिली नव्हती. कारण ह्या आपल्या मुलाचाहि त्याला भरंवसा वाटत नव्हता. तो आपलें अनुकरण करून दक्षिणेकडे स्वतंत्र होऊन बसेल अशी त्याला भीति होती. त्यानें त्याला असें फर्माविलें कीं शिवाजी महाराजांशीं स्नेहभावानें वागून त्यांना विजापूरकरांवर स्वारी करण्यास उत्तेजन द्यावें.

ह्या अशा मोगलसरदारांच्या अदलाबदलीच्या काळांत मोरोपंत पिंगळे वगैरे सरदारांनीं मोगलांकडे गेलेले बरेच किल्ले व प्रांत परत घेतले. यशवंतसिंगाकडची बरीच फौज खलास झाली असून द्रव्याचाहि निकाल लागला असल्यामुळें त्यानें पांचसहा मुख्य किल्ल्यांवर विशेष बंदोबस्त ठेवून बाकीचे बहुतेक सोडून दिले होते. ते अर्थात् महाराजांच्या लोकांनीं हस्तगत करून त्यांवर पूर्ववत् चांगला बंदोबस्त ठेविला.

बादशहाच्या सांगण्याप्रमाणें मोअझीम यानें महाराजांशीं तहाचें बोलणें लाविलें. यशवंतसिंगास अवदानें चारून आपणांस साधेल तेवढा अनुकूल तह महाराजांनीं करून घेतला. त्याचीं कलमें अशीं: (१) परस्परांनीं परस्परांशीं इतःतर स्नेहभावानें वागावें; (२) पूर्वी झालेला तह कायम करावा; (३) उभय पक्षांचें परस्परांविषयीं दील साफ झाल्याखेरीज महाराजांनीं आपली फौज मोगलांच्या कुमकेस पाठवूं नये. व परस्परांच्या भेटी मुलाखती होऊं नयेत; (४) फौजेच्या खर्चास कांहीं मुलूख लावून दिल्यास तूर्त पांचहजार फौज त्यांच्या कुमकेस महाराजांनीं पाठवावी; (५) पूर्वीच्या तहांत

ठरल्याप्रमाणें संभाजीस पांचहजार स्वारांची मनसब द्यावयाची तिच्या सरंजामा-
साठीं बऱ्हाणपूर प्रांतांतोल आवडें व बाळापूर हे परगणे लावून द्यावे; (६)
पूर्वीच्या तहाप्रमाणें चौथाई व सरदेशमुखी हे हक्क वसूल करण्याची महाराजांना
पूर्ण मुभा असावी; (७) आणि निजामशाहींतील व अदिलशाहींतील जे किल्ले व
प्रांत महाराजांपाशीं सध्या आहेत ते त्यांच्याकडे राहूं द्यावे. अशा तहनाम्यावर
शहाजादानें सही करून तो वादशहाकडे मंजुरीसाठीं पाठविला. तो पसंत करणें
त्याला त्या वेळीं सोईचें वाटून त्यानें महाराजांस राजा हा किताब दिला व
संभाजीस बऱ्हाणपूर प्रांतांतली जी जहागीर द्यावी असें सुचविलें होतें तिची
सनद पाठवून दिली. त्याप्रमाणें महाराजांनीं प्रतापराव गुजराबरोबर
पांचहजार स्वार देऊन संभाजीसह औरंगाबादेस मोगलांच्या छावणींत रवाना
केलें; पण संभाजीचें वय अगदीं लहान असल्यामुळें त्याला शहाजादानें परत
पाठवून दिलें.

ह्या सल्लोख्यामुळें पुणें, सुपें वगैरे प्रांत महाराजांच्या कबजांत पुनः आले; पुरंदर
व सिंहगड हे किल्ले मात्र त्यांना परत मिळाले नाहींत. ही अशी लालूच महाराजांना
दाखविण्यांत त्या कपटी वादशहाचा हेतु अर्थात् असा होता कीं महाराजांना पुनरपि
आपल्या काबूंत आणून त्यांचा पुरा घात करावा. असें सांगतात कीं शहाजादानें
ह्या वेळीं आपल्या बापाविरुद्ध बंड करण्याचें योजून महाराजांना सैन्यासह-
वर्तमान आपल्या मदतीस बोलाविलें. परंतु ते ह्या त्याच्या मसलतींत शिरले
नाहींत. ही अशी बतावणी त्यानें आपल्या बापाच्या सांगण्यावरून केली
होती, ती आशा हेतूनें कीं महाराज परत उत्तरेस गेले म्हणजे त्यांना पुनः
पकडून ठार करावें.

नंतर औरंगजेवाच्या सांगण्यावरून शहाजादानें शिवाजीमहाराजांस आपल्या
फौजेची मदत देऊन अदिलशहाच्या व कुतुबशहाच्या मुलखावर स्वान्या करा-
वयास उत्तेजन दिलें. त्याप्रमाणें त्यांनीं विजापूरकरांच्या मुलखांत धुमाकुळ
उडविला. तेव्हां विजापूरकर मोगलांस शरण जाऊन त्यांच्याशीं तह करून
त्यांच्या वैरांतून मुक्त झाले. परंतु अदिलशहाच्या व कुतुबशहाच्या मुलखांत
मोहिमा करण्यास महाराजांनीं शहाजाद्याकडून मोकळीक मिळविली. मग ते
अदिलशहाच्या मुलखांत धामधूम चालू ठेवून चौथाई व सरदेशमुखी हे हक्क वसूल

करूं लागले. हा त्यांचा त्रास चुकवावा म्हणून अदिलशहाच्या वजिरानें त्यांच्याशीं पुनः तह करून त्यांस पूर्वीप्रमाणें प्रतिवर्षीं तीन लाख होन खंडणी देण्याचें कबूल केलें.

ह्याप्रमाणें आदिलशहाशीं तह केल्यावर महाराजांनीं कुतुबशहाच्या मुलखांत मोहिमा सुरू केल्या. तिकडचा मुलूख लुटून उद्ध्वस्त करण्याचा सपाटा त्यांनीं एकसारखा चालू ठेविला. कुतुबशहाला त्यांचें पारिपत्य करण्याचें सामर्थ्य नव्हतें. त्यांत आणखी मोगलांचें त्यांना पाठवळ आहे असें कळल्या वरून तर त्यांच्याशीं सामना करण्याचें धैर्य त्याला मुळींच होईना. म्हणून आपले दिवाण मादण्णा व आकण्णा यांच्या द्वारें त्यानें त्यांच्याशीं तह करून प्रतिवर्षीं पांच लाख रुपये खंडणी त्यांना देण्याचा करार केला; आणि परेस्परांनीं परस्परांशीं इतःपर स्नेहभावानें वागावें व परस्परांचे वकील परस्परांच्या दरबारीं राहावे असें ठरविलें. ह्या तहानंतर महाराजांनीं निराजी रावजी याला कुतुबशहाच्या दरबारीं वकील म्हणून पाठविलें.

अशा प्रकारें अदिलशाही व कुतुबशाही यांस दीन करून व त्यांच्यावर वार्षिक खंड बसवून त्यांच्याशीं विरोध करण्याचें महाराजांनीं सोडून दिलें; त्याप्रमाणेंच मोगलांशींही तूर्त तह करून त्यांच्याहि विरोधास अमळ आळा घातल्यावर महाराजांस दोन वर्षे चांगली स्वस्थता मिळाली. तरी ह्या वेळीं त्यांनीं पुनः कोंकणांत शिद्दीशीं व फिरंग्यांशीं लढाया करून त्यांस जेरीस आणण्याचा क्रम सुरू ठेविलाच होता. फिरंगी महाराज सांगत तसा तह करून त्यांच्या उपसर्गापासून सुटण्यास नेहमीं पाहत असत; आणि शिद्दी जरी बराच कमजोर झाला होता तरी त्याचा जंजिरा काबीज करून त्याचें समूळ उत्पाटन करण्याचें काम महाराजांस अजून अमळ जड वाटे. तरी त्यांच्या आरमारानें त्यांच्यावर पुरा शह बसविला असून त्याचा कोंकणपट्टीला वारंवार होणारा त्रास साफ बंद केला होता. त्याला मोगल आरमाराचा पाठिंबा असल्याकारणानें तो अजून सांवरून राहिला होता.

महाराजांना ही जी थोडीशी स्वस्थता मिळाली तिचा उपयोग त्यांनीं स्वराज्याची व्यवस्था लावण्याकडे केला. नंतर लौकरच मोगलांनीं केलेला तह मोडून त्यांच्याशीं पुनरपि विरोध मांडला तेव्हां त्यांना त्यांच्याशीं झुजावें लागलें, त्याचें वृत्त पुढील भागांत निवेदन करूं.

भाग एकुणिसावा.

मोगलांच्या मुलखांत पुनः स्वाच्या.

सन १६७०-७२

महाराजांनीं कुतुबशाही व अदिलशाही दीन करून त्यांच्यावर वार्षिक खंड बसविल्याचें ऐकून औरंगजेबास आतां अशी भीति वाटूं लागली कीं शिवाजी महाराज ह्या दोन्ही शाह्या बुडवून व त्यांचे प्रांत हाताशीं घालून अति-प्रबळ होतील, आणि मग दक्षिणदेश काबीज करण्याचा पुष्कळ दिवसांचा आपला मेनादय असिद्ध राहिल; एवढेंच नव्हे तर मराठे प्रबळ होऊन आपणास भारी होतील व आपला दक्षिणेंतून साफ उठावा करितील; आणि मग त्यांना ह्या देशांतील यवनपातशात सहज निर्मूळ करितां येईल. म्हणून त्यांच्याशीं ह्या समयीं सलोखा करून स्वस्थ बसणें उचित नव्हे असा निश्चय करून त्यानें मोअझीम व यशवंतसिंग यांना असें फर्मान पाठविलें कीं शिवाजीमहाराजांशीं केलेला तह मोडून त्यांस दिलेले किल्ले व प्रांत माघारीं घ्यावे, त्यांची फौज आपल्या मदतीस आणून ठेविली आहे ती माघारीं पाठवावी, किंवा साधल्यास तिचा नाश करावा; आणि प्रतापराव गुजर वगैरे जे सरदार सांपडतील त्यांस कैद करावें. ह्या फर्मानाचा खलिता आग्र्याहून निघाल्याचें वर्तमान मोअझीमास आगाऊ कळत्यावरून त्यानें प्रतापराव गुजरास फौज घेऊन लगबगीनें निघून जाण्यास सांगितलें. ह्यावरून प्रतापराव मोगलांच्या छावणींतून निघून वराच दूर गेल्यावर त्याच्या पाठलागास आपली फौज पाठवून आपल्या वहीमखोर बापाच्या दोषांतून शहाजादा मुक्त झाला. मोगलांच्या त्या फौजेला अर्थात् प्रतापराव गुजरानें मुळीं दाद दिली नाहीं.

मोगलवादशाहानें आपण होऊन झालेला सलोखा मोडल्यावर महाराजांनीं त्यांच्याशीं पुनः विरोध सुरू केला. त्यांनीं प्रथम मोगलांच्या ताब्यांतला सिंहगड काबीज करण्याचा निश्चय केला. ही कामगिरी तानाजी मालसुरे व त्याचा भाऊ सूर्याजी यांनीं पतकारिली. त्यांनीं हजार दीडहजार मावळे घेऊन कित्यादर अकस्मात् छापा घातला. कारण त्याला वेढा देऊन लढल्यानें

लौकर यश येण्याचा संभव नव्हता; आणि उदयभानु नांवांच्यां शूर, इमानी व बलाढ्य रजपूत सरदाराच्या हवालीं तो किल्ला असल्या कारणाने त्याला लोचि वगैरे देऊन वश करितां येण्यासारखें नव्हतें. म्हणून तानाजीने काळोख्या रात्री किल्ल्याखालीं जाऊन ज्या बाजूकडून शत्रूला किल्ल्यावर मुळीं चढून येवणार नाहीं असें वाटण्यासारखें होतें, तेथें एका मावळ्याला घोरपड लावून वर पाठविलें. आणि दोरोची शिडी खडकाला अडकविली. ह्या शिडीनें सुमारें तीनशें मावळे वर चढून गेले; बाकीच्यांनीं वरून इशारा होतांच चढून यावे असें ठरविलें. वरती चढलेल्या लोकांची चाहूल रखवालदारांस लागतांच त्यांनीं शत्रु वर चढून आल्याचा पुकारा केला. तेव्हां किल्ल्यावरच्या लोकांची एकच धांदल उडून गेली; आणि मावळ्यांनीं त्यांचा संहार करण्याचा सपाटा सुरू केला. उभय पक्षांकडचे लोक मोठ्या आवेशाने लढले. ह्या युद्धाच्या गर्दीत तानाजी व उदयभानु ह्यांची गांठ पडून दोघांचें द्वंदयुद्ध झालें. दोघेहि युद्धकुशल व बलवान् असल्यामुळे त्यांची बराच वेळ झटापट झाली, आणि शेवटीं परस्परांचें वार परस्परांच्या वर्मी लागून दोघेहि एकेच वेळीं समरभूमीवर चीत होऊन गतप्राण झाले. आपला मोहरप्या पडला हें पाहून मावळे माघार घेऊन पळत सुटले. सुर्याजी खाली राहिलेल्या बाकीच्या मावळ्यांसह वरती चढून येऊन पाहतों तों आपला वडील बंधु पडला आहे आणि उरलेले मावळे पळत सुटले आहेत असें त्याच्या दृष्टीस पडलें. तेव्हां त्यानें त्यांस पुनः हुरूप आणून शत्रूंशीं लढण्यास प्रवृत्त केले; आणि वर आलेल्या ताज्या दमाच्या मावळ्यानिशीं त्यांनीं पुनः शत्रूंच्या लोकांवर मोठ्या आवेशाचा हल्ला करून बहुतेकांची कत्तल उडविली आणि किल्ला सर केला. सुर्याजीच्या ह्या शौर्याबद्दल महाराजांनीं त्याची तारीफ करून त्याला त्या गडावर हवालदार नेमिलें. तानाजीसारखा अतिशूर, इमानी बाळमित्र आपणांस मुकल्याबद्दल महाराजांस पराकाष्ठेचें दुःख झालें. ह्या वेळीं त्यांनीं असे उद्गार काढले म्हणतात कीं, “ गड आला पण सिंह गेला. ”

सिंहगड हातीं आल्यावर पुरंदर किल्ला सुर्याजीनें छाप घालून घेतला. माहुलीचा किल्ला मोरोपंत पिंगळ्यानं दोन महिने वेढा घालून हस्तगत केला. नंतर त्यानें करनाळा किल्ला सर करून सगळा कल्याणप्रांत काबीज केला. लोहगड, शिवनेर, त्रिबक, रोहिडा, अहिवंत, रावळाजावळा, मकरंद वगैरे मोगलांच्या

ताब्यांतले किल्ले छापे घालून सर केले; आणि अहमदनगरापर्यंतचे सगळे गांव लुटून फस्त केले.

नंतर महाराजांनीं शिद्दीचा जंजिरा काबीज करण्याचा निश्चय करून तिकडे आपले लोक पाठविले. त्यांनीं जंजिन्यावर तोफांचा एकसारखा भडीमार चालू केला. त्यामुळें शिद्दी अगदीं हैराण झाला. पण त्यानें सुरतयेथील मोगल सुभेदाराकडून आरमाराचें साहाय्य मिळवून शेवटपर्यंत लढत राहण्याचा नेट धरिला. हा मोगलांचा आधार त्याला मिळालेला पाहून महाराजांनीं असें ठरविलें कीं त्याच्याशीं लढत राहून आपल्या लोकांची खराबी करणें तूर्त बरोबर नाही, पुढें विशेष अनुकूल प्रसंग आला म्हणजे त्याचा नायनाट करितां येईल. असा विचार करून जंजिन्यासमोरील आपली फौज त्यांनीं काढून नेली.

सुरतेच्या मोगल सुभेदारानें शिद्दीला ह्या वेळीं मदत केल्यावरून त्या शहरावर पुनः स्वारी करून त्या सरदाराची रग जिरवावी व तें शहर पुनः लुटावें असें महाराजांनीं मनांत आणिलें; आणि त्यांनीं पंधरा हजार स्वारांनिशीं त्या शहरावर अकस्मात् हल्ला केला. पण ह्या सुमारास तो सुभेदार मरण पावला असून मोगलांचें बहुतेक सैन्य त्या शहरांतून काढून नेलें होतें. औरंगजेबाच्या हुकमावरून त्या शहरास तटबंदी केलेली होती. शहरांत अवघे तीनशें शिपाई होते ते पळून किल्ल्यावर दडून बसलें. युरोपिअन व्यापाऱ्यांनीं आपली चीजवस्त दहावारा मैलांवर स्वाली नांवाच्या बेटांत नेऊन भरली आणि त्या ठिकाणाला फळ्यांचा तट करून त्यावर तोफा रचून ठेविल्या. इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं महाराजांना नजरनजराणा देऊन आपल्या वखारींवरचा हल्ला फिराविला. असाच प्रकार डच व फ्रेंच व्यापाऱ्यांनीं केला. शहरास चोहोंकडून चौक्या लावून जो काहीं ऐवज सांपडला तो महाराजांच्या लोकांनीं लुटला. त्या वेळीं कास्कारचा तारतार जातीचा राजा पुत्रानें पदच्युत केल्यामुळें मक्केची यात्रा करून येऊन ह्या शहरांत औरंगजेबाच्या आश्रयानें वाडा बांधून राहिला होता. त्याचा वाडा त्यांनीं लुटला, त्यांत त्यांना पुष्कळ जवाहीर वगैरे मिळालें.

इतक्यांत बन्हाणपुराहून मोगलांचें मोठें सैन्य सुरत शहराच्या रक्षणास येत आहे असें वर्तमान आलें. त्यावरून महाराजांनीं तेथला तळ लगबगीनें उठवून

वणीदिंडोरीची लढाई.

Lakshmi Art, Bombay &

स्वदेशाकडे कूच केलें. निघते वेळीं त्यांनीं त्या शहराच्या लोकांस असें पत्र लिहून कळविलें कीं प्रतिवर्षीं वारा लक्ष रुपये खंडणी विनवोभाट पावती केल्यास तुमच्या शहरास पुनः लुटीची भीति उरणार नाही. महाराजांना ह्या वेळीं अवधी ६६ लक्षांची लूट मिळाली असें म्हणतात.

महाराज साल्हेरच्या मोठ्या रस्त्यानें माचारीं यावयास निघून कंचनमंचनावरून गेले न गेले तों मोगलांच्या आठ हजार फौजेनें त्यांना वणीदिंडोरीजवळ गांठलें. ह्या सैन्यावर मोहवतखान व दाऊदखान असे दोन मोगल सरदार प्रमुख होते. नाशकाजवळच्या खिडींतून कोंकणांत उतरावें असा महाराजांचा बेत होता. परंतु इतक्यांत मोगल फौजेनें त्यांना गांठलें. तेव्हां त्यांनीं मार्गे उलटून त्या सैन्याशीं मोठ्या निकराचें युद्ध केलें. समरांगणावर ते स्वतः दोन हातांत दोन पट्टे चढवून आपल्या सैन्याच्या आघाडीस लढत होते. ते असे लढतांना पाहून त्यांच्या सैन्यास अतिशयित आवेश आला. शेवटीं मोगलांचा पराभव होऊन ते रानोमाळ पळत सुटले. इकडे महाराजांनीं शत्रूसैन्याला लढाईत गुंतवून आपल्या एका तुकडीवरोवर लूट खिडींतून उतरवून सुरक्षित पार नेववली. शत्रूचा पराभव करून त्यांचे हत्ती, घोडे वगैरे जें काहीं युद्धोपयोगी सामान सांपडलें तें घेऊन ते त्या खिडींतून खालीं उतरूं लागले. तिकडून जातांना त्यांना रायवागीण नांवाच्या एका शूर वार्डनें आपल्या फौजेनिशीं अडविलें. ही रायवागीण माहूरच्या देशमुखाची स्त्री. एका लढाईत हिचा नवरा पडला असतां हिनें आपल्या लोकांना हुरूप देऊन लढाई पुढें चालावेल्यावरून औरंगजेवानें हिला रायवागीण असा किताब देऊन काहीं जहागीर करून दिली होती. महाराजांना ह्या वार्डच्या लोकांचा मोड करण्यास फारसा विलंब लागला नाही. तेव्हां ती दातीं तृण धरून त्यांस शरण आली, त्यांनीं तिचा मोठा आदरमान करून व तीला वस्त्रालंकार देऊन परत पाठविलें.

स्वदेशीं आल्यावर महाराजांनीं प्रतापराव गुजर व मोरोपंत पिंगळे यांना मोगलांच्या उत्तरेकडील मुलखांत लुटालूट करावयास पाठविले. प्रतापरावानें आपल्या स्वारांनिशीं खानेदेशाकडे मोहीम करून तिकडील श्रीमंत लोकांस लुटलें व शहरांवर व गांवांवर वार्षिक खंड बसविला. मोगलांचें कारंजें शहर

त्या वेळीं अतिधनाढ्य होतें, तें महाराजांनीं स्वतः जाऊन लुटलें. तेथें त्यांनीं तीन दिवस मुक्काम केला. तिकडचे धनिक लोक आपलें द्रव्य जमिनींत पुरून ठेवीत हें त्यांस माहित असल्यावरून त्यांनीं मोठमोठ्या श्रीमत लोकांच्या घरांस खणती लावून पुष्कळ द्रव्य काढलें. ह्या शहरांत त्यांना अगणित लूट सांपडली. ती त्यांनीं चार हजार बैलांवर व उंटांवर लादून नेली. ह्या लुटींत उंची कपडा, सोने, रुपें व इतर जडजवाहीर मिळून एकंदर एक कोटीचा ऐवज त्यांना मिळाला. मोरोपंतानें आपल्या पायदळानिशीं मोगलांच्या दुसऱ्या प्रांतांत शिहून औंध, पट्टा, सालहेरी, मुल्हेरी, त्रिवकगड, रामगड वगैरे ठिकाणें काबीज करून जागोजाग नवे गड बांधिले,

ही अशी चोहोंकडून त्यांनीं मोगलांच्या मुलखांत धामधूम चालविली असून मोगल सैन्यानें त्यांस प्रतिकार केला नाहीं. याचें एक कारण असें कीं मोअझिम व यशवंतसिंग हे दोघेहि ह्या वेळीं शिवाजीमहाराजांस अनुकूल होते. शिवाजी-महाराज प्रवळ होऊन त्यांचें सैन्यवळ वाढत गेल्यानें त्यांच्याकडून आपणास आपल्या बापाच्या पश्चात् दिल्लीचें तक्त मिळविण्याच्या कामीं मदत होईल असें त्याला वाटे; आणि यशवंतसिंगाला तर वेळोवेळां अवदानें चारून महाराज गार करून ठेवीत. दुसरे असें कीं त्या दोघांकडे मिळून फारसें सैन्य नव्हतें; आणि त्यांना आणखी सैन्याची कुमक पाठविण्यास तो वहीमखोर बादशहा तयार नव्हता. यास्तव महाराजांच्या सैन्याशी समाना न केल्याची ही सवव त्यांना पुढें करितां येत असे.

शेवटीं औरंगजेवानें यशवंतसिंगास परत बोलावून त्याच्या जागीं मोहवत-खानास चाळीस हजार फौज देऊन पाठविलें आणि शहाजाद्याकडची आणखी फौज घेऊन शिवाजी महाराजांबरोबर लढाई करावयास सांगितलें. त्यानें दक्षिणेंत येतांच पहिल्यानें औंध व पट्टा हीं ठाणीं हस्तगत केलीं. मग आपल्या सैन्याचे दोन भाग करून एका भागावर दिलेखानास प्रमुख केलें व चाकणचा किल्ला सर करण्यास पाठविलें. तो किल्ला त्यानें घेऊन त्यांतल्या नऊ वर्षांहून अधिक वयाच्या सगळ्या माणसांची कत्तल उडविली. मग त्यानें रावळा-जावळा नांवाच्या किल्ल्यावर हल्ला केला. परंतु मोरोपंतानें त्या किल्ल्याच्या रक्षणा

साठीं फौज पाठविल्यावरून त्याचें तेंथें कांहीं एक चाललें नाहीं. तेथून निघून जाऊन त्यानें कणेर गडावर हल्ला करून तो घेतला. इकडे मोहबतखान व दाऊदखान यांनीं अहिंवंत किञ्चा एक महिना वेढा घालून सर केला.

ही एवढी पहिल्यापहिल्यानें धामधूम करून मोहबतखान स्वस्थ बसला असें पाहून औरंगजेबाला त्याचाहि वहीम आला. शिवाजी महाराजांनीं त्याला अवदानें चारलीं असावीं असें त्याला वाटलें. मग त्यानें बहादूरशहा व दिलेरखान यांस शिवाजीच्या ताब्यांतील मुलूख काबीज करावयास सांगितलें. ह्या सरदारांनीं मोठ्या सैन्यानिशीं साल्हेरीस भक्कम वेढा दिला. हें वेढ्याचें काम त्यांनीं इखलासखान वगैरे सरदारांस सांगून बहादूरखानानें स्वतः सुपें परगणा हस्तगत केला. दिलेरखानानें पुणें शहर काबीज करून त्यांतल्या नऊ वर्षांहून अधिक वयाच्या सगळ्या माणसांना कापून काढलें. साल्हेरीचें रक्षण हर उपायानें करावयाचें असें ठरवून महाराजांनीं प्रतापराव गुजर व मोरोपंत पिंगळे यांना तिकडे रवाना केलें. त्यांची वीस हजार फौज मोगल सैन्याशीं झुंजण्यास गेली. उभय सैन्यांचें तुमुल युद्ध जुंपलें. दोन्ही पक्षांकडील योद्ध्यांनीं आपल्या शौर्याची व युद्धकौशल्याची शिकस्त केली. शेवटीं मोगलांचा पुरा पराभव होऊन त्यांचे शुष्कळ लोक रणांत पडले; व साल्हेरीचा वेढा उठवून ते औरंगाबादेकडे पळत सुटले. मराठ्यांनीं त्यांचा पिच्छा शेवटपर्यंत पुरविला.

ह्या लढाईत १२५ हत्ती, ७०० उंट, ६००० घोडे, हजारो बैल आणि इतर युद्धोपयोगी मुबलक सामान महाराजांस मिळालें, तसेंच जडजवाहारि पुष्कळ हातीं लागलें. ह्या मोठ्या लढाईत ज्यांनीं ज्यांनीं बहुत शर्त करून शत्रूशीं शौर्यानें सामना केला होता त्यांस महाराजांनीं चांगलीं इनामें देऊन राजी केलें; जे मोगल सरदार व बडेबडे अमलदार पाडाव केले होते, त्यांच्या जखमा बऱ्या झाल्यावर त्यांचा बहुमान करून व त्यांस नजरनजराणा देऊन सोडून दिलें; व ज्या बंदिवानांची आपल्या पदरीं नोकरी करण्याची इच्छा दिसली त्यांस ठेवून घेतलें व बाकीच्यांस वाटखर्ची देऊन आपआपल्या गांवीं पाठवून दिलें. ही साल्हेरची लढाई १६७२ सालीं झाली. महाराजांना मोगलांशीं लढून हा काळपर्यंत जे विजय प्राप्त झाले होते त्यांत ह्या विजयाची गगना पहिली होती. ह्यानंतर त्यांचा दरारा चोहोंकडे विशेष बसला. मराठ्यांच्या ठायींच्या शौर्यवीर्यादि

उज्ज्वल गुणांचें हें असें अप्रतिम प्रदर्शन पाहून मोगल सरदार अगदीं थक्क होऊन गेलें; व त्यांना महाराजांच्या लोकांची विशेषच दहशत वाटूं लागली.

ह्या लढाईनंतर महाराजांनीं मोरोपंतास सुरतेकडे पाठवून मोगलांनीं तेथें तयार केलेलें आरमार जाळून टाकावयास सांगितलें. परंतु तो तेथें जाऊन पांच-प्यापूर्वीं तें त्या बंदरांतून निघून गेलें होतें. मग त्यानें सुरत शहरास वेढा देऊन तेथल्या सुभेदाराकडून वार्षिक खंडादाखल मोठी रकम वसूल केली. पुढें महाराजांनीं सुरत शहराला कायमचा शह देण्याच्या इराद्याने घोडबंदराजवळील जव्हार व रामनगर ह्या प्रांतांवरील कोळी राजांवर स्वारी करून तीं ठिकाणें हस्तगत केलीं. रामनगराच्या राजाला फिरंगी प्रतिवर्षीं खंड देत असत तीं आपणास द्यावा अशी कबुलायत त्यांनीं दमणच्या फिरंग्यांकडून करून घेतली. ह्या नंतर मोरोपंतानें नाशिक प्रांतांत शिरून नाशिक, त्रिवक, वणी, दिंडोरी, वगैरे ठाणीं हस्तगत केलीं, महाराजांच्या दुसऱ्या लोकांनीं वऱ्हाड व तेलंगण ह्या प्रांतांवर स्वाऱ्या करून जागोजाग खंड वसूल केला. बहादूरखान व दिलेर-खान यांनीं त्यांचा पाठलाग केला, पण त्यांना त्यांनीं दाद दिली नाहीं.

ह्या वेळीं भागानगरचा कुतुबशहा फ्रेंचलोकांशीं युद्ध करण्याकरितां मोठें सैन्य घेऊन गेल्याचें वर्तमान महाराजांस कळतांच तिकडे मोठ्या वेगानें मोहीम करून भागानगरापाशीं ते अकस्मात् येऊन थडकले आणि आंतींल अंमलदारांस त्यांनीं असें सांगून पाठविलें कीं वीस लाख होन खंड विनतकार पावता करा नाहीं तर तुमचें शहर उद्ध्वस्त करितों. ती अट त्यांना कबूल होऊन त्यांनीं तेवढी रकम जमा करून त्यांच्याकडे नेली. ती हातीं पडल्यावर तेथला तळ उठवून पुनः माघारीं कूच करून ते थेट रायगडावर आले.

महाराज ह्या मोहिमेवर गेले असतां याकूबखान शिद्दीनें मोगलांच्या आरामा-राच्या मदतीनें कोंकणपट्टीतील महाराजांच्या ताब्यांतल्या बंदरकिनारच्या मुल्खावर हल्ले केले. त्यानें दंडाराजपुरी काबीज केली व तिकडे महाराजांनीं घांभलेल्या सहा किल्ल्यांवर हल्ला करून ते हस्तगत केले व त्यांत हातीं लागलेल्या एकंदर पुरुषांची कत्तल केली. सुंदर बायका व मुलीं सांपडल्या त्यांस त्यानें सुसलमान करून गुलाम म्हणून विकलें. मुंबईच्या इंग्रजांकडे शिद्दीनें मदत

मागितली पण ती त्यांनीं महाराजांच्या भीतीस्तव दिली नाही; तरी त्यानें पण व नागोठणा ह्या खाड्यांत आपलीं तारवें पाठवून महाराजांचा तिकडील मुलूख लुटून सांपडतील तेवढ्या लोकांस मुसलमानी धर्माची दीक्षा देऊन गुलाम केले. ह्या त्यांच्या क्रूरपणाच्या व अधमपणाच्या कृत्याबद्दल त्याला शिक्षा देण्यासाठीं महाराजांनीं त्याच्या मुलखांत सैन्य पाठवून त्यास त्राहित्राहि करून सोडले. त्याच्या व मोगलांच्या आरमाराशीं झुंजण्याकरितां त्यांनीं इंग्रजांपाशीं कुमक मागितली; पण त्यांनीं मोगलांच्या धाकानें ती त्यांस दिली नाही. ह्या वेळीं फ्रेंच व्यापाऱ्यांनीं मात्र त्यांना दारुगोळा गुपचुप विकण्याचा क्रम चालू ठेविला होता. ह्या सुमारास युरोपांत उच लोकांचें इंग्रज लोकांशीं युद्ध सुरू झालें आणि उच लोकांचें मोठें आरमार कोंकणच्या किनाऱ्यापाशीं येऊन इंग्रजांवर हल्ला करण्याच्या बेतांत होतें. त्यावरील उच सरदारानें महाराजांकडे मदत मागितली, ती त्यांनीं त्यास दिली नाही. कारण त्यांना इंग्रजांशीं उघड वैर करणें ह्या वेळीं बरें वाटलें नाही.

भाग विसावा.

विजापूरकरांशीं पुनरपि युद्धप्रसंग.

सन १६७३-७४.

ह्या वेळीं आदिलशाहींत अधिकारांतर झालें. सन १६७३ त आदिलशहाच्या तत्कावर एक पांच वर्षांचा मुलगा आला आणि मुख्य कारभारी खवासखान हा झाला. याच्या कारकीर्दीत शिवाजीमहाराजांशीं केलेला तह विघडला. खवासखानाचें इतर सरदारांशीं न जमून त्यांचा आपसांत कलह माजला. ही संधि पाहून महाराज विजापूरकरांच्या राज्यांत पुनः धामधूम करण्यास प्रवृत्त झाले. इकडे विजापूरकरांशीं मोगलांचा तह होऊन त्यांचा सेनापति बहिनलखान हा महाराजांशीं युद्ध करण्यास सिद्ध झाला.

महाराजांनीं विशालगडयेथें आपल्या फौजेची तयारी करून पन्हाळा किल्ला सर करण्यास पंधरा हजार लोक पाठविले. त्यांनीं पन्हाळ्यास वेढा दिला.

बहिलोलखानानें ह्या लोकांवर मोठ्या फौजेनिशीं हल्ला केला. उभय पक्षांचें घोर युद्ध झालें. त्यांत महाराजांच्या सैन्याचा विजय होऊन पन्हाळा हस्तगत झाला. इकडे महाराजांनीं सातारा किल्ला-त्यावरील रखवालदारास लांचानें वश करून घेऊन-हाताखालीं घातला. हें वर्तमान १६७३ सालच्या सप्टेंबर महिन्यांत घडलें. तेथून पुढें विजापूरकरांचे गांव व शहरें लुटीत जाऊन त्यांनीं हुवळी शहरावर हल्ला करून तें यथेच्छ लुटलें. हें शहर त्यांच्या लोकांनीं पूर्वीं एक वेळ लुटलेंच होतें. ह्या शहरांत ह्या वेळीं महाराजांस जितकी लूट मिळाली तितकी पूर्वीं कोणत्याहि शहरांत मिळाली नव्हती. तेथल्या इंग्रज व्यापाऱ्यांनाहि त्यांनीं ह्या वेळीं लुटून सात आठ हजार होनांचा ऐवज मिळविला. हें वर्तमान मुंबईचा गव्हर्नर अंगियार यास कळलें तेव्हां त्यानें महाराजांपाशीं ह्या नुकसानीची भरपाई करून देण्याविषयीं मोठ्या अदबीनें मागणी केली. महाराजांनीं त्याला असें सांगून पाठविलें कीं: “ तुमचें जें कांहीं खरोखर नुकसान झालें असेल तें देऊन तुमच्याशीं सलोख्याचा तह करण्यास आम्ही राजी आहों. तरी शिद्दीस आपला शत्रु समजून त्याचा जांजिरा काबीज करावयास तुम्हीं आम्हांस मदत करावी; व आम्हांस दारूगोळा पुरवित जावें. ” ही शेवटली अट अंगियार याला मोगलांच्या धाकामुळे मान्य करवली नाहीं.

महाराजांचा पन्हाळयेथें विजय झाल्याची वार्ता ऐकल्यावर अंगियार यानें ता. १६ सप्टेंबर १६७३ रोजीं पुढीलप्रमाणें लेख लिहिला होता: “ शिवाजी आतां आपल्या सगळ्या शत्रूंशीं टक्कर देण्यास समर्थ झाला आहे. आतां तो त्यांस मुळीं जुमानीत नाहीं. मोगलांचें सैन्य त्याच्या मुलखांत उतरण्याचा संभव आहे, आणि दुसरीकडून विजापूरकरांचा सरदार बहिलोलखान त्याच्यावर चाल करून येईल असेंहि वाटतें. परंतु दाणावैरण मिळण्याची पंचाईत पडून त्यांना फार दिवस नेट धरून त्याच्याशीं लढतां यावयाचें नाहीं. विजापूरच्या सरदारांचा असा कांहीं कावा दिसतो कीं शिवाजीशीं नेटानें युद्ध करून त्याचा सफाई नाश करण्यास ते तयार नाहींत. ”

महाराजांनीं पश्चिम किनारा निर्वेधपणें आपल्या ताब्यांत आणण्याच्या इराद्यानें कारवार, अंकोला वगैरे वंदरांवर हल्ला करावयास आपलें आरमार

पाठविलें, आणि आंतल्या प्रदेशांतील देशसुखांस विजापूरसरकाराविरुद्ध बंडें उभारण्याची फूस दिली. ह्या देशमुखांनीं आपल्या प्रांतांतल्या मुसलमान ठाणेदारांस आपआपलीं ठाणीं सोडून पळून जावयास लाविलें. कारवारचा फौजदार मिया यानें आपल्या सरकाराविरुद्ध बंड उभारून कांहीं देशमुख आपल्या पक्षास सामील करून घेतल्याचें. महाराजांस कळतांच ते तिकडे फौज घेऊन गेले आणि त्या फौजदारास जेर करून त्याच्या ताब्यांतलीं कारवार, अंकोला व शिवेश्वर हीं ठाणीं हस्तगत केलीं.

नंतर त्यांनीं सातारा, परळी, चंदनवंदन, पांडवगड, नंदगिरी, तातोरा वगैरे विजापूरकरांचे किल्ले काबीज केले. त्याप्रमाणेंच वाई, कन्हाड, शिरोळें व कोल्हापूर हे परगणे हस्तगत करून हुकेरीरायबागपर्यंत आपली सत्ता त्यांनीं बसविली. नंतर त्यांनीं फोंडें किल्ल्यास स्वतः वेढा दिला.

ही अशी महाराजांनीं चोंहोंकडून धांदल उडविल्यामुळें खवासखानानें बहिलोलखानास पन्हाळ्यावर हल्ला करण्यास पाठविलें. त्यानें त्या किल्ल्यास वेढा दिला तेव्हां प्रतापराव गुजर त्याच्यावर चालून गेला. परंतु त्याच्याशीं सामना न करितां तो विजापुरापर्यंत प्रांत लुटीत जाऊन थेट त्या शहराच्या वेशीशीं जाऊन थडकला. हा असा त्याचा गहजब पाहून खवासखानानें बहिलोलखानास विजापूर शहराच्या रक्षणासाठीं पन्हाळ्याचा वेढा उठवून माघारीं बोलविलें. प्रतापरावानें मागें फिरून त्याला उमराणीयेथें गांठलें, आणि त्याच्याशीं लढाई करून त्याला अगदीं जेरीस आणिलें. म्हणून त्यानें दीन होऊन तहाचें बोलणें केलें आणि जेमतेम प्रतापरावाच्या तावडींतून सुटून तो विजापुरास गेला. प्रतापरावानें त्याला सोडून दिल्याबद्दल महाराजांस राग येऊन त्यांनीं त्याला पत्र लिहून त्याबद्दल दोष दिला; हें त्या मानी पुरुषास सहन झालें नाहीं, आणि तो भागानगराकडे मोहिमेस जाऊन तिकडील चांदें, देवगड, रामगिरी, बाँजेदेश वगैरे लुटीत राहिला.

प्रतापराव गुजर असा महाराजांवर रुसून दूरच्या प्रांतांत मोहिमेवर गेला असें पाहून बहिलोलखानानें पुनः फौजेची जमवाजमव करून पन्हाळ्याकडे चाल केली. ही बातमी गुजरास कळतांच त्यानें उलट खाऊन अतिवेगानें पन्हाळ्याकडे

घाव घेतली. ह्या वेळीं महाराजांना फोंड्याचा वेढा उठवून जाणें बरोबर न वाटल्यावरून त्यांना हें मोठें संकट वाटलें होतें. गुजर तिकडे शत्रूला अडविण्यास आला असें कळलें तेव्हां त्यांनीं त्याला पुनः पत्र लिहून बेशिस्त वर्तन केल्याबद्दल टपका दिला व विजापूरकरांची फौज सफाई बुडविल्याखेरीज आमच्यासमोर कदापि येऊं नको असें सांगितलें. ह्या गोष्टीनें त्यास पराकाष्ठेचा त्वेष येऊन त्यानें बहिलोलखान्याच्या मोठ्या फौजेवर आपल्या थोड्याशा लोकांनिशीं एकदम मोठ्या आवेशाचा हल्ला केला. ह्या लढाईत प्रतापराव धारातीर्थी पतन पावला, आणि त्याचे वरेच लोक रणांत पडले व बाकीचे पळून गेले. हा विजय मिळवून बहिलोलखान पन्हाळ्याकडे जात होता; इतक्यांत महाराजांचा दुसरा शूर सरदार हंसाजी भोहिते यानें त्याला जेसरी येथें गांठलें आणि त्याच्याशीं सामना देऊन त्याचा अगदीं मोड केला. त्याची फौज तेथें वरीच खलाम झाली आणि उरलेली सैरावैरा पळत सुटली. बहिलोलखान ह्या पराभवामुळे अगदीं खिन्नहोऊ न जेमेम विजापुरास जाऊन पडला. ही लढाई स. १६७४ च्या मार्च महिन्यांत झाली. हंसाजीच्या ह्या पराक्रमाबद्दल महाराजांनीं त्याची पुष्कळ तारीफ करून त्याला सरनोवत केलें व हंबीरराव हा किताब दिला सदरील लढाईत संताजी घोरपडे व धनार्जी जाधव हे मोठे शूर शिपाई असल्याचें प्रथम महाराजांच्या निदर्शनास येऊन त्यांचा त्यांनीं बहुमान केला व त्यांस मोठ्या योश्र्यतेस चढविलें. प्रतापराव गुजरासारखा शूर सेनापति आपणांस अंतरला म्हणून त्यांना फार खेद वाटला. त्यांनीं त्याच्या नातलागांस चांगल्या नेमणुका करून दिल्या व त्याच्या एका मुलीशीं आपला पुत्र राजाराम याचा विवाह केला.

हंबीररावानें विजापूरकरांच्या मुळखांत पुनः मोहीम करून बहिलोलखानास गांठण्याचा प्रयत्न केला. हें वर्तमान दिलेरखानास कळतांच तो बहिलोलखानाच्या मदतीस गेला. हे असे दोघे सरदार एकवटले हें पाहून हंबीररावानें त्यांना झुकांडां देऊन कानडा प्रांताकडे भरारी मारिली. तो इतक्या वेगानें दौड करीत गेला कीं त्या यवन सरदारांनीं त्याचा पाठलाग करण्याचा यत्न सोडून दिशः आणि दिलेरखान आपल्या ठाण्यास परत गेला, व बहिलोलखान कोल्हापुराकडे गेला. इकडे हंबीररावानें बहिलोलखानाच्या जहागिरींतला पेंच नांवाचा

गांव लुटून पुष्कळ द्रव्य मिळविलें. तें घेऊन तो माघारीं फिरला असतां त्यालां बहिलोलखानानें खिजरखाननामक सरदाराच्या मदतीनें बंकापुरांपाशीं गुंठलें. त्या ठिकाणीं त्यांची निकराची लढाई होऊन हंबीरराव विजयी झाली; व शत्रूला पळतां भुई थोडी झाली. ह्या लढाईत त्याला बरेच घोडे, उंटे व इतर युद्धोपयोगी सामान मिळालें.

ही सगळी लूट हंबीररावानें स्वदेशीं पोचती करून बागलाणाकडे भरारी मारली आणि बागलाण, खानदेश, वन्हाड, वन्हाणपूर व गुजराथ हे मोगलांचे प्रांत लुटून मोठी लूट घेऊन तो परत आला. मोगल सैन्य त्याच्या पाठीस लागे, पण त्याची दौड इतकी विलक्षण वेगाची असे की तो शत्रूच्या लोकांस तीसचाळीस मैल मार्गें टाकी, म्हणून ते निराश होऊन माघारीं जात.

मार्गें सांगितलें आहे कीं महाराजांनीं स्वतः फोंड्यास वेढा घातला होता. तो वेढा बरेच दिवस पडाला होता तरी किल्ला कांहीं हातीं येईना. म्हणून फार दिवस एकेच ठिकाणीं फौज गुंतवून ठेवणें बरें नाहीं असें मनांत आणून वेढा उठवून ते रायगडास परत गेले. ह्या वेळीं त्यांनीं राजापूरापासून बारदेशापर्यंत सगळी कोंकणपट्टी ताब्यांत घेऊन तिची चांगली व्यवस्था लाविली. महाराज फोंड्यास वेढा देऊन तिकडे गुंतले असतां शिद्दी मोगल आरमाराच्या मदतीनें मुंबईच्या बंदरांत जुलमानें घुसला व महाराजांच्या ताब्यांतले कुर्ला वगैरे प्रांत लुटून त्यानें लोकांची पुष्कळ कत्तल उडविली, आणि पुरुष, बायका व मुलें पकडून गुलाम म्हणून विकिलीं. हें वर्तमान कळतांच महाराजांनीं रायगडावरून त्याच्यावर फौज रवाना केली. तिनें त्याचा पुरा मोड केला. दिलेरखानानेंहि अशीच गडबड कोंकणांत करावयास पाहिलें; परंतु त्याच्याशीं मराठ्यांनीं लढून त्याची चांगली रग जिरविली. ह्याच सुमारास सातवलीच्या खाडींत शिद्दीच्या व महाराजांच्या आरमारांची मोठी लढाई झाली, तींत शिद्दीच्या आरमाराचा पुरा पराभव होऊन त्याच्या पुष्कळ तारवांचा नाश झाला. ह्या वेळीं महाराजांनीं असा निश्चय केला कीं आणखी आरमार वाढवून शिद्दीचा नायनाट केल्यावांचून राहावयाचें नाहीं.

भाग एकविसावा.

राज्याभिषेक.

सन १६७४.

मागल्या भागांत सांगितल्याप्रमाणें मोगलांचा व विजापूरकरांचा अनेक लढायांत पुरा पराभव करून त्यांची वरीच फौज महाराजांनीं खलास केली. औरंगजेबाला आतां त्यांचा फारच धाक वाढूं लागला. त्यानें त्यांच्याशीं लढण्यासाठीं पाठविलेल्या प्रत्येक सरदाराची पुरी फजिती उडविली. स्वतः मोठी फौज घेऊन दक्षिणेंत त्यांच्याशीं लढण्यास जावें तर ते आपला कसा व केव्हां घात करितील याचा नेम नाही अशी त्याला भीति वाढूं लागली, म्हणून तीहि गोष्ट मनांत आणण्याचें त्याला धैर्य झालें नाहीं. शिवाय उत्तरेकडे अनेक गडबडी उपस्थित झाल्यामुळें त्याला दिलेरखान वगैरे सरदारांस तिकडे फौज घेऊन बोलावावें लागलें. म्हणून त्यानें आपल्या दक्षिणेंतील सुभेदाराला महाराजांशीं युद्धप्रसंग करण्याचें तूर्त टाळावें असें सांगून पाठविलें. त्यामुळें तो सुभेदार जागच्या जागीं स्वस्थ राहिला. ह्याप्रमाणें मोगलशाहीला पुरा धाक व शह बसला; आणि विजापूरकरांचा सरदार बहिलोलखान याशीं वेळोवेळां लढून त्याच्या बहुतेक सेनेचा फडशा हंबीरराव वगैरे सरदारांनीं उडविल्यामुळें त्याला त्यांच्याशीं पुनः लढण्याचें मुळीं त्राण नव्हतें. यास्तव विजापूरकरांनीं तूर्त शिवाजीमहाराजांशीं युद्धप्रसंग करण्याचें टाळावें असें ठरविलें. आतां कुतुबशाहाची तर मुळींच भीति उरली नव्हती. त्याच्याकडून ठरलेली खंडणी नेमानें येत असे; आणि त्याचा मुख्य प्रधान मादण्णा हा महाराजांस सर्व प्रकारीं अनुकूल असे.

ह्याप्रमाणें तिन्ही यवन पातशहांस शह देऊन जागच्या जागीं तटस्थ केल्यावर महाराजांनीं स्वतांस राज्याभिषेक करून घेण्याचा विचार मनांत आणिला. त्यांना ह्या वेळीं असें वाढूं लागलें कीं शास्त्रविधीप्रमाणें स्वतांस राज्य-भिषेक करवून छत्रसिंहासनादि राजचिन्हें धारण केल्यावांचून आपल्याविषयीं लोकांच्या मनांत पूज्यभाव उत्पन्न व्हावयाचा नाहीं; शत्रु आपणांस नेहमीं

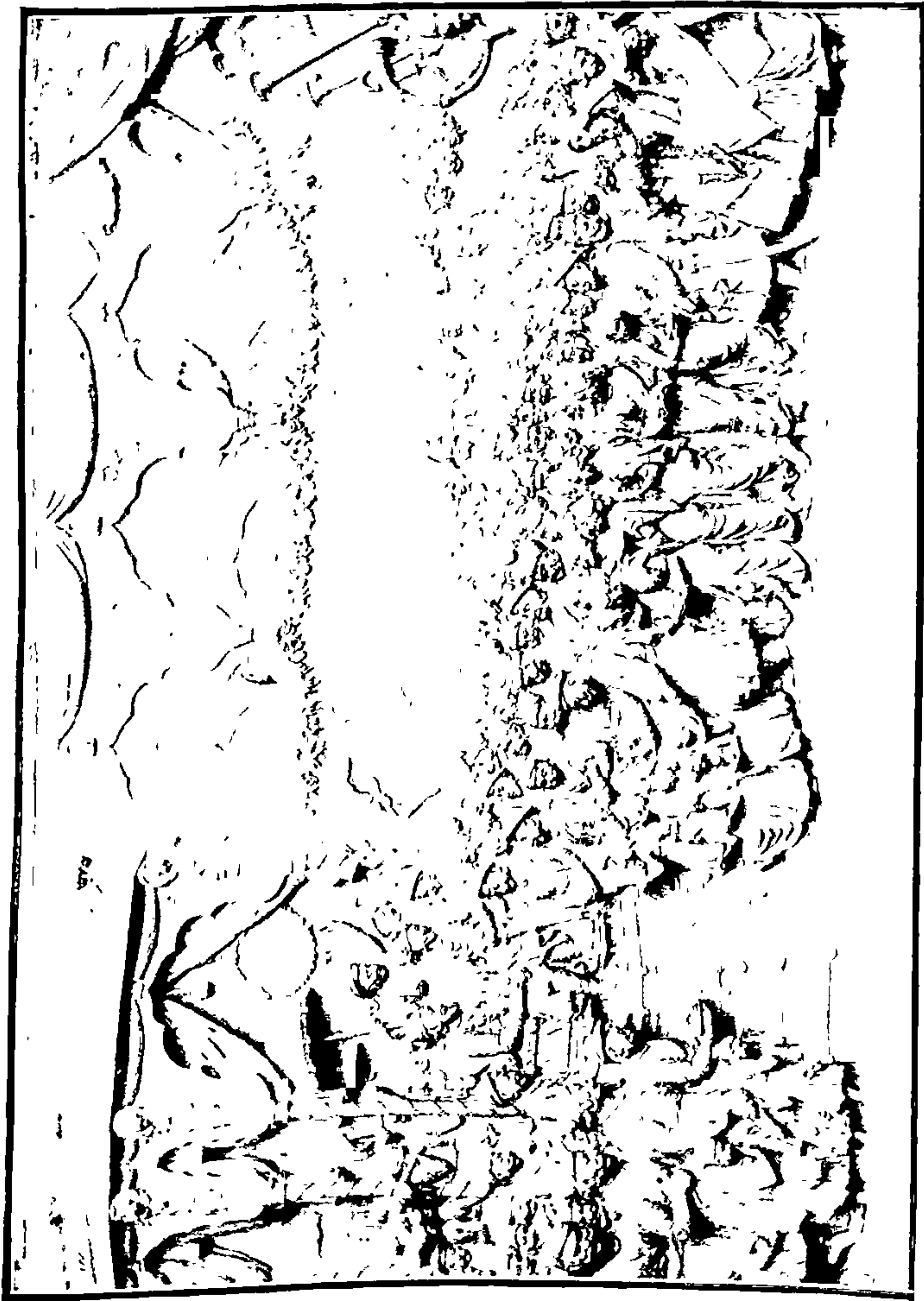
पुंडपाळेगारांतच लेखतील; इतर पातशहा व राजे आपणांस द्यावा तसा मान देणार नाहीत व आपल्याशीं केलेले करारमदार व तह नीटपणें पाळणार नाहीत; ह्या देशांत येऊन राहिलेले परस्थ लोक आपणांस केवळ लुटारू समजून आपला तिरस्कार करितील; जे मराठे व रजपूत सरदार अजून यवन पातशहा-तींत नोकरीला आहेत किंवा स्वतंत्र होऊन बसले आहेत, त्यांच्या मनांत आपणांविषयीं इष्ट आदरबुद्धि उत्पन्न होणार नाही; आणि खुद्द आपले प्रजाजन आपल्या सत्तेला योग्य मान देऊन आपल्याशीं खऱ्या राजनिष्ठेनें वागणार नाहीत व त्यांस लाविलेली शिस्त व दिलेले कौल योग्यरीतीनें मानून चालणार नाहीत. आपण इतःपर यवन पातशहांचे प्रजाजन नसून हिंदूपदपातशहाचे अंकित आहों ही भावना त्यांच्या ठायीं उत्पन्न होणार नाही; आणि हिंदूस स्वातंत्र्य मिळवून देऊन त्यांचें राज्य स्थापण्याच्या उद्देशानें आपण गेलीं तीस वर्षे केलेला परिश्रम व्यर्थ होणार; हे विचार त्यांच्या मनांत नेहमीं घोळत असत.

ह्याप्रमाणें स्वतांस राज्याभिषेक करवून हिंदुपदपातशाही सशास्त्र स्थापण्याचा निर्धार करून त्यांनीं ह्या बाबतींत पहिल्यानें आपल्या मातुश्रीची संमति घेतली; आणि रामदासस्वामी, चिंचवडचे देव वगैरे जे साधुसंत महाराष्ट्रांत होते त्यांची अनुमति मिळविली. मग त्यांनीं आपल्या पदरच्या सरदारांस व कारभान्यांस जमा केले व ठिकाठिकाणच्या शाह्यांस व पंडितांस पालख्या पाठवून आणविले. ह्या सगळ्यांची एक सभा भरवून त्यांच्यापुढें हें आपलें मनोगत त्यांनीं बोलून दाखविले. त्यांचा हा वेत सर्वास पसंत वाटला, व त्यांनीं असें ठरविलें कीं महाराजांनीं राजोचित छत्रसिंहासनादि राज चिन्हें यथासांग शास्त्रविधिपूर्वक धारण करावीं.

मग हा राज्याभिषेकविधि सशास्त्र करावयाचा असल्यास कोणकोणत्या गोष्टींची अनुकूलता हवी यासंबंधानें शिष्टजनांचें मत घेतां, त्यांचा अभिप्राय असा पडला कीं व्रतबंध ज्याचा झाला आहे त्यालाच राज्याभिषेकविधि यथाशास्त्र करितां येतो. महाराजांचा व्रतबंध झाला नसल्या-मुळें पंडितजनमते त्यांची शुद्धांत गणना होत असे, म्हणून त्यांचा हा हेतु शास्त्ररीत्या सिद्धीस जाणें शक्य नाही असें महाराष्ट्रांतील पंडितांचें मत पडलें. ह्याप्रमाणें हा नवीनच प्रत्यवाय उपास्थित झाला. त्यांतून कसें पार

पडावें हा पेंच महाराजांस पडला. त्यांतून सुटण्याची युक्ति बाळाजी आवर्जा चिटणीस यांनीं अशी सांगितली कीं काशीचा प्रसिद्ध शास्त्री गागाभट्ट हा हल्लीं पैठणास आला आहे. त्याला ह्या प्रकरणीं शास्त्रार्थ विचारा. ही त्याची सूचना पसंत वाटून महाराजांनीं चिटणीसाला पैठणास पाठवून गागाभट्टास मोठ्या इतमामानें रायगडावर आणिलें. त्याच्याबरोबर पैठणचे इतर कांहीं पंडितहि आले हे पंडित आल्यावर महाराजांनीं पुनः आपल्या राज्यांतील ब्राह्मण पंडितांची व आपल्या पदरच्या सरदार, कारभारी वगैरे शिष्ट जनांची सभा भरविली. गागाभट्टानें दक्षिणेंतल्या पंडितजनांशीं महाराजांच्या राज्याभिषेक-विधीसंबंधाची भवतिनभवति करून निर्णय दिला तो असा: शिवाजीमहाराज शिसोदे राजवंशांत निर्माण झाले असून मूळचे क्षत्रिय आहेत. दक्षिणेंत आल्यावर त्यांच्या पूर्वजांनीं व्रतबंधादि संस्कारांस फांटा दिला असला तरी त्यांच्या क्षत्रिय-त्वाचा कांहीं लोप होत नाही. शिवाजीमहाराज ज्या वंशांतले आहेत, त्या वंशांतले राजे सांप्रत उदेपुरास असून त्यांना जर सशस्त्र राज्याभिषेक होत असतो, तर तो यांसच कां होऊं नये हें समजत नाही. आतां यांचें वय मोठें झाले आहे व अनेक विवाह होऊन यांस संततिहि झाली आहे, तेव्हां यांचा व्रतबंध व्हावा कसा? हा जो प्रश्न आहे त्याचें समाधान एवढेंच आहे कीं ह्या प्रसंगीं आपद्धर्माचा अवलंब करून व्रतबंध हा राज्याभिषेकविधीचें अंग आहे म्हणून समजावें व तो मुख्य विधीच्या अनुषंगानें बलाशक करावा. ” हा गागाभट्टाचा निर्णय सर्वास मान्य होऊन महाराजांना राज्याभिषेक करावा असें सर्वानुमते ठरलें.

महाराजांस आपल्या इच्छेप्रमाणें शास्त्रनिर्णय मिळाल्यानें बहुत संतोष झाला, आणि गागाभट्टादि पंडितांनीं सांगितल्याप्रमाणें राज्याभिषेकविधीस लागणाऱ्या सर्व साहित्याची जमवाजमब विलंब न लावितां केली; आणि राज्याभिषेकाची तिथि शके १५९६ (आनंदनाम संवत्सर) ज्येष्ठ शुद्ध त्रयोदशी मुकर केली. ह्या दिवशीं इंग्रजी तारीख ६ जून, सन १६७४ ही येते. हा विधि रायगड किल्ल्यावर करविला. ह्या समारंभास स्वराज्यांतील एकंदर शिष्टजन, ब्राह्मण, सरदार व कामदार यांना आमंत्रणें दिली. सगळ्यांची उतरण्याची व भोजनाची सोय त्यांनीं उत्कृष्ट केली. हजारो ब्राह्मणांस दर दिवशीं भोजन घालून मुबलक दक्षिणा दिली. गागाभट्टांस व पैठणच्या ब्राह्मणांस तर त्यांनीं फारच

राज्याभिषेकदरबार.

Lakshmi Art, Bombay, 8.

मोठे परितोषिक दिले. ह्या वेळी महाराजांनी आपल्यासाठी एक सुवर्णमय सिंहासन बनविले होते. “महाराजांनी श्रीक्षत्रियकुलावतंस राजा शिवछत्रपति” असा किताब धारण करून कागदोपत्री आपल्या राज्याभिषेकापासून नवा शक चालू केला; व स्वराज्यांतील एकंदर लोकांस हा शक चालू करण्याची ताकीद दिली. हा नवा शक पुढे १०४ वर्षे चालू राहिला. सन १७७७ त पेशव्यांच्या हाती सगळी सत्ता जाऊन दुसरा शाहू ह्या साली गादीवर बसला तेव्हां नाना फडनवीस व सखाराम बापू यांनी हा शक बंद केला !

ह्याप्रमाणे इतकी वर्षे अव्याहत परिश्रम करून संपादिलेले स्वराज्य चिरायु करण्याचा व हिंदू पदपातशाहीचा खंबीर पाया घालण्याचा हा राजपदारोहणरूप उपाय योजण्यांत महाराजांनी मोठीच दीर्घदृष्टि दर्शविली यांत कांहीं शंका नाही. ह्यानंतर यवन वादशहांना वाटू लागले की हे आता आपल्या वरोवरीचे राजे झाले; आणि रजपूत राजे, इंग्रज, फ्रेंच वगैरे परदेशस्थ लोक महाराजांस आता विशेष मान देऊ लागले. राजपदारोहणाच्या दिवशी तर कुतुबशाहा, फ्रेंच, डच व इंग्रज यांच्याकडून महाराजांना नजराणे आले होते.

राजपदारोहणानिमित्त राज्यांत सर्वत्र आनंदोत्सव चालला असता जिजाबाई मातुश्रींचे देहावसान झाले, ज्या परमपूज्य व अत्यंत प्रेमळ मातेच्या शिक्षणाने, उपदेशाने व सतत प्रोत्साहनाने हा एवढा प्रचंड उद्योग महाराजांनी हाती घेऊन असा यशोलाभास आणिला, व स्वपुत्र विजयी होऊन व राजपदारूढ होऊन नूतन शककर्ता झाल्याने जिच्या आनंदास पारावार नाहीसा झाला होता, ती हा सुखसोहाळा पाहावयास फार दिवस जीवंत राहिली नाही. राज्याभिषेकसमारंभ आटोपल्यावर दहाबारा दिवस झाले नाहीत तोंच एकाएकी कांहीं विकार होऊन तिचा त्यांत अंत झाला. ह्या ऐन आनंदभरांत असा अकस्मात् मातृवियोग झाल्यामुळे महाराजांस अतोनात दुःख झाले. त्यांस सर्व ऐश्वर्य शून्यवत् वाटू लागले. महाराजांच्या ठायी मातृभक्ति किती निःसीम होती हे ह्या समयी नजरेस आले. मातेची उत्तरक्रिया त्यांनी लक्षावधि रुपये खर्चून यथासांग केली; व पर्जन्याचे चार महिने रायगडावर राहून त्यांनी मातृशोकांत घालविले. एवढ्या दिवसांत त्यांनी सिंहासनारोहण विलकूल केले नाही.

मग आश्विन शुद्ध पंचमीच्या सुमुहूर्तावर त्यांनीं पुनरपि सिंहासनारोहणसभा केली. ह्यानंतर अष्टप्रधान व फौजफांट्या बरोबर घेऊन ते रायगडावरून निघून प्रतापगडावर देवीच्या दर्शनास गेले, व तेथून ते रामदास स्वामींच्या दर्शनास गेले; आणि मग शिखरचा महादेव व जेजुरीचा खंडोबा यांचें दर्शन घेऊन ते परत रायगडावर आले. जिजाबाई ता. १९ जून सन १६७४ त दिवंगत झाली. तिची पांच लाख होन किंमतीची खासगी मत्ता होती, ती सगळी तिनें देहांतसमयीं महाराजांच्या स्वाधीन केली.

भाग बाविसावा.

राज्यव्यवस्था.

आपण स्थापिलेलें स्वराज्य सुघटित व चिरायु व्हावें म्हणून महाराजांनीं जे उत्कृष्ट नियम व निर्बंध प्रसंगोपात्त करून ठेविले होते त्यांचें यथे थोडक्यांत दिग्दर्शन करून मग त्यांच्या शेष चरित्राचें कथन करणें इष्ट वाटतें.

आपल्या राज्यांतील निरनिराळ्या खात्यांची सुव्यवस्था लागावी. म्हणून प्रत्येक खात्यास एक एक अधिकारी जबाबदार नेमून त्यास प्रधान ही संज्ञा त्यांनीं दिली. असे एकंदर आठ प्रधान त्यांनीं नेमिले, त्यांची यादी येणेप्रमाणें:—

(१) मुख्य प्रधान म्हणजे पेशवा. ह्याची पदवी राजाच्या खालोखाल असे. त्याची देखरेख मुलखी व लष्करी खात्यांवर असे. राजाच्या गैरहजेरीत त्यांच्या जागीं त्यानें व्यवस्था पाहावी असें असे. एकंदर खलित्यांवर व आज्ञापत्रांवर राजाच्या शिक्क्यामोर्तबाखालीं याचा मोर्तब असे.

(२) सेनापति म्हणजे सरनोबत. ह्याचा अमल अर्थात् सगळ्या लष्करावर असे. हे असे दोन सेनापति असत—एक घोडदळावरचा व एक पायदळावरचा. परंतु पायदळावरच्या सेनापतीस प्रधानमंडळांत जागा नसे.

(३) पंत अमात्य म्हणजे मुजुमदार. याची देखरेख राज्याच्या एकंदर

(४) पंत सचीव म्हणजे सुरनीस. याची देखरेख सरकारी दफतरावर असे. निरनिराळ्या खात्यांतील दफतरें नीट ठेवतात कीं नाहींत हें तपासण्याचें काम याचें असे. याच्या शिक्यावांचून कोणताहि सरकारी कागद किंवा खलिता जात नसे.

(५) मंत्री म्हणजे वाकर्नीस. याच्याकडे खासगीकडील व्यवस्था असे. अठरा कारखाने, बारा महाल, हुजूरपागा व जिलबीचें पायदळ यांच्या बंदोबस्तावर याची देखरेख असे.

(६) सुमंत म्हणजे डबीर. याच्याकडे परमुलखाशीं व अन्य राजांशीं होणाऱ्या एकंदर व्यवहाराची देखरेख असे.

(७) न्यायाधिश किंवा पंडितराव. राजास प्रसंगोपात्त शास्त्रार्थ सांगावे, जातीजातींचे बखेडे निवडावे, देवस्थानें व सत्पुरुष यांस दिलेल्या नेमणुकांची व्यवस्था पाहावी, सरकारांतून होणारे धर्मादाय व धर्मविधि यांवर देखरेख ठेवावी; कोणी धर्मब्राह्मण आचरण केलें किंवा कांहीं अत्याचार केला तर त्यास शासन करावें वगैरे कामें ह्या प्रधानाकडे होती.

(८) न्यायाधिश; हरएक फाजदारी व दिवाणी खटल्यासंबंधानें लोकांस योग्य न्याय मिळतो कीं कसें हें पाहण्याचें काम याच्याकडे असे.

ह्या प्रधानांच्या कोणत्याहि खात्यासंबंधाचें एकादें विकट प्रकरण उपस्थित झालें असतां त्या खात्याच्या प्रधानानें त्याची सुनावणी महाराजांपाशीं पहिल्यानें करावी, व ज्या कामदाराचा त्याशीं विकट संबंध असे त्याला जरूर वाटल्यास हुजूर बोलवावें. ह्याप्रमाणें एकांतीं खलबत झाल्यावर इष्ट वाटल्यास त्याचा ऊहापोह पुनः प्रधानमंडळांत व्हावा. ज्या बाबींचा संबंध सगळ्या राज्याशीं असे त्यांची वाटाघाट प्रधानमंडळांत होऊन सर्वानुमते शहानिशा होत असे. ह्या प्रधानमंडळापैकीं सेनापतीखेरीजकरून इतर सारे ब्राह्मण असत; आणि पंडितराव व न्यायाधिश या दोघां प्रधानांखेरीज बाकीच्यांना लष्करी नोकरींत निष्णात असावें लागे. प्रसंग येई त्याप्रमाणें त्यांना तलवार बांधून युद्धास जावें लागे. राजाकडून जाणाऱ्या कित्येक खलि- त्यांवर, आज्ञापत्रांवर व तहनाम्यांवर महाराज व मुख्य प्रधान यांचे शिके-

मोर्तव होऊन आणखी चार प्रधानांच्या सहा व्हाव्या असें. असे ह मान सेना-पति, पंडितराव व न्यायाधीश यांखेरीज बाकीच्यांना असे.

ह्या सर्व प्रधानांस एकएक मुतालीक असे. प्रधान स्वारीवर गेले म्हणजे त्यांच्या सगळ्या कामांची व्यवस्था ह्या मुतालिकांनीं प्रमुखपणें पाहावी असें असे. ह्या अशा प्रत्येक मुतालिकाच्या हाताखालीं दुसरे सात कामदार असत. ते असः (१) मुजूमदार, ह्याच्यापार्शीं जमाखर्चाचें काम असे; (२) फडणीस, हा मुजूमदाराचा दुय्यम असे; (३) सबनीस किंवा दफ्तरदार ह्याच्या ताब्यांत दफ्तर असे; (४) चिटणीस ह्याच्यापार्शीं सगळ्या पत्रव्यवहाराचें काम असे; (५) कारखाननीस, ह्याच्यापार्शीं कोठीची व्यवस्था असे; (६) जामदार, ह्याच्याकडे नगदोखेरीजकरून एकंदर चीजवस्तीचा संग्रह एकत्र करण्याचें काम असे; (७) पोतनीस, याच्या ताब्यांत सर्व रोकड असे. खुद्द खाशांच्या तैनातीस एक चिटणीस, एक फडणीस, एक पारसनीस व एक पोतनीस एवढे कामदार असत.

आपल्या खासगत दौलतीची व्यवस्था नीट लागावी म्हणून महाराजांनीं द्वादश कोश (बारा महाल) व अष्टादश शाला (अठरा कारखाने) स्थापिल्या व त्यांवर दरोगे, कारकून, हवालदार इत्यादिकांची नेमणूक केलेलीं असे.

आतां लष्कराची व्यवस्था कशी केली होती तें पाहूं. लष्कराचे पायदळ, घोडदळ व आरमार असे तीन प्रकार असत. पायदळांत घाटमाथ्यावरील मावळे व कोंकणांतील हेटकरी असत. मावळे तरवारबहादर असत व हेटकरी बारगीर असत. यांत दहा माणसांचा एक दाहिजा असे, त्यांत नऊ पाईक व एक नाईक असे. पांच दाहिज्यांवर एक हवालदार असे; दोन हवालदारांवर एक जुमलेदार असे; दहा जुमलेदारांवर एक हजारी असे. याशिवाय कांहीं पांच हजारी सरदार असत. हे सगळे हजारी व पांच हजारी व सरदार सरनो-वताच्या हुकमांत असत.

घोडदळांत दोन प्रकारचे लोक असतः एक बारगीर व दुसरे शिलेदार. बारगिरांच्या घोडदळास पागा अशी संज्ञा अमे. पागांतील सगळीं घोडीं सरकारी असत. शिलेदारांच्या घोडदळांतील घोडीं प्रत्येक शिलेदारानें आपआपलीं

आणावीं असें असे. ह्याबद्दल त्यांम सगकारांतून जादा तैनात मिळत असे. पंचवीस बारागार किंवा शिलेदार यांजवर एक हवालदार असे. पांच हवालदारांवर एक जुमलेदार असे. पांच जुमलेदारांवर एक सुभेदार असे. दहा सुभेदारांवर एक पांच हजारी असे. हे सगळे सरनोबताच्या हुकमांत असत. घोडदळाचा सरनोबत अर्थात् निराळा असे.

प्रत्येक सुभेदाराच्या व हजारी सरदाराच्या हाताखालीं एक ब्राह्मण सबनीस व एक प्रभु कारखाननीस किंवा ब्राह्मण मुजुमदार व प्रभु जावनीस असे हुद्देदार असत. पांचहजारी सरदारांस आणखी एक दिवाण दिलेला असे.

आतां स्वराज्यांतील किल्ल्यांचा वंदोवस्त कसा ठेविला होता तो पाहूं प्रत्येक किल्ल्यावर एक मराठा हवालदार असे. त्याच्या हाताखालीं एक सरनोबत व एक किंवा अनेक तटसरनोबत असत. हेहि मराठेच असत. ह्यांशिवाय आणखी एक सुभेदार, एक सबनीस, एक फडनीस व एक कारखाननीस असे हुद्देदार असत. ह्यांपैकीं पहिले तीन अंमलदार ब्राह्मण असत व शेवटला कायस्थ-प्रभु असे. किल्ल्यांवर लष्कर ठेवावयाचें तें त्यांचें महत्त्व पाहून कमीजास्त ठेवीत. किल्ल्यांच्या तटांखालीं माचीमाचीला मेठे असत, तीं राखण्यासाठीं मेठकरी असत. ते चौक्यांवर रात्रंदिवस राहून आसपास कोठें कांहीं शत्रूची हालचाल दिसल्यास तिची किल्ल्यावर वर्दी देत. किल्ल्यांच्या पायथ्याशीं वाटांवर नाक्या-नाक्यांनीं रामोशी, पटवारो, महार, मांग, बेरड वगैरे लोकांच्या चौक्या असत. किल्ल्यांच्या व्यवस्थेचे नियम अगदीं बारकाबाईनें ठरविले होते. प्रत्येक किल्ला आसपासच्या तालुक्याच्या निसवतीला लावून दिला असून त्यावर सामानासुमानाची भरती करण्याचें काम तालुकदारानें किंवा मामलेदारानें सुभेदाराच्या सल्ल्यानें करावें असें असे किल्ल्यांवरील लोकांपैकीं कोणाची तगिरी, बहाली किंवा गयाळी करणें ती हुजूरच्या आज्ञापत्रानें करीत. एकएक किल्ला म्हणजे एकएक लहानसा स्वतंत्र राज्यविभाग मानीत. हे किल्ले आपल्या राज्याचे जीवप्राण असून त्यांच्या योगनें स्वराज्यसंरक्षण होणार अहे असें महाराजांना वाटे. महाराजांच्या ताब्यांतील किल्ल्यांच्या याद्या निरनिराळ्या बखरकारांनीं दिग्ग उद्दिष्ट, त्यांवरून पाहतां ते एकंदर २८० होते असें दिसते.

महाराजांच्या आरमाराच्या व्यवस्थेसंबंधाची कोठेंहि माहिती नाहीं. त्यांनीं शेंकडो लहान मोठीं जहाजें बांधून त्यांवर लढाऊ सामानाची चांगली व्यवस्था केली होती. वारदेशापासून आलिवागेपर्यंतच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील बहुतेक किल्ले व जंजिरे त्यांनीं हस्तगत केले असून कांहीं नवेहि बांधिले; व त्यांच्या आसपासचा सगळा मुलूख आपल्या सत्तेत आणिला. ह्या मुलखाच्या रक्षणासाठीं त्यांना आरमार ठेवावें लागलें असून शिद्दी, फिरंगी, मोगल इंग्रज, डच वगैरे लोकांचीं आरमारें व जहाजें पश्चिम किनाऱ्यावर घिरव्या घालीत त्यांना त्यांस शह द्यावा लागत असे. ह्या आरमाराला लागणारे खलाशी, तांडेल व लढवय्ये महाराजांना मुख्यतः भंडारी व कोळा ह्या लोकांतून मिळाले प्रसिद्ध मायनाक भंडारी व दर्यासारंग यांशिवाय आणखी किती तरी भंडारी सरदार ह्या आरमारावर होते. पण त्यांचीं नांवें व हुद्दे कोठेंहि दिलेले आढळत नाहींत.

स्वराज्यांतील मुलखाचे महाल व प्रांत असे विभाग केले असत. लाख रुपये उत्पन्नाचे गांव एका महालांत मोडत. असे दोन किंवा तीन महाल मिळून एक प्रांत किंवा सुभा केलेला असे. प्रत्येक महालावर एक महालकरी असे. यासच तरफदार किंवा तालुकदार म्हणत. हा अधिकारी जातीचा ब्राह्मण किंवा प्रभु असे. याशिवाय आणखी प्रत्येक महालावर एक हवालदार असे. प्रत्येक प्रांतावर एक सुभेदार किंवा मामलतदार असे. दोनदोन, तीनतीन खेड्यांवर एकएक कमावीसदार असे. ह्या कमावीसदारानें सरकारी वसूल महालकऱ्यांच्या संमतीनें जमा करून त्याचा हिशोब सुभेदाराच्या कचेरीस गुजरावा असें असे. सुभेदाराच्या हाताखालीं एक मुजुमदार, एक चिटणीस, एक फडनीस व एक दफ्तरदार असे हुद्देदार. असत. महालकऱ्यांनीं कमावीसदारांच्या कामावर देखरेख ठेवावी, व सुभेदारानें महालकऱ्यांवर हुकमत चालवावी असें असे. कोणाच्या कांहीं तक्रारी असल्यास त्यांचा निकाल सुभेदारानें लावावा व फौजदारी खटले त्यानें निवडावे असें असे. दिवाणी खटले उपस्थित झाले असतां सुभेदारानें त्यांचा निकाल गांवपंचांकडून करवावा, व त्यांच्या निकालावरहुकूम लोकांकडून वागणूक करवावी असें असे.

स्वराज्यांतील एकंदर जमिनीची मोजणी करून ती लागवड करणाऱ्यांच्या नांवें लावून तिची नोंद महालकऱ्यांच्या दफ्तरीं असे. प्रत्येक विन्यास किती पीक

व्हाचें याचा अंदाज उभ्या पिकाची पाहणी करून ठरवित. ह्या उत्पन्नाच्या पांच तक्षिमा करून तीन तक्षिमा जामनीची लागवड करणाऱ्या शेतकऱ्यांनै भोगाव्या व दोन तक्षिमा सरकारास द्यावा असा करार असे. ह्या सरकार देण्याबद्दल रयतेकडून प्रतिवर्षी कबुलायती घेत. अवर्षणादि संकटसमयीं शेतकऱ्यांस सढळ हातानें तगाई देत. ही तगाईची रकम त्यांनीं चार पांच वर्षांच्या ह्स्यांनीं फेडावी असें असे. लागवडीस न आलेल्या जमिनी नव्या शेतकऱ्यांम द्यावयाच्या झाल्या म्हणजे त्यांच्यापाशीं गुरेंढोरें नसल्यास तीं त्यांना सरकारांतून पुरवावीं, बिजासाठीं दाणा द्यावा, व पीक होईपर्यंत त्यांच्या निर्वाहासाठीं दाणा व पैका द्यावा; आणि दोनचार वर्षांनीं हा ऐवज उगवून द्यावा अशी व्यवस्था केली होती. उत्पन्नाचा अजमास बरोबर पाहून रयतेवर कर बसवावा, जुलूम असा कोणावरहि करूं नये अशी अधिकाऱ्यांस सक्त ताकीद असे.

ह्या जमीनमहसुलाच्या बंदोबस्तांत महाराजांनीं रयतेच्या हिताची अशी एक मोठी सुधारणा केली, ती अशी: यवनी अमलांत महालोमहालीं व गांवगन्ना देशमुख, देशपांडे, देसाई, पाटील, कुळकर्णी, खोत, मिरासदार, जमीदार वगैरे असत. त्यांच्या ताब्यांत महाल व गांव असून त्यांनीं रयतेकडून जमिनीचा धारा वसूल करावा असें असे. त्यामुळें असें होई कीं सर्व रयत ह्या मिरासदारांच्या ताब्यांत सर्वस्वीं असे. त्यांना वाटे तसा ते रयतेकडून वसूल चोपून घेत. आपला तळिराम गार करण्यासाठीं ते रयतेस नाहक त्रास देत व सरकारासहि बेसुमार फसवीत. ही अव्यवस्था महाराजांनीं अजीबात मोडून टाकली. रयतेकडून वसुलाची कामाविशीं करण्यासाठीं आपले वेतनी कामगार त्यांनीं सर्वत्र नेमिले. ह्या पुरातन मिरासदारांचें नुकसान होऊं नये म्हणून त्यांस सरकारी कामगारांकडून प्रतिवर्षीं कांहीं ठरीव टक्के मिळावे, त्यांनीं या बाबतींत रयतेस बिलकूल त्रास देऊं नये असें ठरविलें; शिवाय अशा देशमुखांना वगैरे आपल्या पदरीं लष्करी वगैरे नोकऱ्या देऊन राजी ठेविलें.

महाराजांना तीन यवन पातशाहतींशीं सर्वदा संग्राम करावा लागत असल्यामुळें आपली फौज एकसारखी वाढवीत राहणें भाग पडलें. ह्या वाढत्या फौजेचा खर्च नुसत्या जमीन महसुलावर भागविणें दुरापस्त होतें. म्हणून यवनांच्या अनलांत चौथाई व सरदेशमुखी हे हक्क वसूल करावयासाठीं तिक-

डचीं सधन शहरें लुटण्यासाठीं आपलें घोडदळ वर्षाचे आठ महिने त्यांना मुलूख-गिरीवर पाठवावें लागत असे ह्या अशा मुलूखागिरीसंबंधाचेहि त्यांनीं नियम ठरविले होते. ते असे: स्वारीस जातांना प्रत्येक शिपायाच्या विशादीची तपशीलवार यादी करून तिची किंमत तींत नमूद करीत. ती अशाकरितां कीं स्वारी-हून परत आल्यावर त्याच्यापाशी असलेल्या सामानाचा झाडा घेऊन तें ह्या यादीशीं ताडून पाहत. त्याच्याजवळ कांहीं अधिक माल आढळल्यास तो त्यानें कोठून आणिला तें त्यास विचारीत. तो लुटीचा आहे असें ठरल्यास जप्त करीत, किंवा तेवढ्या मालाची किंमत ठरवून ती त्याच्या पगारांतून वसूल करून घेत. परंतु त्याच्या विशादीपैकीं एकादादुसरा जिन्नस गहाळ झाला असल्यास त्याची भरपाई सरकारांतून होत असे. सरकारा कामगिरींत अपरिहार्य कारणामुळे एकाद्या शिलेदाराचा घोडा मेला किंवा निरुपयोगी झाला असतां त्याची जवढी किंमत यादींत नमूद केली असे तेवढी त्याला तत्काळ देत. स्वारीस जाणाऱ्या कोणीहि इसमानें आपली बायको, बटीक किंवा कलावंतीण बरोबर नेऊं नये असा निर्वंध असे. त्याप्रमाणेंच स्वारीबरोबर कलाल नसावे अशी सक्त ताकीद असे. मुलूखागिरींत ब्राह्मणवसतीस व देवस्थानांस उपद्रव देऊं नये; गाई लुटींत पकडूं नयेत. ओझा वाहण्यासाठीं बैल हवे असतील तर पकडावे; शेतकऱ्यास व स्त्रियांस कदापि लुटूं नये; श्रीमंत मुसलमानांस व त्यांच्या पदरच्या श्रीमंत हिंदूस खंड देण्याचें सामर्थ्य आहे असें पाहून त्यांसच फक्त पकडावें, व ठरलेला खंड त्यांच्याकडून मिळतांच त्यांस सोडून द्यावें; इतर प्रजेस सहसा त्रास देऊ नये; अशा पकडापकडींत मुलें व बायका यांस कदापि हात लावू नये; असे त्यांनीं निर्वंध केले होते. हे निर्वंध कोणीं मोडल्यास त्याला मोठें शासन होत असे.

सरकारी लुटीची यादी तयार झाल्यावर सरनोबत ती सगळी लूट घेऊन राजदर्शनास जाई व सगळा हिशोब समजून सांगून लूट सरकारपोल्यास जमा करी. कोणा शिपायास किंवा अमलदारास ह्या लुटींतील एकादा जिन्नस हवा असल्यास त्याची किंमत त्याच्या वेतनांत वाढ करून तो त्यास देत. ज्यांनीं मोहिमेंत चांगल्या कामगिऱ्या केल्या आसतील त्यांची हुजुरास शिफारस करून त्यांस इनामें किंवा बढत्या हा सरनोबत देववी. लढाईंत पडलेल्या शिपायांच्या बाय-

कामुलांस सरकारांतून नेमणूका मिळत. जे कोणी जबर जखमा लागून नोकरीस नालायक ठरत त्यांना सरकारांतून तहाहयात वेतन मिळत असे. जे कोणी स्वारीच्या कामांत जखमा लागून किंवा दुसऱ्या कारणाने आजारी होत त्यांच्या औषधपाण्यास वगैरे पैसा सरकारांतून मिळे. कोणांस कशा जखमा झाल्या त्याची पाहणी होऊन त्या मानाने त्यांच्या नुकसानीच्या भरपाईदाखल त्यांना बढत्या किंवा मानाच्या पदव्या देत. ह्याप्रमाणे लष्करांतल्या प्रत्येक नोकरास राजी राखण्याची खबरदारी महाराज घेत असत. त्यामुळे त्यांच्या सैन्यांत फितुरी किंवा नाराजी अशी बिलकूल होत नसे. जो तो बहादुरी करून महाराजांकडून शाबासकी व बढती मिळविण्यास मोठ्या उत्साहाने झटे. ह्या बाबतींत लष्करांतील लोकांची जशी काय परस्परांशीं स्पर्धा लागून राहिलेली असे.

लहानमोठ्या हुद्याच्या सगळ्या माणसांचे पगार रोख वेळेच्या वेळीं देण्याची व्यवस्था असे. लष्करी किंवा मुलखी खात्यांतील कोणाही कामदारास त्याच्या तैनाती-दाखल एकाद्या दुसऱ्या गांवाचे उत्पन्न लावून देत नसत. अशा देण्याला मोकासा म्हणत. असे मोकासे लावून देण्याची चाल यवनी अमलांत चोहोंकडे होती. ती महाराजांनीं साफ बंद केली. त्याप्रमाणेच जहागिरी देण्याची पद्धत त्यांनीं अगदीं मोडून टाकली. अशा जहागिरी यवनीअमलांत देण्याचो वहिवाट असे. कोणी मोठी कामगिरी किंवा पराक्रम केल्याबद्दल मिळालेल्या जहागिरी वंशपरंपरा चालत. त्यामुळे अनेक प्रकारीं नुकसान व त्रास होत असे, तो त्यांनीं नाहींसा केला. खालसा केलेल्या मुलखांत जे कोणी जहागीरदार आढळत त्यांच्या जहागिरी त्यांजकडे पूर्वीप्रमाणे मालकी हक्काने ठेवीत नसत. त्यांस त्यांच्या जहागिरींतल्या गांवांच्या उत्पन्नाचा अमुक इतका अंश मिळावा असे ठरवीत. अशा जहागीरदारांपैकीं जे कोणी हुशार व कर्तबगार असत त्यांस महाराज आपल्या पदरीं नोकऱ्या देत. ह्याप्रमाणे महाराजांनीं पाटील, कुळकर्णी, खोत, देशमुख, देशपांडे, देसाई, जमींदार, मोकासदार, मिरासदार, जहागीरदार वगैरे लोकांच्या तावडींतून रयतेस सोडविले.

आणखी एका महत्वाच्या गोष्टीसंबंधाने महाराजांनीं उत्तम शिस्त घालून ठेविली होती, ती अशी: कोणताहि सरकारी हुदा कोणाच्याहि कुळांत वंशपरं-

परा चालू ठेवूं नये असा त्यांचा नियम असे. बाप कितीहि हुशार व कर्तबगार असला तरी त्याच्या कामगिरीवद्दल त्याच्या पश्चात् त्याच्या मुलास मोबदला द्यावयाचा झाल्यास त्याची वास्तविक योग्यता किती आहे तें पाहून द्यावा; केवळ बडे बापका बेटा असें समजून त्याच्या बापाचा हुद्दा त्यास-अंगी कर्तबगारी नसल्यास-सांगूं नये, अथवा दुसरा कोणताहि मोठा हुद्दा त्याच्या अंगी तो वहिवाटावयास लागणारी अकल व हुशारी नसल्यास त्याला देऊं नये असा त्यांचा नियम असे. यामुळे ज्याच्या त्याच्या अंगच्या वास्तविक गुणांची बूज होऊन सरकारी कामें हुशारीनें व योग्य प्रकारें वजावण्यांत येत असत.

आतां अधिकारी आपआपलीं कामें लावून दिलेल्या शिस्तीप्रमाणें इमानानें करितात किंवा कसें याची देखरेख प्रधानमंडळ व खुद्द महाराज फुरसतीप्रमाणें ठेवीत असत. परंतु हें काम प्रमुख अधिकाऱ्यांना नेहमीं साधण्यासारखें नसल्या-कारणानें त्यांनीं राज्यांत चोहोंकडे हेर ठेविले असत. मुखगिरीवर पाठविलेले अमलदार केलेल्या लुटीचा व मिळविलेल्या खंडाचा हिशोब बरोबर देतात किंवा कांहीं अफरातफर करितात कीं काय, प्रत्येक किल्ल्यावरील अमलदार आपलीं कामें शिस्तवार करितात किंवा नाहीं; महालकरी, सुभेदार वगैरे मुखी खात्यांतील अधिकारी रयतेस त्रास देतात किंवा काय, वसूल केलेल्या उत्पन्नाचा ऐवज सरकारपोत्यांत इमानानें जमा करितात किंवा नाहीं; परमुखांतील शत्रूंची हालचाल कशी काय आहे, यवनी दरबारांत कोणकोणत्या मसलती चालल्या आहेत, इत्यादि गोष्टी पाहून त्यांसंबंधाची माहिती हे हेर महाराजांस जेव्हांची तेव्हां कळवीत असत. हीं हेरांचीं पत्रें महाराज एकांतीं वाचून पाहत. स्वराज्यांतील एकाद्या अमलदारानें कांहीं बेकैद वर्तन केल्याचें ह्या बातमीदारांकडून कळल्यास त्याची बारीक चौकशी करून तो खरोखरीच गुन्हेगार ठरल्यास त्याला लागलीच शिक्षा होत असे. यामुळे सर्वांवर सारखी जरब राहून जो तो आपआपल्या कामांत सर्वदा दक्ष राही.

महाराजांनीं स्वतंत्र न्यायखातें नेमिलें नव्हतें. जमिनीसंबंधाचे किंवा इतर देवघेवीसंबंधाचे खटले उपस्थित झाले असतां त्यांचा निकाल गांवपंचांनीं कांहींएक मोबदला न घेतां करावा असें असे. ह्या अशा ग्रामपंचायतीची पद्धत त्यांच्या राज्यांत चोहोंकडे होती. यामुळे रयतेला आपल्या खटल्यांच्या निकालासाठीं

लांब कोठें जावें लागत नसे, व वस्तुस्थिति प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं पाहणाऱ्या पंचांक-
डून ते होत असल्यामुळें अन्याय असा फारसा होत नसे. पंचांचे निकाल महाल-
करी व सुभेदार कायम करून त्यांवरहुकूम अमलबजावणी करीत असत. पंचांचा
एकादा निकाल पक्षकारांस पसंत न वाटल्यास त्यासंबंधाचा अर्ज त्यांनीं हुजुरास
करावा व त्या खटल्याची चौकशी न्यायाधिशानें करावी असें असे. फौजदारी
खटल्यांची चौकशी महालकरी व सुभेदार करीत. ह्या अधिकाऱ्यांचा एकादा
निकाल वरोवर न वाटला तर हुजुरास अर्ज करावा, व पंडितरावानें त्याची फेर-
तपासणी करावी असा नियम असे. लष्करांतील लोकांच्या फौजदारीं खटल्यांची
चौकशी लष्करी अंमलदारांनीं करावी व त्यांचे निकाल नापसंत वाटल्यास त्यासंब-
ंधाचे अर्ज सरनोबताकडे करावे असें असे.

स्वराज्यांत चोरभय फार असे. तें महाराजांनीं अगदीं नाहीसें केलें. चोर व
वेरड पकडून आणून कित्येकांचा शिरच्छेद करीत, व कित्येकांना शेतें लागवडीस
देत किंवा किल्ल्यावर व किल्ल्याखालीं कामगिन्या सांगत. ज्या गावात चोरवडा
फार असे, तेथें एकादा वेरड रखवालीस ठेवून देत. स्वतः त्यानेंच चोरी केल्यास
त्याचा शिरच्छेद करीत; आणि दुसऱ्या कोणी चोरी केल्यास तिचा पत्ता
त्यानें लावून द्यावा किंवा तिची भरपाई करून द्यावी असें असे.

स्वराज्यांतील देवस्थानांस योग्य नेमणुका वगैरे करून देऊन त्यांवर महाराजांना
पारिपत्यगार नेमून दिले; व देवस्थानांच्या खर्चावर चांगली देखरेख होईस केलें.
मोठमोठ्या क्षेत्रांतील सत्पात्र ब्राह्मणांचा व साधुसंतांचा योगक्षेम चालवा अशी
त्यांनीं तरतूद केली. महाराज केवळ आपल्या धर्माच्या देवस्थानांसच नेमणुका
करून देत असत असें नाही, तर स्वराज्यांतील मुसलमानांच्या कबरी, मशिदी,
पीर वगैरे असत त्यांस यवनी अमलाच्या वेळीं लावून दिलेल्या नेमणुका ते पुढें
चालवीत, त्या कदापि खालसा करीत नसत. इतकेंच नव्हें तर कित्येकांस पुरेशा
नेमणुका नसल्यास त्या भरपूर करून देत असत. ह्यावरून यवनांच्या
धर्मस्थानासंबंधानें महाराजांच्या मनांत तिरस्कार किंवा द्वेष बिलकूल वसत नसे
हें सिद्ध होतें. त्यांनीं किंवा त्यांच्या सरदारांनीं इतक्या स्वाऱ्या व लढाया केल्या,
पण कोणत्याहि प्रसंगीं यवनांच्या किंवा दुसऱ्या कोणांच्या पवित्र स्थानांस त्यांनीं
यत्किंचित्हाहि उपद्रव दिला नाही.

वेदशास्त्रांच्या अध्ययनास उत्तेजन यावें म्हणून महाराजांनीं अशी व्यवस्था केली होती कीं पढलेल्या ब्राह्मणांनीं प्रतिवर्षीं श्रावणमासांत हुजुरास यावें, व त्यांची परिक्षा पंडितरावानें घ्यावी. ज्यानें जितक्या ग्रंथांचें अध्ययन केलें असेल त्याला तितकें मण धान्य देत. कोणी मोठे पंडित, वैदिक, ज्योतिषी वगैरे आले असतां त्यांस त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें पन्नास पन्नास. शंभर शंभर रूपये दक्षिणा देत. ब्राह्मण परमुलखांतला असल्यास त्याची संभावना द्रव्य देऊन करीत, आणि स्वराज्यांतला असल्यास त्याला धान्य देण्याविषयीं, ज्या गांवचा तो असे त्या गांवच्या अधिकार्यावर वरात देत.

स्वराज्यांत जागोजाग अन्नसत्रें घालून गोरगरिवांच्या निर्वाहाचो सोय त्यांनीं केली, आणि मोठमोठ्या देवस्थानांत वेळोवेळां ब्राह्मण भोजनें घालण्याची व्यवस्था केली.

महाराजांनीं मानदेश, भीमथडी वगैरे ठिकाणीं गाईंचीं खिल्लारें ठेविलीं होतीं. लष्करास वगैरे बैल ह्या खिल्लारांत पैदा होत असत. त्याप्रमाणेंच कोणा शेतकऱ्यास सरकारांतून बैल देण्याचें ठरल्यास ते ह्या खिल्लान्यांतून देत असत. गाईंच्या खिल्लारांप्रमाणें महिषींचीं खिल्लारें व शेळ्यामेंढरांचे कळप त्यांनीं जागोजाग ठेविले होते. ह्या सगळ्यांची मोजदाद प्रतिवर्षीं होत असे, अमक्या-कडून अमूक इतकें लोणी किंवा तूप यावें, ब्राह्मण भोजनांस वगैरे लागणारें दूध अमुक इतकें यावें, अमक्यांनीं अमूक इतकीं मेंढरें दसऱ्याच्या वगैरे सणांसाठीं सरकारांत पाठवावीं असें ठरविलेलें असे.

भाग तेविसावा.

मोगल व विजापूरकर यांजशीं पुनः कलह.

सन १६७४-१६७६.

महाराजांनीं आपणांस मोठ्या थाटानें राज्याभिषेक करून घेऊन दक्षिणेंत, हिंदूपदपादशाहीची पुनः स्थापना केल्याचें वर्तमान ऐकून औरंगजेवास फार चाईट वाटलें. आणि आपला दक्षिणेंतील सुभेदार खानजहान त्यांना वश अस-

ल्याचा त्याला वहीम आला. एवढे दिवस स्वस्थ बसून राहिल्याबद्दल त्याने खानास टपका दिला. हा खान पेडगांव येथे आपली छावणी करून मजा मारीत पडला होता. राज्याभिषेक आटोपल्यावर महाराजांनी त्याची छावणी लुटण्याचा घाट घालून दोन हजार घोडदळ मोगलांचे प्रांत लुटण्यास रवाना केले. त्यास हांकून देण्याकरितां खान घोडदळ घेऊन त्याच्या पाठीस लागला. तो असा पेडगांवांतून बाहेर पडतांच महाराजांनी त्याच्या छावणीवर अकस्मात् हल्ला करून तेथल्या मोगल सैन्यास उधळून लावले व छावणी यथेष्ट लुटली. ह्या लुटीत त्यांना एक कोटि रुपये व इतर बरीच चीजवस्त सांपडली. बांदशहास नजर करण्याकरितां खानाने दोनशे उत्तम घोडे घेऊन ठेविले होते ते त्यांच्या हातीं लागले. इकडे दिलेरखान गुजराथेंत होता, त्याने महाराजांच्या मुलखावर खारी केली. तेव्हां हंबीरराव सेनापतीने भडोच, सुरत वगैरे प्रांतांत शिरून लुटालूट मांडली. हे ऐकून दिलेरखान सैन्य घेऊन तिकडे गेला. दिलेरखानास अटकाव करण्याकरितां महाराजांनी मोरोपंतास पाठविले. त्याने मोगलांच्या ताब्यांतलीं ठाणीं सर करण्याचा सपाटा चालविला. दिलेरखान परत गेल्यावर मोरोपंताने कल्याणास आपल्या पायदळाचा तळ देऊन वसईच्या फिरंग्यांवर चौथार्ड बसविली. ह्या वेळीं फिरंग्यांनीं पुष्कळ हिंदू कुटुंबांवर ख्रिस्ती धर्म स्वीकारण्याविषयी जुलूम केल्याबद्दल महाराजांस राग येऊन त्यांच्यावर हा चौथार्डचा हक्क त्यांनीं लादला.

इकडे जुन्नरयेथे मोगलांची चाळीस हजार फौज जमली असून ती महाराजांच्या मुलखांत शिरण्याच्या तयारींत आहे असे कळल्यावरून त्यांनी आपल्या पंचवीस हजार फौजेनिशी त्या फौजेवर अकस्मात् हल्ला केला. उभय पक्षांकडचे लोक मोठ्या आवेशाने लढले. शेवटीं मोगलांचा पराभव होऊन ते सैरावैरा पळत सुटले. महाराजांच्या लोकांनी त्यांचा शेवटपर्यंत पिच्छा पुरवून त्यांची पुरी खराबी केली. ह्या लढाईत मोगलांच्या पुष्कळ सैन्याचा नाश झाला. मग जुन्नरचा किल्ला घेण्याचा प्रयत्न महाराजांनी केला, पण तो या वेळीं यशस्वी झाला नाही.

महाराज जुन्नराहून रायगडावर परत आले तों त्यांना असे कळले कीं फौज्याचा किल्लेदार महमदखान हा केलेला तह मोडून महाराजांच्या तिकडील मुलखास

उपद्रव कऱ्हां लागला आहे. म्हणून त्याच्यावर मोठ्या फौजेनिशीं महाराजांनीं स्वतः स्वारी करून त्या किल्ल्यास वेढा दिला. हा किल्ला फार मजबूत असल्यामुळे त्याला बरेच महिने वेढा देऊन राहवें लागलें. शेवटीं तो सर करून त्या वरील एकूण एक शिपाई कापून काढला, आणि महमदखानास कैद केलें. मग तिकडील बराच अदिलशाही मुख्ख काबीज करून अंकोला, शिवेश्वर व काद्रां हीं शहरें घेतलीं. ह्या वेळीं दक्षिणेस गंगावती नदीपर्यंतच्या सगळ्या मुलखावर त्यांचा ताबा बसला. तिकडे त्यांनीं भीमगड व पारगड असे आणखी नवे किल्ले बांधून आपल्या ताब्यांत आलेल्या मुलखास बळकटी आणिलीं.

फोंड्याचा किल्ला सर करण्याच्या विकट कामगिरींत इब्राहीम नांवाच्या एका शूर मुसलमान सरदारानें चांगली बहादुरी केल्यावरून महाराजांनीं त्याला त्या किल्ल्याचा हवालदार केलें. मुसलमानाच्या हवाली किल्ला असा हाच एक होता. प्रत्येक किल्ल्यावर मराठा हवालदार नेमावा असा महाराजांचा परिपाठ असे तो ह्या खेपेस त्यांनीं मोडला.

नंतर हुंदाप्रांतांत शिरून तिवडील पुष्कळ किल्ले त्यांनीं काबीज केले. कारवारचा किल्लाहि त्यांनीं या वेळीं हस्तगत केला. ह्याप्रमाणें महाराजांनीं सगळें दक्षिण कोंकण व कानाडाप्रांताचा उत्तर भाग यांवर आपला अमल बसविला. ह्या वेळीं बदनूर प्रांतावर एक स्त्री आपल्या लहान मुलाच्या वर्तानें स्वतंत्र राज्य करीत होती. म्हणून त्या प्रांताला महाराजांनीं मुळीं उपद्रव दिला नाहीं. ह्या राणीनें महाराजांस पुष्कळ नजरनजराणा पाठवून अशी विनंति केली कीं, “माझे कांहीं कारभारी व नातलग मजवर उठले आहेत. त्यांचें पारिपत्य करण्यासाठीं मला आपण मदत करावी.” ह्या तिच्या विनंतीस महाराजांनीं मोठ्या संतोषानें मान देऊन तिच्या मदतीस आपले कांहीं लोक पाठविले व तिचें संकट निवारण केलें. ह्या राणीनें त्यांना कांहीं खंडणी देण्याचें कबूल करून त्यांचा एक वकील आपल्या दरवारीं ठेवून घेतला.

महाराज फोंडें किल्ल्यास वेढा घालून तिकडे गुंतल्याचें ऐकून फलटणचे निंबाळकर व मलवडीचे घाटगे जे अजून विजापूरकरांचे जहागीरदार होते त्यांनीं एकवट होऊन महाराजांच्या ताब्यांतला पन्हाळा व तातोरा ह्या किल्ल्यांच्या

दरम्यानचा सगळा प्रांत काबीज करून विजापूरसरकारास दिला. परंतु सदरील मोहिमेवरून यशस्वी होऊन परत आल्यावर महाराजांनी तो सगळा प्रांत पुनः काबीज केला; आणि तो असा सहज शत्रूंच्या हातीं जाऊं नये म्हणून तातोरा व पन्हाळा यांच्या दरम्यान नवीन लहान लहान किल्ल्यांची रांग उभारून दिली. ह्या किल्ल्यांचीं नांवे वर्धनगड, भूषणगड व सदाशिवगड अशीं ठेविलीं.

फोंड्यावर स्वारीस जातांना आपल्या पश्चात् मोगलांनीं आपल्या मुलखावर चढाई करूं नये म्हणून त्यांनीं बहादूरखानाशीं तह केला होता. परंतु तिकडील मोहिमेंत फत्ते मिळवून ते परत आले तेव्हां त्या तहाप्रमाणें वागण्यास ते कबूल झाले नाहींत; आणि त्यांचा सेनापति हंबीरराव यानें मोगलांच्या गुजराथ प्रांतांत स्वाऱ्या करून लुटालूट करण्याचा धुमधडाका चालविला. दिलेरखानानें त्याला अटकाव करण्याचा प्रयत्न केला. पण त्याच्या हातून सुटून जाऊन त्या महाप्रतापि सेनापतीनें सगळी लूट रायगडावर पावती केली; आणि दिलेरखान चुरमुरे खात माघारीं गेला. बहादूरखानाला महाराजांनीं केलेला तह मोडल्याचा राग आला, आणि त्यानें विजापूरकरांचा वजीर खवासखान याशीं संगनमत करून महाराजांवर स्वारी करण्याचा वेत केला. परंतु या वेळीं विजापूरदरबारांत उलटापालटी होऊन खवासखानाच्या हातचा कारभार गेला. म्हणून मोगलसरदाराचा हा वेत रहित झाला. कारण त्याला एकट्याला महाराजांवर स्वारी करण्याचें सामर्थ्य नव्हतें.

पुढें मोगलांचें व विजापूरकरांचें कांहीं कारणामुळें युद्ध जुंपलें. तेव्हां महाराजांनीं मोगलांस सामील होऊं नये व आपल्या मुलखावरहि स्वारी करूं नये म्हणून विजापूरदरबारानें त्यांच्याशीं पुनः तह केला. त्याचीं कलमें अशीं (१) विजापूरसरकारानें महाराजांस तीन लाख रुपये पेशखुष म्हणून द्यावे; व त्या सरकाराचा मोगलांच्या उपसर्गापासून बचाव करण्यासाठीं त्यांना प्रतिवर्षीं एक लाख होन द्यावे; (२) कृष्णा नदीपासून पश्चिमेकडील सगळा मुलख महाराजांच्या ताब्यांत गेला आहे तो त्यांच्याकडे कायम राहावा; तसेंच कोल्हापूर प्रांतहि त्यांच्याच ताब्यांत राहावा. हा तह फार दिवस टिकला नाहीं.

ह्या सुमारास मोगलांचा सरदार खानजहान यानें शिद्दीशीं संगनमत करून महाराजांच्या ताब्यांतला कोंकणप्रांत काबीज करण्याचा घाट घातला, व तो

मोठें सैन्य घेऊन घाटाखालीं यावयास निघाला. पण महाराजांनीं दहा हजार होन देऊन त्याची मूठ दावली. एवढें आमिष मिळाल्यावर त्यानें आपला बेत सोडून दिला. शिंदी मात्र आपलें आरमार सज्ज करून महाराजांच्या मुलखास एकसारखा उपद्रव देत राहिला. त्यानें वेंगुर्ल्यास उतरून तेथल्या लोकांना लुटलें. महाराजांनीं आपलें आरमार त्याच्या पाठीवर सोडलें. पण त्यानें त्याला दाद दिली नाहीं. महाराजांच्या आरमारानें जांजिन्यास वेढा दिला. तेव्हां शिंदी त्याच्या रक्षणासाठीं आपलें आरमार घेऊन आला. उभय आरमारांची मोठी लढाई झाली. तोंत महाराजांच्या आरमाराला हार खावी लागली. मोगलांच्या व फिरंग्यांच्या सरहद्दीवरील प्रांतांतून आपल्या कल्याण, कुर्ला वगैरे प्रांतांना उपसर्ग होऊं नये म्हणून महाराजांनीं साष्टीतील फिरंग्यांच्या सिबोन नांवाच्या एका किल्ल्यासमेर एक नवा किल्ला बांधून त्यावर आपले लोक ठेवून दिले. ह्या वेळीं मोरोपंतानें दहा हजार लोकांनिशीं कल्याणाकडे जाऊन रामनगरच्या कोळी राजाला हांकून देऊन तेथें आपला अमल बसविला; आणि सुरतेपासून तीन दिवसांच्या वाटेवरील कांहीं गांव काबीज करून तेथें आपलीं ठाणीं बसविलीं. त्याचप्रमाणें त्यानें पारनरेचा किल्ला त्या वेळीं अगदीं मोडकळीस आला होता तो काबीज करून त्याची चांगली दुरुस्ती केली आणि त्यावर आपले लोक ठेविले. ह्या किल्ल्यावर ठाणें केल्यामुळें दमनच्या फिरंग्यांस चांगला वचक बसला व सुरतेकडील मोगलांच्या हालचालीवर नजर ठेवतां आली.

ह्यानंतर महाराजांची प्रकृति बेआराम होऊन ते सातआठ महिने सातान्यास अडकून पडले. महाराजांच्या तीसवर्तीस वर्षांच्या एकंदर आयुष्यक्रमांत त्यांची ही पहिल्यानेच प्रकृति विघडली. ते असे आजारी पडले असतां जिकडेतिकडे अशी अफवा उठली कीं शिवाजीमहाराज आजारी पडले असतां त्यांचा पुत्र संभाजी यानें त्यांना विषप्रयोग केल्यामुळें ते मृत्यु पावले. परंतु ही वदंता कोणांस फारशी खरी वाटली नाहीं. इतके महिने ते सातान्यास पडून राहिल्याचा सर्वास मोठा चमत्कार वाटला. खरें पाहतां इतकीं वर्षें सतत परिश्रम करून अनेक जिवावरचे प्रसंग टाळून स्वराज्यासिद्धि केल्यावर त्यांना विश्रांति अवश्य हवी होती. परंतु त्यांच्यावर प्रबळ शत्रूंचा एकसारखा रोंख

असल्यामुळे त्यांच्याशीं टक्कर घावयास सर्वदा उद्युक्त राहिल्यावांचून गतीच नव्हती. प्रकृति अतिश्रमामुळे फारच नादुरुस्त झाली म्हणूनच केवळ ते एवढे महिने पडून राहिले. तरी ह्या आजारीपणांतहि त्यांनीं कर्नाटकावर मोहीम करण्याची योजना करून प्रकृति नीट होतांच ते तिकडे मोठ्या सैन्यानिशीं गेले. ह्या मोठ्या व दूरच्या मोहिमेचें वर्णन पुढल्या भागांत करूं.

भाग चोविसावा.

कर्नाटकांतील मोहीम

सन १६७६-७८.

कर्नाटकांतील शहाजीराजांची सगळी जहागीर व्यंकोजीराजे यांच्या स्वाधीन होती. हे व्यंकोजी आपल्या जहागिरीची व्यवस्था नीट ठेवीत नाहींत, व हलक्या लोकांच्या नादाला लागून ती ते घालवितील अशी भीती आहे अशा कागाळीचें पत्र त्यांचे कारभारी रघुनाथ नारायण हणमंते यांनीं शिवाजीमहाराज सातान्यास आजारी पडून असतां त्यांना पाठविलें. तें वाचून महाराजांनीं व्यंकोजीराजांस लागलीच एक बोधपर पत्र लिहिलें त्यांतील आशय असा: “ तुम्ही क्षुद्र लोकांच्या मसळतीप्रमाणें वागतां असें ऐकतां. रिकाम्या, खुशालचंद लोकांस वाटेल तितकें द्रव्य चारून त्यांची मिजास वाढवितां; वडिलांनीं जीं थोर, विश्वासू व योग्य माणसें जोडिलीं त्यांचा अनादर करून मनास वाटेल तसें वागतां हें कांहीं ठीक नव्हे. तरी इतःपर आपलें वर्तन सुधारून रघुनाथपंतासारख्या थोर, अनुभवी व विश्वासू कारभाऱ्यांच्या मसळतीनें वागून स्वहित साधाल व स्वसत्तावृद्धि कराल अशी आम्हांस पूर्ण उमेद आहे.” ह्या पत्रानें व्यंकोजीराजे शुद्धीवर आले नाहींत, व त्यांनीं आपला पूर्वक्रम सोडला नाहीं. त्यांच्या जवळ असणाऱ्या नीच मनुष्यांनीं त्यांच्या बुद्धीस पक्का भ्रंश केला असल्यामुळे त्यांना आपलें वास्तविक हित कशांत आहे तें समजेना. रघुनाथपंतानें त्यांच्या वडील बंधूंकडे त्यांच्याविरुद्ध ही अशी कागाळी केल्यामुळे ते त्याचा पूर्वीहून अधिकच उपमर्द करूं लागले. तो त्या इमानी सेवकास असह्य

होऊन तेथून बरेपणीं निघून शिवाजीमहाराजांकडे येण्याचा निर्धार त्यानें केला. आणि आपल्या कुटुंबास तिकडेच ठेवून तो महाराष्ट्रांत यावयास निघाला. वाटेत त्यानें तिकडील कित्येक संस्थानिकांशीं राजकारण करून व इतरांची माहिती मिळवून भागानगरच्या कुतुबशहाचे वजीर मादण्णा व आकण्णा यांची भेट घेतली, व ते शिवाजीमहाराजांना अनुकूल होऊन त्यांच्या कार्यास मनापासून मदत करितील असें त्यानें केले. तो सातान्यास येऊन महाराजांस भेटला. त्यांनीं त्याचा मोठा आदरमान केला आणि त्याला आपल्याजवळ मोठ्या इतमा-माने ठेवून घेतले.

रघुनाथपंतानें व्यंकोजी राजासंबंधानें जें कांहीं सांगावयाचें तें महाराजांस सांगितलें, आणि कर्नाटकांत मोहीम करून आपल्या वडिलांच्या तिकडील दौलतीचा योग्य बंदोबस्त करण्याचा विचार त्यांच्या मनांत पुरा भरून दिला. ही मोहीम फत्ते व्हावी यासाठीं आपण तिकडील संस्थानिकांशीं व कुतुबशहाशीं केलेलें राजकारण त्यानें निवेदन केले. ह्या त्याच्या सांगण्यावरून महाराजांनीं कर्नाटकांत मोहीम करण्याचा बेत नक्की केला.

मग आपल्या पश्चात् आपल्या मुलखावर मोगलांनीं हल्ला करूं नये म्हणून खानजहानबहादूर यांची चांगली मूठ दाबून त्याच्याशीं सलोखा केला, आणि मोगलबादशहाचे आपण मांडलिक आहों असें कबूल करून त्याला चार लाख होन खंडणीदाखल पाठविले व जरूर पडेल तेव्हां पांच हजार स्वारांनिशीं मदत करण्याचें वचन दिलें. औरंगजेवाला हा तह मान्य होऊन त्यानें शहाजाद्याला असा हुकूम पाठविला कीं शिवाजीमहाराजांशीं तूर्त युद्धप्रसंग करूं नयेत. ह्या वेळीं अदिलशाही दरबारांत दुफळी माजली असून महाराजांशीं युद्ध करण्याचें त्राण त्याला उरलें नव्हतें; आणि महाराजांनीं आपल्या दक्षिण सरहद्दीवर किल्ले व कोट बांधून तिकडून शत्रूचा हल्ला न होईसा बंदोबस्त करून ठेवला होता. भागानगरच्या कुतुबशहाशीं पूर्वी झालेला तह अद्यापपावेतो कायम असून त्या सरकाराचा महाराजांशीं मोठा सलोखा जुळला होता. अशा रीतीनें आपली सत्ता कांहीं काळ तरी निर्वेध राहिल अशी खात्री महाराजांना ह्या वेळीं वाटल्यावरून ते अशा धूरच्या मोहिमेस निघाले. आपल्या पश्चात् मोरोपंतानें सगळा कारभार पाहावा व इतर प्रधानांनीं व सरदारांनीं त्याच्या आज्ञेत वागावें असें त्यांनीं ठरविलें.

महाराज कर्नाटकांत जातांना भागानगरच्या कुतुबशहाला भेटून गेले. ह्या शहानें त्यांचा बहुमानपुरःसर मोठ्या थाटाचा पाहूणचार करून त्यांना स्वारीखर्चासाठी दररोज तीनहजार होन म्हणजे दर महिन्यास साडेचार लाख रुपये देऊं केले. कोणी म्हणतात कीं ह्या खेरीज आणखी त्यांनें त्यांना दहा लाख होन रोख दिले आणि आपला तोफखाना त्यांस दिला. ह्याचा मोवदला म्हणून शहाजीराजांच्या जहागिरीवाहेर जो प्रांत महाराज जिंकतील त्यांतला अर्धा त्यांनीं कुतुबशहास द्यावा असें ठरलें. ह्याशिवाय आणखी त्या शहानें महाराजांच्या मदतीला पांच हजार लोक दिले.

ह्याप्रमाणें सुवलक द्रव्य व भक्कम तोफखाना मिळवून महाराज कर्नाटकाकडे जावयास निघाले. वाटेंत तुंगभद्रातीरीं करनाळें कडपें म्हणून एक संस्थान लागलें. त्याच्या मालकानें महाराजांस पांच लाख होन खंडणी प्रतिवर्षीं देऊं केल्यावरून त्यांनीं त्याच्या प्रांतास कांहीं एक उपद्रव न करितां पुढें कूच केलें.

महाराज कृष्णा नदीच्या तीरानें मार्गस्थ झाले असतां वाटेंत त्यांना श्रीशैलमल्लिकार्जुनाचें देवालय लागलें. त्याच्या दर्शनास ते गेले असतां तें रमणीय व पूज्य स्थान पाहून आगदीं तल्लीन झाले. हा दुसरा कैलसच आहे असा त्यांस भास झाला. ते देवदर्शनास गेले असतां तेथें त्यांच्या ठायीं असा कांहीं भक्तिभाव प्रज्वलित झाला कीं ह्या देवस्थानास आपल्या देहाचें अर्पण करून जीवितसार्थक्य करावें असें त्यांच्या मनानें घेतलें; आणि ह्या आवेशाच्या झटक्यासरशीं तरवार उपसून आपलें शिरकमल देवास अर्पण करावयास ते सिद्ध झाले ! अशा स्थितींत त्यांच्या अंगांत देवी संचरून येणेप्रमाणें बोलली: “तुला असें केल्यानें मोक्ष प्राप्त होणें नाहीं. तुझ्या हातानें अजून उदंड कर्तव्य होणें आहे. स्वधर्मरक्षणासाठीं तूं निर्माण झाला आहेस. यास्तव असें साहस करूं नको.” महाराज शुद्धीवर आल्यावर ही भवानीची आज्ञा जवळच्या लोकांनीं त्यांना निवेदन केली. ती ऐकून त्यांनीं अशा प्रकारें आत्मयज्ञ करण्याचा विचार राहित केला. परंतु अशा पूज्य व रम्य देवस्थानांत राहून तपस्व्याची वृत्ति धारण करावी व तपश्चरण करून शेष जीवित घालवावें अशी प्रबल इच्छा त्यांस झाली, आणि आपल्याजवळच्या लोकांस मोहीम बंद करून स्वदेशीं परत जावयास

सांगितलें. हें ऐकून जवळच्या लोकांस मोठें संकट पडलें. त्यांनीं त्यांना भवा-
नीच्या आज्ञेची आठवण देऊन तदनुसार वर्तन करण्यांतच जीवित सार्थक्य
आहे असें म्हटलें. परंतु त्यांच्या ह्या बुद्धिवादाची परवा न करितां ते तपस्वि-
वेष धारण करून ध्यानधारणा करण्यांत निमग्न झाले. रघुनाथपंत अनेक शास्त्र-
वचनांच्या आधारानें त्यांस एकसारखा बोध करीत राहिला. ही त्यांची विरक्ता-
वस्था नऊ दिवस होती. मग त्यांना असें वाटूं लागलें कीं हा असा स्वजीवित-
क्षय करणें उचित नव्हे. म्हणून ते ती वृत्ति सोडून पुढील अंगीकृत कार्यक्रमास
उद्युक्त झाले. ह्या देवस्थानांत त्यांनीं पुष्कळ दानधर्म केला

मद्रासच्या इंग्रेज व्यापाऱ्यांचा ह्या वेळचा असा लेख आहे कीं शिवाजी
महाराज आपल्या फौजेनिशीं सन १६७७ सालीं मे महिन्याच्या पहिल्या
आठवड्यांत मद्रासेपासून सात मैलांवर एका गांवीं तळ देऊन होते. ह्या
व्यापाऱ्यांकडून महाराजांनीं कांहीं औषधीं जिनसा द्रव्य देऊन खरेदी केल्या
असें ते म्हणतात. वाटें लहानमोठ्या सरदारांचे प्रांत काबीज करीत करीत
ते चंदीच्या (जिंजीच्या) मोठ्या भक्कम किल्ल्यापाशीं आले, आणि त्याला
त्यांनीं वेढा दिला, रघुनाथपंतानें ह्या किल्ल्याच्या हवालदाराशीं पूर्वीच संधान
बांधून ठेवल्यामुळें तो सर करण्यासाठीं युद्ध करावें लागलें नाहीं. ह्या किल्ल्याची
चांगली दागदुर्जी करून महाराजांनीं त्यावर आपले लोक ठेवून दिले.

महाराज कुतुबशहाशीं केलेला प्रांतविभागणीचा करार न पाळतां जिकडे-
तिकडे आपलीच सत्ता बसवीत चालले हें पाहून कुतुबशहानें त्यांना स्वारी-
खर्च देण्याचें बंद केलें. त्यामुळें महाराजांना खर्चाची पंचाईत पडूं लागली.
म्हणून त्यांनीं तिकडील प्रांत लुटण्याचा सपाटा सुरू केला. ह्या त्यांच्या क्रमामुळें
तिकडील लोकांची कशी अगदीं गडबड उडून गेली होती तें मद्रासच्या इंग्रेज
व्यापाऱ्यांनीं पुढीलप्रमाणें लिहून ठेविलें आहे: “ शिवाजीमहाराज द्रविड
देशांत शिरले हें वर्तमान चोहोंकडे पसरलें तेव्हां सर्व लोक पराका-
ष्टेचे घाबरून गेले. तो मोठा भयंकर पुरुष असून त्यानें पश्चिम
किनाऱ्यावरील प्रांतचेप्रांत लुटून जाळून उद्धस्त केले, व यवन
षादशहांस त्राहित्राहि करून सोडलें, अशी त्यांची ख्याति चोहोंकडे पसरली

होती. यास्तव त्या लोकांस त्यांची फारच दहशत वाटूं लागली. आपली आतां कशी धडगत लागते याचा ज्याला त्याला विचार पडला. द्रव्य कोठें आहे व कोणावर हल्ला केला असतां खचीत द्रव्यलाभ व्हावयाचा हें त्यांना कांहीं दैवी-शक्तीच्या योगानें कळत असून ते जातील तिकडे त्यांस हटकून यश प्राप्त व्हावयाचें असा त्या लोकांचा समज होऊन गेला होता. ”

महाराजांनीं त्रिनोमल्ली नांवाचा प्रांत काबीज करून त्यांतले वेलूर, त्रिवादी, आनी वगैरे किल्ले सर केले, आणि पावसाळा लागल्यामुळें त्रिवादी येथें आपल्या घोडदळाचा तळ दिला. येथें ठाणें दिल्यावर त्यांनीं मदुराप्रांताच्या राजाकडे स्वारीखर्चासाठीं एक कोटि रुपयांची मागणी केली. त्यामुळें त्यानें घाबरून जाऊन आपला वकील महाराजांकडे पाठवून तहाचें बोलणें लाविलें; आणि त्यानें सात लाख होन खंडणी देण्याचें कबूल करून दीड लाख होन रोख दिले. तेव्हां अर्थात् त्यांनीं त्याच्या प्रांतास मुळीं उपद्रव दिला नाही.

सदरील ठिकाणीं छावणीस असतां महाराजांनीं व्यंकोजीराजे यांस पुढील प्रमाणें पत्र पाठविलें: “ थोरल्या महाराजांनीं कैलासवास केला त्यास आज तेरा वर्षे झालीं. महाराजांची सर्व दौलत रघुनाथपंतांनीं तुमच्या स्वाधीन केली. परंतु तें पितृधन आहे, आमचा त्यांत अर्धा वांटो आहे. ह्या वांट्याचा उपभोग तुम्हींच आजपर्यंत घेतला. आमचा वांटो आम्हीं तुमच्याकडे यापूर्वीच मागितला पाहिजे होता. परंतु आम्ही दूर असल्यामुळें आम्हांस तसें करण्यास आजदिनपावेतों सवड मिळाली नाही. तुम्ही महाराजांचे पुत्र आहां; दौलतांचे मालकच आहां. तुम्ही खाल तोंपावतों तो खावा. आम्हांस फावेल त्या वेळीं आपला भाग मागून घेऊं असा विचार करून आम्ही आज तेरा वर्षे सवुरी केली. तर आतां आमचा अर्धा हिस्सा आम्हांस बिनतक्रार द्यावा असा तुमचा मनसोबा आहे किंवा कसें तें लवकर करवावें. आमचा तुमचा कलह लोकांनीं पहावा; मग चौघानीं तुम्हांस सांगावें; व तुम्ही रोतीवर येऊन हिस्सा द्यावा; आणि तुमच्या आमच्यांत विनाकारण विजुष्ट यावें हें नीट नाही. तीर्थरूप कैलासवासी झाल्यामगें तुम्ही आम्ही एका रक्ताचे भाऊ एको यानें वागूं. एकमेकांच्या सुखदुःखाचे विभागी होऊं. व्यर्थ कलह माजविण्यानें कोणाचें कधींहि वरें होणें नाही. ”

ह्या निरोपाचो परवा न करितां व्यंकोजीराजांनीं आपल्या मसलतगारांच्या सल्ल्यावरून महाराजांशीं लढण्याचा घाट घातला. म्हैसूरच्या व मदुरेच्या राजांनीं त्यांना साहाय्य करण्याचें अभिवचन दिल्यावरून त्यांना ही बुद्धि सुचली. पण रघुनाथपंतानें कारस्थान केल्यामुळें मदुरेच्या राजानें व्यंकोजी राजांना ऐन प्रसंगीं मदत देण्याचें नाकारलें, व म्हैसूरच्या राजानेंहि त्यांना असेंच फसविलें. व्यंकोजीराजांना एकट्यांना महाराजांशीं समरप्रसंग करण्याचें सामर्थ्य मुळीं नव्हतें. तेव्हां निरुपाय होऊन ते महाराजांच्या दर्शनाला आले. त्यांनीं त्यांची मोठ्या प्रेमानें भेट घेऊन त्यांची बरदास्त उत्तम प्रकारें ठेविली. महाराजांच्या छावणींत व्यंकोजीराजे पंधारा दिवस होते. परंतु तेवळ्या अवधींत त्यांनीं आपण होऊन जहागिरीच्या हिश्यासंबंधाची गोष्ट काढिली नाहीं. शेवटीं महाराजांनीं त्यांना आपल्यासमक्ष बोलावून आणून म्हटलें: “वडिलोपार्जित दौलतीचे आम्हीं दोघे विभागी. आम्हां विभाग मागतों आहों तो तुम्हीं स्वपराक्रमाने मिळविलेल्या दौलतीचा नव्हे. वडिलांच्या जोडीची व्यवस्था आमच्या विचाराशिवाय करणें तुम्हांस विहित नाहीं. दौलतीचे कागदपत्र वगैरे असतील ते आम्हांस दाखवा. तुम्ही आम्ही समजून चालूं. तुम्हांस जड पडेल तेथें आम्ही तुम्हांस अवश्य मदत करूं. मनांत कोणत्याहि प्रकारचा किंतु ठेवूं नका.” व्यंकोजी राजांनीं हें त्यांचें सगळें बोलणें मुकाट्यानें ऐकून घेतलें, त्यांना कांहींएक उत्तर केलें नाहीं. महाराजांच्या पदरच्या दुसऱ्या लोकांनीं त्यांच्या मनांत काय आहे तें ताडण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु ते अगदीं मौन धरून राहिले. तेव्हां ते कांहींएक करारास येत नाहींत असें पाहून महाराजांनीं त्यांना परत जाण्याचा निरोप दिला व त्यांस तंजावरास पोचतें केलें.

यानंतर महाराजांनीं पुनः व्यंकोजीराजांस आपले कारकून पाठवून पुढील प्रमाणें निरोप दिला: “तंजावर प्रांताचा अर्धा भाग व दुसरे कांहीं किल्ले आम्हांस आमचा अर्धा भाग म्हणून द्यावे. एवढ्यानें व आमचें समाधान होईल. गृहकलह वाढविण्यांत उभयतांचें नुकसान आहे. आमच्या वांट्याचा इत्तर अभिलाष धरूं नका. वाटा कांहीं छुटणार नाहीं. तुम्हांस तो द्यावा लागेल”. यावर व्यंकोजीराजांनीं आपल्या जवळच्या मुसलमान मसलतगारांच्या सल्ल्यानें पुढील आशयाचा

जबाब पाठविला: "तुम्हीं अदिलशाहीविरुद्ध बंड केले आहे. पण आम्हीं त्या शाहीचे अंकित आहो. म्हणून अदिलशहाने वडिलांची जहागीर आम्हांकडे राहू दिली आहे. ही केवळ चाकरी बदल मिळालेली दौलत आहे. तिचा वाटा तुम्ही बंडखोर असल्यामुळे आदिलशहा तुम्हांला देऊ देणार नाही, व त्यावर तुमचा कायदेशीर हक्कहि नाही. वडिलांच्या वेळचे हत्ती, घोडे, जवाहीर वगैरे जे कांहीं असेल त्याचा वाटा मागणे असेल तर तो आम्हीं देण्यास तयार आहो."

असा त्यांचा जबाब ऐकून महाराजांना मोठा संताप आला व त्यांच्यावर स्वारी करण्याचा बेत मनांत आणिला. परंतु त्यांनी पुनः असा विचार केला की त्यांच्यावर स्वारी करून त्यांस जेर करण्यांत पुरुषार्थ तो कोणता? ते कसे झाले तरी आपले बंधु आहेत. वडिलांच्या दौलतीत धुमाकुळ उडवून देण्यापेक्षा दुसरे प्रांत काबीज करण्यास काय कमी आहेत? ते सर करून त्यांवर आपली सत्ता बसविल्याने तेवढा यवनी अमल तरी कमी केलासे होईल. असा पोक विचार करून त्यांनी व्यंकोजी-राजांवर स्वारी करण्याचा बेत रहित केला. मग त्यांनी आपली मोहीम पुढे चालवून वेळूरास आपले ठाणे बसवून तिकडील महाराजगड, जगदेवगड, कर्नाटकगड वगैरे किल्ले काबीज केले. नंतर तिकडील घाट चढून ते शहाजीराजांस पूर्वी मिळालेल्या जहागिरीच्या प्रांतांत आले आणि तिकडील कोल्हार, वाळापूर, बेंगरूळ, शिरटे, वासकोट वगैरे तालुके त्यांनी हस्तगत केले; आणि कांहीं नवे कोट व किल्ले बांधून त्या प्रांताला मजबुती आणिली; आणि जागोजाग ठाणी बसविली. व तिकडचे पालेगार नेहमी पुंडावा करीत, त्यांचा त्यांनी नायनाट केला. आरणीचा कोट शहाजीराजांनी वेदो भास्कर नांवाच्या एका ब्राह्मणाच्या हवाली केला होता. तो मरण पावल्यावर त्याच्या तिघां मुलांच्या ताब्यांत तो होता. त्यांनी महाराजांस शरण येऊन कोट स्वाधीन करून दिला. आपल्या वडिलांच्या ह्या हस्तकांचा महाराजांनी बहुमान करून त्यांच्याच हवाली तो कोट केला, आणि त्यांच्या खर्चासाठी तीन लाख रुपये उत्पन्नाचा मुलूख लावून दिला. जे जे संस्थानिक, जहागीरदार किंवा सरदार महाराजांस शरण येऊन खंडणी देण्यास राजी होत त्यांस ते मुळी उपद्रव करीत नसत. ह्याप्रमाणे ते श्रीरंगपट्टण वगैरे प्रांतांतून खंडण्या घेत घेत गद्गलक्ष्मेश्वर येथे आले.

त्या प्रांताचा सुभेदार भिऊन पळून गेल्यामुळे तो त्यांच्या हातीं सहज आला. येथे मुक्कामास असतां त्यांना मद्रासयेथील इंग्रजव्यापाऱ्यांकडे इमरातीचें काम करणाऱ्या कांहीं कारागिरांची मागणी केली. परंतु त्यांनीं त्यांना असा जबाब दिला कीं आम्हांस कोणत्याहि पक्षाला मिळून राहतां येत नाही; म्हणून आपली मागणी मान्य करितां येत नाही. येथून पुढे कूच करून महाराजांनीं पोर्तुगेजो शहर लुटलें व आर्काटच्या दक्षिणेकडील सगळा प्रांत काबीज केला.

ह्याप्रमाणें महाराज कर्नाटकांतिले विजापूरकरांच्या अमलांत सारखा धुमाकुळ उडवून देत व खंडण्या वसूल करीत चालले असतां दिल्लीतील त्यांच्या वकिलाकडून बातमी आली कीं औरंगजेव दक्षिणेंत पाठविण्यासाठीं मोठी फौज तयार करीत आहे. हें कळतांच ते स्वदेशीं यावयास निघाले. ह्या मोहिमेंत रामेश्वरापर्यंत आपला अमल वसवीत जाण्याचा त्यांनीं बेत केला होता, तो ह्या बाबतीमुळे सिद्धीस गेला नाही. कर्नाटकांत काबीज केलेल्या प्रांतांचा व किल्ल्यांचा बंदोबस्त त्यांनीं आपले लोक ठेवून केला आणि हंवीरराव व रघुनाथपंत यांच्याबरोबर कांहीं फौज ठेवून ते महाराष्ट्रांत लगवगीनें आले. ह्या मोहिमेंत त्यांनीं वीसबावीस लक्ष होन उत्पन्नाचा मुख्य व शंभर किल्ले हस्तगत केले असें म्हणतात.

महाराष्ट्रांत परत येतांना त्यांनीं म्हैसूर प्रांताचा पूर्व भाग व मध्यभाग काबीज केला. तेथून पुढे कूच करून त्यांनीं कोपल, गदग, मालगुंड वगैरे ठाणीं हस्तगत केलीं. ह्या वेळीं विजापूरकरांच्या तीन सरदारांनीं त्यांना वाटेत गांठले, त्याशीं लढून त्यांचा त्यांनीं पुरा मोड केला. कोल्हापूर प्रांतांत अदिलशहाचा एक सरदार धामधूम करीत होता त्याच्यावर निलोजी काटकर यास पाठविलें. त्यानें त्याला तुरंबानजीक गांठून त्याच्याशीं सामना केला, आणि त्याचा अगदीं मोड करून त्याचे लोक उधळून लाविले. संपगांवांकडून महाराज कूच करीत असतां त्यांच्या सैन्याला बेलवाडीच्या किल्ल्याची मालकीण सावित्रीबाई हिनें बराच उपसर्ग केला, म्हणून त्यांच्या लोकांनीं तिच्या किल्ल्यास वेढा दिला. ह्या बाईनें सत्तावीस दिवस तो लढविला. त्या झटापटींत महाजांचे फार लोक पडले. शेवटीं ही बाई निरुपाय होऊन महाराजांस शरण आली. तिनें त्यांचें इतकें नुकसान केलें व अशी फजिती उडविली तरो त्यांनीं तिला शिक्षा न करितां बरेच वखेंभूषणें देऊन गौरविलें आणि दोन गांव इनाम करून देऊन सोडून दिलें.

महाराजांचा मुक्काम तोरगलास असतां रघुनाथपंताकडून एक पत्र आलें. त्यांत व्यंकोजीराजे यांनीं कांहीं मुसलमान संस्थानिकांच्या व जहागिरदारांच्या साहाय्यानें रघुनाथपंत व हंबीरराव यांच्या सैन्यावर हल्ला केल्याची हकीगत होती. उभय पक्षांचे घोर युद्धप्रसंग होऊन व्यंकोजीराजांचा पुरा पराभव झाला. त्यांचे पुष्कळ सरदार रघुनाथपंतानें पकडून कैद केले. खुद्द व्यंकोजीराजेहि त्यांच्या हातीं सहज लागले असते, परंतु आपल्या धन्याचा असा उपमर्द करूं नये म्हणून रघुनाथपंतानें त्यांना जाऊं दिलें. हें वर्तमान ऐकून महाराजांनीं रघुनाथपंतास येणेप्रमाणे लिहिलें: “ते आमचे धाकटे बंधु आहेत. त्यांनीं पोरबुद्धि केली तरी त्यांचें रक्षण केलें पाहिजे. त्यांचें राज्य बुडवूं नये.” त्याप्रमाणेंच व्यंकोजीराजांनाहि एक मोठें पत्र पाठवून त्यांस पुनः पुष्कळ समजुतीच्या गोष्टी सांगितल्या. व्यंकोजीराजांची स्त्री दिपाबाई ही मोठी शहाणी बाई होती. तिनें त्यांच्याशीं बुद्धिवाद करून महाराजांस शरण जाऊन ते मागतात तो दौलतीचा वांट्या त्यांस द्यावा अशी सल्ला दिली. ती त्यांना पसंत वाटून त्यांनीं रघुनाथपंतास आपल्याकडे बोलावून आणून समेटाचीं कलमें ठरविलीं तीं अशीं: व्यंकोजीराजे यांनीं आपल्या दौलतीचें अर्धें उत्पन्न शिवाजीमहाराजांस प्रतिवर्षीं फावतें करावें; वडिलार्जित जडजवाहिराचा अर्धा हिस्सा शिवाजीमहाराजांस द्यावा आणि त्यांच्या स्वारीखर्चासाठीं कांहीं रकम द्यावी. अशीं तहाचीं कलमें व्यंकोजीराजांनीं कबूल केल्याचें कळल्यावर त्यांनीं तंजावर प्रांत त्यांच्याकडे राहूं देऊन आणखी जहागिरीचे जे दुसरे परगणे त्यांनीं खालसा केले होते तेहि त्यांना परत दिले. ह्या वेळीं महाराजांनीं रघुनाथपंतास पत्र पाठविलें त्यांतील आशय असा: “चिरंजीव राजश्री व्यंकोजीराजे यांस सौभाग्यवती दिपाबाईनीं ध्यानावर आणलें हें ठीक झालें. त्यांची धुंदा जाऊन नजर खुला झाली हें पाहून मला समाधान वाटलें. त्यांच्या संस्थानांच्या बंदोबस्तासाठीं तुम्ही तिकडे राहा.” महाराजांनीं तिकडील बंदोबस्ताची एकुणिस कलमांची एक यादी रघुनाथपंताकडे पाठविली.

ह्या प्रमाणें कर्नाटकांतील सगळी व्यवस्था सुयंत्र लावल्यावर महाराजांनी हंबीर-
रावास सेनेसह परत बोलाविलें; आणि स्वतः तोरगलाहून तळ हालवून येत

असतां त्यांना कळलें कीं निंबाळकर व घाटगे पन्हाळा व कन्हाड हे प्रांत लुटून उद्धस्त करित आहेत. तेव्हां त्यांनीं त्यांच्यावर निळाजी काटकर यास पाठविलें. त्यानें त्यांस कुर्ली येथें गांठून त्यांचा अगदीं धुव्वा उडविला आणि त्यांच्याकडची सारी लूट हस्तगत केली. ही लूट आपल्या प्रजाजनांची आहे हें ध्यानांत आणून महाराजांनीं बारीक शोध करून ती ज्यांची त्यांना पावती केली. त्या ऐवजांतील एका तनसडीलाहि ते शिवले नाहींत. ही मोहीम आटपून स. १६७८ च्या मार्च महिन्यांत महाराज रायगडावर बेऊन पोचले. म्हणजे अर्थात् कर्नाटकाच्या मोहिमेवर निघाल्यापासून अठरा महिन्यांनीं ते स्वदेशीं आले. हंबीरराव हाहि त्यांच्या मागोमाग स्वदेशीं आला. त्यानेंहि वाटेंत विजापूरकरांचे जेजे परगणे लागले ते हस्तगत करून व त्यांच्या फौजांशीं वारंवार झुंजून प्रत्येक खेपेस त्यांना अष्टदिशांस उधळून लाविलें. ह्या त्यांच्या उत्कृष्ट कामगिरीबद्दल महाराजांनीं त्यांस अतिशयित वाखाणून मोठें पारितोषक दिलें; आणि त्यांच्या बरोबर धनाजी जाधव आणि बयाजी घोरपडे असे दोन शूर सरदार होते, त्यांनींहि चांगली मर्दुमकी दाखविल्यावरून त्यांस महाराजांनीं चांगल्या बढत्या दिल्या.

पुढें कांहीं दिवसांनीं रघुनाथपंतानें महाराजांस पत्र लिहून असें कळविलें कीं व्यंकोजीराजे अगदीं उदास व विरक्त झाले आहेत. ते दरबारच्या कारभारांत मुळीं लक्ष घालीत नाहींत. सदोदित एकांतांत बसून असतात. ही अशी त्यांची स्थिति कळल्यावर महाराजांनीं त्यांना एक उपदेशपर पत्र लिहिलें, त्यांतील आशय येणेप्रमाणें: “रघुनाथपंतानीं तुम्हांकडील मजकूर लिहून कळविला तो वाचून मनास फार वाईट वाटलें. कारण घोरल्या महाराजांच्या पोटीं तुम्ही आम्ही उभंभुतां बंधु एकमेकांस आधार असून तुम्ही उदास होऊन बसलां आहां हें ऐकून मनास खेद होतो. उदास होऊन बसण्यासारखें संकट तरी तुमच्यावर काय आलें आहे तें कळवाल तर त्याचें निवारण करितां येईल. आम्हांस कोणतीहि गोष्ट कळविण्यास तुम्ही शंका घरूं नये. तुमचा जो कांहीं मनोरथ भसेल तो तत्काळ पूर्ण होईल. आमच्याकडून तुम्हांस संतोष होईल असें करण्यास मुळींच आळस व्हावयाचा नाही ही खात्री ठेवा. तुमच्या मनास अशी विकृति कां झाली तें अवश्य कळवा. तिचें परिमार्जन

करितां येईल. इतःपर उदासीनपणानें वागूं नका; वागलां असतां जवळ आणून ठेवावें लागेल. मग इकडून तुमचें जाणें घडणार नाही. हें मनांत वागवून सरळ रीतीनें वर्ता. रघुनाथपंतांची सल्ला नेहमीं ऐकत जा. यांतच तुमचें हित आहे. पुढें तुमची मर्जी." हें पत्र पोंचताच ते शुद्धीवर येऊन नाटवागूं लागले.

भाग पंचविसावा.

मोगलांशी शेवटले युद्धप्रसंग.

महाराजांनीं कर्नाटकांतल्या बऱ्याच मुलखावर कायमची सत्ता बसवून विजापूरकरांचा तिकडील अमल पुष्कळ कर्मा केला व तिकडूनहि त्या शाहीवर पक्का शह बसविला हें पाहून औरंगजेवास असें वादूं लागलें कीं आतां शिवाजी महाराज अदिलशहाच्या उरलेल्या मुलखावर चोहोंकडून गर्दी करून ती शाही बुडवून टाकितील व आपला अंमल थेट रामेश्वरापर्यंत बसवितील; आणि आपला बेत जो दक्षिणेतील दोन्हां मुसलमानी शाह्या बुडवून दक्षिण समुद्रापर्यंत एकछत्री सत्ता करण्याचा तो आतां निष्फळ होईल. तो व्यर्थ न व्हावा म्हणून त्यानें शिवाजी महाराज कर्नाटकांतून येण्यापूर्वी अदिलशाही बुडविण्याचा निश्चय करून बहादूरखानास ती कामगिरी सांगितली. पण त्याच्या हातून कांहीं न झाल्यामुळे त्याला दक्षिणेच्या सुभेदारीवरून दूर करून मोअझिम यास पुनः त्या सुभ्यावर पाठविलें; आणि दिलेरखानानें मोठ्या सैन्यानिशीं विजापूर शहरावर चालून जाण्याचा बेत केला. मसाऊदखानानें महाराजांकडे मदत मागितली ती देण्याचें ठरवून त्यांनीं आपलें घोडेदल विजापुरास पाठविलें. परंतु महाराजांच्या ह्या लोकांस मसाऊदखानानें विजापुरांत प्रवेश करूं दिला नाही व किल्ल्यावरहि ठाणें देऊं दिलें नाहीं. तेव्हां त्यांनीं आंत शिरण्याचा प्रयत्न केला. पण किल्ल्यावरून तोफांचा भडिमार होऊं लागल्यामुळे तो किल्ला सर करण्याच्या खटपटीस ते लागले. इतक्यांत दिलेरखान जवळ येऊन ठेपला असें पाहून ते तेथून निसटले. इकडे दिलेरखानानें विजापुरास वेढा दिला असें कळतांच महाराजांनीं त्याच्या पाठीवर जाण्याचें सोहून भीमानदीच्या अलीकडील

मोगलांच्या मुलखांत शिरून तो लुटण्याचा संपाटा चालविला. त्यांनीं मोगलांचीं घरमगांव, चोप्रा, जालना वगैरे व्यापाराचीं शहरे लुटलीं. ही लूट घेऊन ते माघारीं स्वराज्यांत यावयास निघाले तेव्हां मोगलांच्या रणमस्तखानानें त्यांस संगमनेरापाशीं गांठलें. येथें त्यांची मोठ्या निकराची लढाई झाली. महाराजांचे एकदोन चांगले सरदार ह्या लढाईत पडले; तरी पण न डगमगतां ते शत्रूशीं मोठ्या आवेशानें लढले. महाराज जिवाची परवा न करितां हातांत शस्त्र घेऊन सगळ्यांच्या पुढें सरसावून लढले. आपला धनी असा जिवावर उदार होऊन लढत आहे हें पाहून सगळ्या लोकांस मोठें स्फुरण चढलें, आणि त्यांनीं मोगलांचा पुरा मोड केला. हें वर्तमान कळतांच शहाजादानें त्या सरदाराच्या कुमकेस केशरसिंगाला मोठी फौज देऊन पाठविले; आणि त्यामुळें मोगलांच्या रानोमाळ पांगलेल्या लोकांस नवा दम येऊन ते सगळे एकवट झाले आणि महाराज ज्या खिंडींतून खालीं उतरणार होते तिकडे धावत जाऊन तेथें त्यांची वाट पाहत बसले. तेव्हां महाराजांचा हेर हिरजी नाईक यानें त्यांचें थकलेलें सगळें सैन्य दुसऱ्याच एका खिंडींतून खालीं नेलें; आणि मोगलांच्या सैन्यास त्याचा पत्ता न लागून निराश होऊन माघारीं जावें लागलें. महाराज तेथून निसटून पट्टायेथें सुखरूप गेले. तेथें काहीं दिवस विश्रांति घेऊन ते मिळालेली लूट घेऊन रायगडावर गेले. ह्या पट्टायेथें त्यांना विश्रांति मिळाली म्हणून त्यांनीं त्याचें नांव विश्रामगड असें ठेविलें; आणि बहीरजी नायकानें एन संकटाच्या प्रसंगीं आपला बचाव केला म्हणून त्याला मोठें इनाम महाराजांनीं दिलें. ह्या विश्रामगडाच्या आसपासचे किल्ले व प्रांत काबीज करण्यासाठीं त्यांनीं मोरोपंतास पाठविलें. त्यानें ही कामगिरी उत्तम प्रकारें शेवटास नेली.

ही अशी धामंधूम त्यांनीं मोगलांच्या अमलांत चालविली असूनहि दिलेरखानानें विजापूरशहरास घातलेला वेढा यत्किंचित्हि ढिला केला नाहीं. तेव्हां मसाउदखानानें महाराजांकडे पुनः मदत मागितली ती देण्यासाठीं ते विजापुराकडे चालले असतां त्यांना संभाजीराजे पळून जाऊन दिलेरखानास मिळाल्याची बातमी कळली. ती ऐकतांच ते पन्हाळ्याकडे परत आले, आणि हंबीरराव विजापुराकरांच्या मदतीस गेला.

आतां संभाजीराजे पळून जाण्याचें कारण सांगितलें पाहिजे. ह्या युवराजांना सुशिक्षण प्राप्त व्हावें म्हणून महाराजांनीं करवेल तेवढी चांगली तरतूद केली.

होती. तरी त्यांचें आचरण नेहमीं उन्मत्तपणाचें व अनर्गल असे. हें पाहून महाराज नेहमीं खिन्न असत. एके समयीं शितळागौरीप्रीत्यर्थ राजवाज्यांत हळदकुंकवाचा समारंभ झाला. ह्या वेळीं तेथें आलेल्या एका लावण्यसंपन्न ब्राम्हण स्त्रीवर संभाजीराजांनीं बलात्कार केल्यावरून महाराजांनीं त्यांना पन्हाळ्यावर अटकेंत ठेविलें होतें. महाराज मोगलांच्या मुलखांत दूरच्या स्वारीवर गेले असें पाहून संभाजीराजे किल्ल्यावरून पळून दिलेरखानास जाऊन मिळाले. ही घरफूट पाहून त्या खानास अर्थात आनंद वाटला.

दिलेरखानानें संभाजीराजांना पुढें करून महाराजांच्या भूपाळगडावर हल्ला केला त्याचरील लोक युवराजांना पाहून दचकले, व शत्रूवर तोफा सोडावयास त्यांचा हात वाहिना. त्यांत आणखी खुद्द युवराजांनीं किल्ल्याचा हवालदार फिरंगोजी नरसाला याला असा धमकीचा निरोप पाठविला कीं दरवाजा उघडून किल्ला ताब्यांत दिला नाहीस तर तुझा शिरच्छेद करूं. हा निरोप ऐकल्यावर तर किल्ल्यावरच्या लोकांना मोठी दहशत पडून ते वाट फुटेल तिकडे पळत सुटले. तेव्हां फिरंगोजी नरसाला निरुपाय होऊन किल्ला सोडून गेला. किल्ल्यावर सांपडले तितकें लोक मोगलांच्या लोकांनीं कैद केले. दिलेरखानानें येथें येऊन सातशें योद्ध्यांचे डावे हात तोडून त्यांस गुलाम केले. हें क्रूर कर्म संभाजीराजांना मुळीं पसंत वाटलें नाहीं. भूपाळगडावर मोगलांनीं हल्ला केल्याचें ऐकून महाराजांनीं त्याच्या रक्षणार्थ सैन्य पाठविलें. पण तें तेथें जाऊन पांच-ष्यापूर्वीं शत्रूनें तो किल्ला सर करून त्याची पुरी नासधूस केली होती. संभाजीराजांच्या पायीं हा किल्ला जसा हातचा गेला, तसेच दुसरे किल्ले जाऊं नयेत म्हणून महाराजांनीं सगळ्या किल्लेदारांस असा हुकूम पाठविला कीं, 'संभाजीराजे बेदील होऊन शत्रूस मिळाले आहेत, तरी ते कोणत्याहि किल्ल्यापाशीं गेले तरी त्यांस कोणीहि जुमानूं नये, त्यांच्याशीं बेलाशक लढावें.' महाराजांनीं संभाजीराजांकडे कारकून पाठवून त्यांस अनेक प्रकारीं बोध केला. परंतु त्यामुळें त्यांचे डोळे कांहीं उघडले नाहींत.

हंबीररावास विजापूरकरांच्या मदतीस पाठविलें होतें. तो तिकडे चालला असतां त्याला वाटेंत रणमस्तखानानें मोठ्यां सैन्यानिशीं गांठलें. त्याचा हंबीररावानें पुरा मोड करून त्याच्या लोकांस उधळून लाविलें. मग तो विजापुरास गेला. तेथें दिलेरखानाचा विस्तीर्ण तळ पडला होता. म्हणून त्याच्याशीं समोरा-

समोर लहून आपल्या लोकांची खराबी करणे बरे नाही असा विचार करून त्याने त्याच्यावर वेळेवेळां छापे घालून त्याच्या सांपडतील तेवढ्या लोकांस कापून काढण्याचा धडाका चालविला. खानाच्या लष्करास दाणावैरण कोटूनहि मिळू नये असे त्याने केले. त्यामुळे खानाच्या लोकांचा उपासमार होऊं लागला. हत्ती, घोडे व माणसे अन्नावांचून पटापट मरूं लागलीं. तेव्हां अर्थात् उपाय खुंटून खानास आपला तळ हालवावा लागला; व मराठ्यांच्या तावडींतून जेमतेम सुटून कसाबसा तो औरंगाबादेस जाऊन पडला. हंबीररावाने त्याचा शेवटपर्यंत चांगला पाठपुरावा केला.

दिलेरखानाने कांहीं दिवसांनी पुनः विजापूरकरांच्या मुलखांत शिरून सारखा धुमाकुळ चालविला. गांवोगांवचे पुरुष, बायका व मुले यांस पकडून तो गुलाम करीत सुटला. गांवचेगांव त्याने जाऊन पोळून बेचिराख केले. मुसलमानांच्या व हिंदूंच्या बायकांनी त्याच्या हातीं लागून विटंबना व्हावयाची ती टाळण्यासाठीं विहिरींत व तलावांत उड्या टाकून प्राणत्याग केला. संभाजीराजे त्याच्याबरोबर होते, त्यांना त्याच्या ह्या क्रूर कर्माबद्दल अतिशयित वाईट वाटले, व त्याचा त्यांना पुरा वीट आला. मग संधि साधून ते विजापुराकडे पळून गेले. ह्या वेळीं त्यांची बायको येसूबाई ही त्यांच्याबरोबर होती. तिला त्यांनी पुरुषवेष दिला होता. विजापुरास मसाऊदखानाने त्यांचा आदरमान करून त्यांस आपल्याजवळ ठेवून घेतले. दिलेरखानास हें वर्तमान कळले तेव्हां त्याने मसाऊदखानास लांच देऊन संभाजीराजांस कैद करून आपल्या स्वाधीन करावयास सांगितले. ह्या गोष्टीचा सुगावा लागतांच संभाजीराजे विजापुराहून रातोरात पळ काढून पन्हाळ्यास महाराज होते त्यांच्याकडे गेले. महाराजांनी त्यांना आपल्या हाडवैच्यांच्या गोटांत पळून गेल्याबद्दल पुष्कळ दोष दिला, आणि पुनरपि त्यांनी असें करूं नये म्हणून त्यांना पन्हाळ्यास सक्त कैदेत ठेविले, व त्यांच्या खर्चास तीन लाख रुपये उत्पन्नाचा तालुका लावून दिला. हंबीररावाने दिलेरखानाच्या पाठीस लागून त्याच्या लोकांस कापून काढले आणि त्याला औरंगाबादेकडे पिटाळून लाविले. ह्याप्रमाणें मोगल सैन्याची पुरी खराबी होऊन दिलेरखानास परत जावे लागले, आणि त्याच्या कचाटींतून विजापूरकर सुटले. हें संकट महाराजांच्या मदतीने टळले म्हणून त्या सरकाराकडून त्यांना एक कृतज्ञतादर्शक पत्र आले. त्याचा योग्य जबाब

पाठवून महाराजांनीं त्यांच्याशीं पुढीलप्रमाणें तह ठरवून घेतलाः (१) कोपल व बेलवाडी यांसभोंवतालचा मुलूख महाराजांच्या स्वाधीन करावा; (२) द्रवीड देशांतील जो मुलूख त्यांनीं काबीज केला आहे त्यावर विजापूरसरकारनें हक्क सांगूं नये, (३) तंजावर वगैरे प्रांत शहाजीराजांच्या जहागिरींत मोडतात, त्यांवर अदिलशहानें कोणत्याहि प्रकारचा ताबा चालवूं नये, तर त्यांवर महाराजांचा पूर्ण अमल चालावा; आणि (४) प्रसंगोपात्त एकमेकांनीं एकमेकांस मदत करावी.

ह्याप्रमाणें कर्नाटकांतील व द्रवीड देशांतील प्रांतांवर शिवाजीमहाराजांचें प्रभुत्व अदिलशहानें कबूल केल्याचें वर्तमान व्यंकोजी राजांस कळलें तेव्हां त्यांस अतिशयित विषाद वाटला, व आपलें स्वातंत्र्य आतां अगदींच नष्ट झालें असें त्यांना वाटूं लागलें. आधींच महाराजांनीं त्यांच्यावर रघुनाथपंतांचा शह पुरा बसवून त्यांच्या जहागिरीची बहुतेक व्यवस्था आपल्या हातीं घेतली होती. त्यांत आणखी विजापूरसरकारनें ह्या जहागिरीवर आपला कांहींएक ताबा चालूं नये असें सदरील तहांत कबूल केल्यामुळे त्या सरकाराकडून मागेंपुढें मदत मिळून आपण आपल्या बंधूच्या शहांतून मुक्त होऊं अशी आशा त्यांना होती. ती समूळ खुंटली हें लक्षांत येऊन ते विरक्तासारखे वागूं लागले. त्यांच्या वृत्तींत जो हा पालट झाला त्याविषयीं रघुनाथपंतानें महाराजांस कळवित्यावरून त्यांनीं त्यांस बोधपर पत्र पाठवून त्याची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला.

भाग. सव्विसावा.

सजनसेवा.

एथपर्यंत आमच्या महाप्रतापी चरित्रानायकाचें जीवनवृत्त कथन केलें आहे त्यांत त्यांच्या अंगच्या शौर्य, वीर्य, औदार्य, राजकार्यनिपुणत्व, प्रजापालनपटुत्व, युक्तिमत्ता, बुद्धिमत्ता, मातृपितृभक्ति इत्यादि उज्ज्वल गुणांचें दिग्दर्शन अनेक प्रसंगीं झालें आहे. तशीच त्यांच्या ठायींची धर्मशीलताहि अनेक वेळां व्यक्त झाली आहे. ही वृत्ति महाराजांच्या ठायीं केवढी निःसीम वसत होती हे

साधुसमागम व साधुसेवा यांविषयीं ते सर्वदा किती सोत्कंठ असत तें सांगितल्यान प्रत्ययास येणार आहे. सदाचारसंपन्न व धर्मशील मातेच्या चिरसहवासानें महाराजांच्या ठायीं धर्मबुद्धि अल्पवयापासून जागृत होऊन तिची वृद्धि कथा-पुराणादिकांच्या श्रवणानें उत्तरोत्तर होत गेली. हें जें वळण त्यांस लहान वयांत लागलें ते आमरण कायम राहिलें. ह्या उज्ज्वल वृत्तीस्तव त्यांना नेहमीं असें घाटे कीं केवळ ऐहिक ऐश्वर्यप्राप्तीनें जीवितसाफल्य व्हावयाचें नाहीं, तर खरें जीवितसार्थक्य परलोकसाधनांतच आहे.

त्यांनीं ज्या प्रांतांत प्रथम स्वराज्यसाधनास आरंभ केला त्यांत तुकाराम बावांचा देहू गांव आहे. ह्या महाभगवद्भक्ताचीं उत्कृष्ट कीर्तनें त्यांस लहान वयापासून ऐकावयास मिळालीं असून त्यांच्याविषयीं त्यांच्या मनांत अत्यंत आदरबुद्धि व पूज्यभाव वसत असे. तुकारामबावा त्या काळच्या कीर्तनकारांत अग्रगण्य असून पराकाष्ठेचे भाविक व प्रेमळ भगवद्भक्त असल्याकारणानें रयांची बोधवाणी अत्यंत प्रासादिक व मनोवेधक असे. यास्तव त्यांचीं कीर्तनें ऐकण्याचा महाराजांना अतिशयित उल्हास असे. तुकाराम बावा पुण्यास वारंवार येऊन कीर्तनें करीत, तीं महाराज ऐकावयास जात. पुढें त्यांच्या मुक्कामाच्या आसपासच्या एकाद्या गांवांत त्यांचें कीर्तन व्हावयाचें आहे असें कळल्यास तें ते कधींहि चुकवीत नसत. बावांच्या कीर्तनाचा हव्यास महाराजांस किती उत्कट असे याचें एक उदाहरण येथें सांगतो. एके समयीं महाराजांचा मुक्काम सिंहगडावर असतां बावांचीं कीर्तनें पुण्यास घोरोघर होऊं लागलीं. ही बातमी महाराजांस कळून ते तीं ऐकावयास रोज रात्रीचे पुण्यास जाऊं लागले. ह्या त्यांच्या परिपाठाची बातमी, चाकणच्या किल्लेदारास लागून त्यानें त्यांच्या पाळतीवर कांहीं पठाण ठेविले. महाराज नित्यक्रमाप्रमाणें गडावरून उतरून पुण्यास एका वाण्याच्या घरीं बावांचें कीर्तन ऐकण्यास बसले असतां ह्या पठाणांनीं त्या घरास गराडा घातला. परंतु त्यांपैकीं कोणीहि महाराजांना पूर्वीं कधीं पाहिलें नसल्यामुळें त्यांनीं एकंदर श्रोत्यांस पकडून नेण्याचा विचार ठरविला. हें अरिष्ट पाहून श्रोतृजन घाबरून जाऊन त्यांची धांदल उडाली. ती पाहून तुकारामबावांनीं गडबड कशाचो आहे म्हणून विचारलें. तेव्हां श्रोत्यांनीं बावांस तें संकट सांगून शिवाजीमहाराजांना येथून पळून जाण्याची

आज्ञा करावी असें सुचविलें. बावा म्हणाले: “ कीर्तन चाललें असतां मध्येच उठून जाऊं नये असें आहे. आज एकादशी आहे. अशा सुदिनीं आपणा सर्वास हरिकथा श्रवण करीत असतां मृत्यु प्राप्त झाला असतां कैवल्यप्राप्ति होऊन जन्ममरणाची एरझारा चुकेले. ह्यासाठीं कोणीहि निघून जाऊं नये. ” असें म्हणून बावांनीं विठ्ठलनामाचा गजर करून देवाचा परम सद्बोधित अंतःकरणानें घावा केला. महाराजाहि अशा समयीं कीर्तनांतून उठून जावयाचें नाहीं असा निर्धार करून जागच्या जागीं मोठ्या धैर्यानें बसून राहिले. तेव्हां त्यांच्या बरोबर असलेल्या एका विश्वासू सेवकानें आपल्या धन्यावर आलेलें हें संकट निवारण्याची युक्ति काढली, ती अशी: तो महाराजांचा शिरपेंच चढवून एक घोड्यावर बसून त्या पठाणांच्यादेखत तेथून निसटून गेला. त्याला पाहतांच पठाणांला तो शिवाजीच आहे असें वाटून त्यांनीं त्यांच्या मार्गे आपले घोडे भरधांव फेंकले. परंतु तो त्यांना मुळीं गांठला नाहीं. चंद्रास्त होईपर्यंत ते त्याचा पाठलाग करीत होते. काळोख होतांच तो कोठच्या कोठें निसटून गेला आणि पठाण निराश होऊन माघारीं गेले. इकडे कीर्तन आटोपल्यावर महाराज बावांचा निरोप घेऊन गडावर गेले.

तुकाराम बावांच्या प्रासादिक व सद्बोधप्रचुर वाणीचा एके समयीं त्यांच्या मनावर असा काहीं विलक्षण परिणाम झाला कीं त्यांनीं सर्वसंगपरित्याग करून शेषजीवित ईश्वरभक्तीत घालविण्याचा निर्धार केला, आणि ते रानांत जाऊन बसले. त्यांच्या वृत्तीत हा पाळट झालेला पाहून जिजाबाईनें तुकारामबावांच्या दर्शनास जाऊन महाराजांना ही वृत्ति सोडण्याचा बोध करावयास सांगितलें. त्यावरून महाराज त्यांच्या किर्तनास नित्याप्रमाणें आले तेव्हां त्यांनीं भगवद्गीतेंत श्रीकृष्णानें अर्जुनास स्वकर्तव्यापासून निवृत्त न होण्याचा जो बोध केला आहे त्यास अनुसरून तोच कथाप्रसंग आणून बोध केला. त्यावरून निवृत्ति मार्ग सोडून ते पुनरपि स्वीकृत कार्यसिद्धीस लागले.

ह्याप्रमाणें तुकारामबावांवर महाराजांची श्रद्धा अतिशयित बसली, आणि ह्या अशा महासाधूचें सान्निव्य आपणांस नेहमीं घडावें व त्यांच्या बोधामृताचें सेवन आपण सद्बोधित करावें अशी उत्कट इच्छा त्यांच्या हृदयांत उत्पन्न झाली; आणि त्यांनीं बावांना ह्या आशयाचें एक पत्र लिहून आपल्या एका कारकुनाच्या हातीं पाठविलें; आणि त्यांना आणण्यासाठीं घोडा, छत्री वगैरे सरंजाम दिला. तें पत्र वाचून बावांनीं महाराजांना त्यांच्या उत्तरादाखल कांहीं अभंग लिहून पाठविले. त्यांतील कांहीं चरणांचा येथें अनुवाद करितों:

हेत लागला आमुचिये भेटो । पत्रामाजी गोष्टी हेचि थोर ॥
 याचें हें उत्तर ऐकेंगा भूपति । लिहितों विनंति हेताची हे ॥
 अरप्यवासी आम्ही फिरों उदासीन । दर्शन हें अमंगळ ॥
 तुम्हांपाशीं आम्ही येऊंनियां काय । वृथा आहे शीण चालण्याचा ॥
 राजगृहा यावें मानाचिये आसे । तेथें काय वसे समाधान ॥
 ऐकोनियां मनीं उदास व्हाल जरी । तरी आम्हां हरि उपेक्षीना ॥
 तुका म्हणे आम्ही श्रीमंत मनाचे । पूर्वील देवाचे हरिभक्त ॥

हें असें अत्यंत निस्पृहतेचें पत्रोत्तर आल्यामुळें महाराजांची इच्छा अर्थात् अतृप्त राहिली. परंतु त्याबद्दल त्यांस कांहीं एक विषाद वाटला नाहीं, तर उलट त्या महासाधुविषयीं त्यांची आदरबुद्धि विशेषच वृद्धिंगत झाली. त्यांच्या कीर्तनास सवडीप्रमाणें जात असत, बावांचें अकिंचनत्व पाहून त्यांस कांहींतरी नेमणूक करून देऊन त्यांचा योगक्षेम नीट चालेसें करावें असें त्यांच्या मनांत आलें. परंतु तसें करण्याचा योग प्राप्त होण्यापूर्वीच बावांचें देहावसान झालें. तथापि त्यांच्या बोधामृताचें अनेकदां प्राशन केल्याचें थोडें तरी उतराई व्हावें व त्यांनीं जनांस आमरण ईश्वरभक्तीचा व सदाचाराचा बोध केला त्याचा मोबदला प्रत्यक्ष त्यांस नाहीं तरी त्यांच्या वंशजांस द्यावा असें मनांत आणून महाराजांनीं त्यांच्या मुलांस तीन गांवांची सनद करून दिली. ती अद्यापि त्यांच्या वंशजांत चालत आहे.

आपल्या हातून सदोदित साधूंची परिचर्या व्हावी व त्यांच्या सद्बोधाचें सर्वदा श्रवण घडावें म्हणून त्यांनीं तुकारामबावांस आपल्या सन्निध येऊन राहण्याची विनंति केली होती. ती त्यांनीं अमान्य केल्यावरून त्यांच्या ध्यानांत असें आलें कीं ज्यांच्या ठायीं निःसीम वैराग्यवृत्ति बाणली असते त्यांना कोणाच्याच आश्रयाची दरकार नसते. तरी पण खऱ्या साधूचा आपणांस समागम व्हावा व त्यांच्या अनुग्रहानें कैवल्यसाधन घडावें असें त्यांच्या मनांत अहर्निश वागे. जेथेंजेथें कोणी साधुसंत असत तेथें सवडीप्रमाणें जाऊन त्यांचें दर्शन घेण्याचा त्यांचा परिपाठ असे. अशा साधूंचा परामर्श घेऊन त्यांच्या योगक्षेमाची ते योग्य तजवीज करीत.

पुढें १६७२-७३ सालांत वाई, सातारा वगैरे प्रांतांवर महाराजांचा अमल बसून तिकडे त्यांचें जाणेंयेणें होऊं लागलें, तेव्हां त्यांना असें कळलें. कीं रामदासस्वामी ह्या नांवाचा कोणी महासाधु चाफळखोऱ्यांत मठ व रघुपतीचें देवालय बांधून राहत आहे. तेव्हां त्यांच्या दर्शनासाठीं महाराज तिकडे गेले. त्यांनीं देवालयांत जाऊन देवाचें दर्शन घेतलें आणि सभामंडपांत

येऊन रामदासस्वामी कोठें आहेत म्हणून तेथल्या आपल्या महालकन्यास विचारलें. त्यानें उत्तर केलें: स्वामी नेहमीं मठांत नसतात, बहुतकरून रानांत असतात. हल्लीं ते बहिरवगडयेथें आहेत. त्यावरून महाराज तिकडे गेले, परंतु तेथेंहि त्यांचें दर्शन घडलें नाहीं. तेव्हां निराश होऊन ते मुक्कामास परत गेले. पुढें रामदासस्वामींनीं महाराजांना एक ओवीबद्ध पत्र लिहिलें, तें असें:-

निश्चयाचा महामेरू । बहुत जनांसी आधारू । अखंड स्थितीचा निर्धारू ।
श्रीमंत योगी ॥ १ ॥ परोपकाराचिया राशी । उदंड घडती जयासी । तयाचे
गुणमहत्वासी । तुलना कैची ॥२॥ नरपति ह्यपति गजपति । भूपति जलपति ।
पुरंदर आणि छत्रपति । शक्ति पृष्ठभागों ॥ ३ ॥ यशवंत कीर्तिवंत । सामर्थ्यवंत
वरदवंत । पुण्यवंत नीतिवंत । जाणता राजा ॥ ४ ॥ आचारविचारशील ।
दानशील धर्मशील । सर्वज्ञपणें मुशील । सकलां ठायीं ॥ ५ ॥ धीर उदार
गंभीर । शूर वीर्यासी तत्पर । सावधपणें नृपवर । तुच्छ केले ॥ ६ ॥ तीर्थक्षेत्रें
मोडलीं । ब्राह्मणस्थानें भ्रष्ट झालीं । सकळ पृथ्वी आंदोळली । धर्म गेला ॥ ८ ॥
देव धर्म तो ब्राह्मण । करावया संरक्षण । हृदयस्थ झाला नारायण । प्रेरणा
केली ॥ ८ ॥ उदंड पंडीत पुराणिक । कवीश्वर याज्ञिक वैदिक । धूर्त
तार्किक सभानायक । तुमच्या ठायीं ॥९॥ धर्म रक्षी ऐसा नाहीं । महाराष्ट्रधर्म
राहिला कांहीं । तुम्हांकरितां ॥१०॥ आणीकहि धर्मकृत्यें चालती । आश्रित होऊनि
कित्येक राहती । धन्यधन्य तुमची कीर्ति । विश्वां विस्तारला ॥११॥ कित्येक दुष्ट
संहारिले । कित्येकांस धाक सुटले । कित्येकांस आश्रय झाले । शिव कल्याण
राजा ॥१२॥ तुमचे देशीं वास्तव्य केलें । परंतु वर्तमान नाहीं घेतलें । ऋणानुबंधें
विस्मरण झालें । काय नेणूं ॥ १३ ॥ सर्वज्ञ मंडळी धर्ममूर्ति । सांगणें काय
तुम्हांप्रती । धर्मस्थापनेची कीर्ति । संभाळिली पाहिजे ॥१४॥ उदंड राजकारण
तटलें । तें चित्त विभागलें । प्रसंग नसतां लिहिलें । क्षमा केली पाहिजे ॥१५॥

हे असें रामदासस्वामींचें पत्र हातीं पडतांच महाराज त्यांच्या दर्शनास गेले. त्यांची ही पहिली भेट १६७२ सालच्या एप्रिल महिन्यांत शिंगण वाडींत झाली. तेथें महाराजांनीं सुमुहूर्त पाहून स्वामींचा अनुग्रह घेतला आणि त्यांच्यासन्निध कांहीं दिवस राहून त्यांचा धर्मोपदेश ते ऐकत राहिले. त्या बोधाचा परिणाम महाराजांच्या चित्तावर असा विलक्षण झाला कीं सर्वसंगपरित्याग करून स्वामींच्या शिष्टमंडळांत प्रविष्ट होऊन त्यांच्या सेवेस सदैव राहावें असा त्यांनीं विचार केला. परंतु स्वामींनीं त्यांना

ह्या बेतापासून निवृत्त केलें आणि स्वस्थानीं जाऊन आपल्या कार्यास तत्पर राहावयास सांगितलें यानंतर महाराज स्वामाच्या दर्शनास वेळोवेळां जाऊन त्यांच्या आध्यात्मिक बोधाचें श्रवण करीत असत. पुढें त्यांनीं स्वामींना परळीचा किल्ला नुकताच काजीब केला होता त्यावर आणून ठेवून त्या किल्ल्यास सज्जनगड असें नांव दिलें आणि त्यांच्या योगक्षेमासाठीं कांहीं जमीन लावून दिली. सज्जनगडावर स्वामी येऊन राहिल्यावर त्यांचा शिष्यपरिवार फारच वाढल्यामुळें त्यांना लावून दिलेल्या जमिनीचें उत्पन्न पुरें पडेना. म्हणून महाराजांनीं कर्नाटकांत जातांना त्यांना आणखी जमीन लावून दिली.

भाग सत्ताविसावा.

अंतकाळ.

सन १६८०.

महाराजांनीं आपल्या वयाच्या शेवटल्या वर्षी मुंबईच्या इंग्रजांस व जांजिऱ्याच्या शिद्दीस पुरा शह देण्याकरितां मुंबईच्या बेतापासून दहाबारा मैलांच्या अंतरावर समुद्रांत खानेरी व हुनेरी अशीं दोन लहान बेटें आहेत त्यांवर आपलीं ठाणीं बसविलीं. याला इंग्रजांनीं व शिद्दीनें बरीच हरकत घेतली. परंतु महाराजांच्या आरमारापुढें त्यांच्या आरमाराचें कांहीं एक चाललें नाहीं. त्या बेतांवर त्यांनीं चोहोंबाजूंस बांधकाम करून त्यावर तोफा लावून ठेवल्या. ह्यामुळें इंग्रजांस मोठी दहशत पोंचून ते महाराजांना हवा तसा तह करून देण्यास तयार झाले. ह्यापूर्वीं राज्याभिषेकाच्या वर्षी महाराजांशीं तह करून ते त्यांच्या भातींतून मुक्त झाले होते. यांच्याकडून दारुगोळा व बंदुकातोफा मिळण्यासारख्या असल्यामुळें व यांच्या सलोख्यानें आपल्या देशाचा परदेशांशीं व्यापार वाढण्याचा संभव असल्यामुळें यांना त्यांनीं आपल्या राज्याच्या सन्निध राहूं दिलें होतें. परंतु ह्या इंग्रज व्यापाऱ्यांना मोगलांची भीति असल्यामुळें जांजिऱ्याचा शिद्दी जो महाराजांचा पक्का दुस्मान त्यांच्याशीं तुटून वागतां येत नसे, कारण त्या शिद्दीला मोगलांचा आश्रय होता.

महाराजांना स. १६८० च्या आरंभीं अशी बातमी लागली कीं औरंगाबाद-येथील लष्कराच्या खर्चासाठीं पुष्कळ मोठी रकम दिलीहून येत आहे. त्यासरशीं त्यांनीं निवडक घोडेस्वारांनिशीं निघून ती रकम घेऊन येणाऱ्या लोकांवर अचानक

हला केला, व तें सगळें द्रव्य हस्तगत करून शत्रूकडून हरकत होण्यापूर्वी ते-
रायगडावर अतिवेगानें येऊन पोचले. ह्या दौडीमुळें त्यांना अतिशयित थकवा
आला. त्यांच्या छातींत दुखूं लागलें, थुंकींतून रक्त पडूं लागलें व अंगांत मनस्वी
ज्वर भरला. हें दुखणें दिवसेंदिवस अधिकाधिक जड होत गेलें. पदरच्या-
लोकांनीं मोठमोठे वैद्य आणून नाना प्रकारचे औषधोपचार केले, देवतांस नवस
केले, सर्व प्रकारचीं अनुष्ठानें केलीं, मांत्रिकांकरवीं जादूटोणे करविले. सारांश
त्यांनीं सर्व प्रकारच्या उपायांची पराकाष्ठा केली, पण कांहीं एक उतार पडेना.

आपला अंतसमय समीप आला असें पाहून महाराजांनीं आपले प्रधान वगैरें
कारभारी व आप्तजन जवळ बोलाविले, आणि त्यांस ते म्हणाले: “ आमच्या
आयुष्याची मर्यादा संपली. अतःपर आमचा देह राहत नाही. आमच्या वडि-
लांची चाळीस हजार होनांची जहागीर होती, ती वाढवून एक कोटि होनांचें
राज्य आम्ही मिळविलें व ऐशी हजार पागा केली. संपूर्ण भरतखंड जिंकावें,
दिल्लीचें तक्त घ्यावें, श्री भागीरथी करमुक्त करावी; अटक नदीच्या पलीकडे
राज्य आक्रमण करून शासन चालवावें, असा आमचा उत्कट हेतु होता, तो
असिद्ध राहिला. आमचें आयुष्य खुंटलें. आम्हीं मिळविलेलें राज्य आमच्यामार्गे
मर्दुमकीनें, हिंमतीनें व हुशारीनें रक्षण करणारा असा पुत्र नाही. राजाराम
अल्पवयी आहे. तो वांचला तर हें राज्य संभाळून वढवील. संभाजी वडील
मुलगा असून जाणता आहे; परंतु त्याची बुद्धि कांहीं चांगली नाही. ”

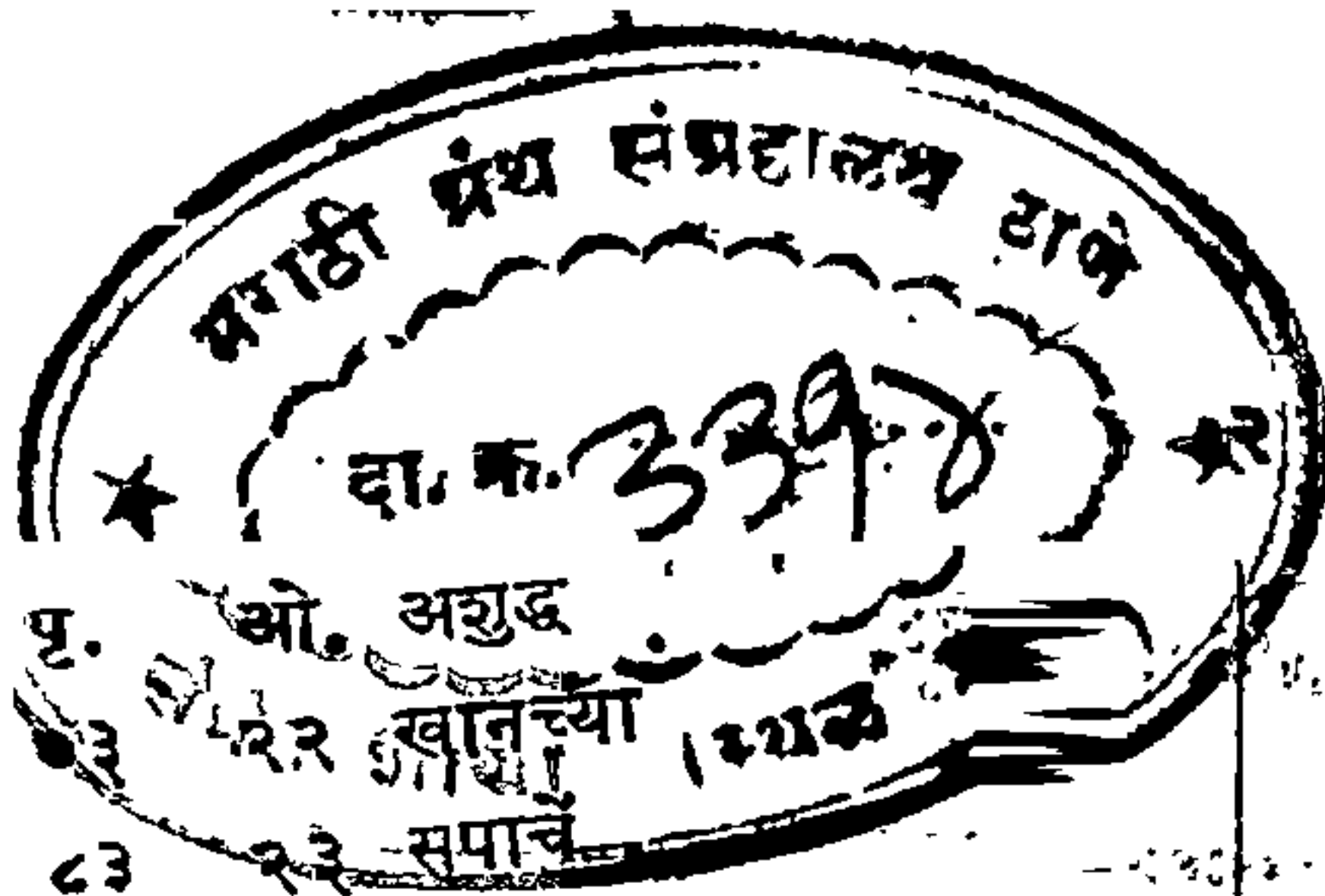
हें असें निदानीचें व निरुत्साहाचें भाषण ऐकून सर्वांचे कंठ दाटून आले.
त्यांच्या नेत्रांतून अश्रुधारा वाहूं लागल्या. त्यांस पराकाष्ठेचें दुःख झालेलें पाहून
महाराज पुनः बोलले: “ तुम्हां अणुमात्र श्रमी होऊं नका. ह्या
मानवी देहस ईश्वरानें मृत्यू नेमिला आहे. जितके उत्पन्न
झाले तितके जावयाचे. चिरंजीव असा कोणीच नाही. धन, सुत, जाया वीरश्री,
पराक्रम, अहंता हीं सर्व मिथ्या असून येथल्यायेथेंच राहावयाचीं. त्यांस लुब्ध
होऊन मोहवश झाल्यानें चित्तास नसती तळमळ लागते ज्या काळीं जें घडाव-
याचें तें प्रमाण मानून निरपेक्ष चित्तानें वर्तावें यांतच कल्याण आहे. तुम्ही सर्व
पराक्रमी आहां. कळल तसा प्रयत्न करून स्वराज्याचें रक्षण करा. तुम्हीं सगळें
एका विचारान वागा आमच्या प्रकृतीस आराम पडावा म्हणून तुम्हीं करावयाचे
तेवढे प्रयत्न केले. सर्व मानवी प्रयत्न कुंठित झाले आतां प्रयत्न करूं नका.
आमची आयुष्यमर्यादा पूर्ण झाली. तुम्ही ह्या गोष्टीचा शोक करूं नये. विवेकानें
चित्तानें समाधान करावें. ”

ह्याप्रमाणें आपल्या लोकांचें सांत्वन करून महाराजांनीं सगळ्यांस बाहेर जावयास सांगितलें. मग त्यांनीं भागीरथीचें उदक आणवून प्रायश्चित्तविधिपूर्वक स्नान केलें; सगळ्या अंगास अग्निहोत्राच्या भस्माचें लेपन करून रुद्राक्ष व तुलशीमाला धारण केल्या दर्भासनीं बसून मोठमोठ्या पंडितांस आणि सन्याशांस जवळ बोलाविलें व त्यांशीं आत्मानात्म विचार चालविला. अशी विरक्तता धारण करून ते सगळा वेळ भगवद्भजन करूं लागले. शतगोप्रदानें आपल्या समक्ष करून त्यांनीं सहस्र गोप्रदानांचा द्रव्यद्वारा संकल्प केला, आणि भगवद्गीता व सहस्रनाम यांचे पाठ चालविले. असा आसमंतात ब्रह्मचंदाच्या वाणीचा घोष चालला असतां 'श्रीराम, हा शब्द उच्चारित महाराजांनीं अत्यंत शांत व समहित चित्तानें देहत्याग केला. ह्याप्रमाणें आमरण अविश्रांत परिश्रम व पराक्रम करून संपादिलेलें ऐश्वर्य व दौलत सोडून जातांना त्यांस अत्यल्पाहि खेद झाला नाहीं. हें कांहीं लहानसान धैर्य नव्हे. धर्मरायणतेनें प्राप्त होणारें मनोजय करण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या ठायीं किती वसत होतें हें ह्यावरून चांगलें व्यक्त होते. पुराणांतरीं वर्णिलेल्या राजर्षिंच्या क्रमास अनुसरून सगळें राज्य पुत्राच्या स्वाधीन करून व सर्वसंगपरित्याग करून ईश्वरप्राप्तीच्या मार्गाचें अखंड अवलंबन करावें असा विचार त्यांच्या मनांत वारंवार येई. परंतु यवन पादशाहतीचें भरतभूमीतून समूळ उत्पाटन करून सर्वत्र हिंदुपदपादशाहीची संस्थापना करण्याचा जो आपला हेतु तो अपूर्ण राहिला आहे, म्हणून अशा स्थितीत राज्यत्याग करून वानप्रस्थाश्रमाचा अंगीकार केल्यास स्वप्रजेचें अहित होऊन स्वराज्यनाश होईल, व तेणेंकरून आपली सर्वत्र अपकीर्ति होईल, हे विचार त्यांच्या मनांत येऊन संसारत्यागाचा विचार त्यांना अकालिक वाटे. शेवटीं त्यांनीं असा निर्धार केला होता कीं संसारांत राहून धर्माचरण करावें, सत्समागम करावा, विषयसुखांत आसक्त होऊं नये, व स्वकर्तव्य यथासांग करून मोक्ष साधावा यांतच खरा पुरुषार्थ आहे. संसारत्याग करून गिरिकुहरांत वास केल्यानें स्वकर्तव्यपराडमुख झाल्याचा दोष माथीं येऊन आपला भ्याडपणा व्यक्त होईल असें त्यांस वाटे.

महाराजांचें देहावसान झालें तेव्हां सर्वास पराकाष्ठेचें दुःख झालें. प्रधान-मंडळानें किल्ल्याचे दरवाजे बंद करून ही निधनवार्ता बाहेर न पसरे अशी खबरदारी घेतली. सर्व राजचिन्हांनी युक्त अशी प्रेतयात्रा काढून महाराजांच्या कलेवरास विधिपूर्वक मंत्राग्नि दिला. महाराजांची तृतीय पत्नी पुतळाबाई हिनें म्हगमन केलें. उत्तराक्रिया संभाजी भोंसले शिंगणापूरकर यांच्या कडून राजारामास समीप बसवून सांगोपांग कराविली. दानधर्म बहुत केला.

शुद्धिपत्रक.

पृ. ओ. अशुद्ध	शुद्ध
७ ६ १९२०	१६२०
७ २० १९२६	१६२६
९ १४ त्याने	त्याने
१५ २७ १९६१	१६६१
१७ २५ जवामर्द	जवानमर्द
१९ ६ प्रिव .	प्रिय
” ८ शत्रुशी	शत्रूंशी
२७ २० इतबाराने	इतवाराने
३० १० वगैरे हा करून	वगैरे करून
३२ १५ मिशाने	मिषाने
३४ ९ बाबाजी	आबाजी
४२ १७ शहाजहान	शहाजहान
४६ ४ बांडगुणासास	बांडगुळास
४७ ६ कीं, त्याचे म्हणणे “ तुम्ही	कीं, “ तुम्ही.
४९ २० म्हणून त्यांनी कृष्णा नदीच्या	म्हणून कृष्णा नदीच्या
५४ २२ प्रार्थ	प्रार्थना
५६ २६ अगोदर तेथे जाऊन	अगोदर जाऊन
५७ १३ थोरपणा	थोरपणा
५९ २ शकरा	शर्करा
६० १५ १९५९	१६५९
६१ ९ मोडा	मोड
” १२ सस्तजमान	सस्तमजमान
६८ १२ त्यावरील	तीवरील
७३ २७ उदूचस्त	उदस्त

REFBK-0003314

८३	२३	सपाचे
८४	४	औरंजेबाच्या
८९	१६	सरदाला
९१	१४	महाराजांना
९७	७	मर्जिप्रमाणें
"	२५	शत्रूस
९८	७	चौक्यावरचे
"	१४	गाफीळ
१०२	१०	अमरण
"	१५	दाखला
१०६	१०	पातशात
११२	२२	आरामाराच्या
१२३	१३	धर्मब्राह्म
"	१९	बिकट
१२६	९	कोळा
१२८	२७	आसतील
१२९	२२	अमुक
"	२७	महत्वाचा
१३१	१७	महाराजांना
१३२	३	परीक्षा
"	१३	खिल्लायांतून
१३४	१६	कानडा
१३६	१५	पारनेर
१३९	२५	राहित
१४०	२	जीवित सार्थक्य
१४३	८	स्वारी
"	१५	वेलुरास
१४४	१२	बाबतीमुळे
"	२५	महाजांचे

शुद्ध		
खानाच्या		
सर्पांचे		
औरंगजेबाच्या		
सरदाराला		
महाराजांनी		
मर्जीप्रमाणें		
शत्रूस		
चौक्यांवरचे		
गाफीळ		
आमरण		
दाखला		
पादशाहत		
आरामाराच्या		
धर्मब्राह्म		
निकट		
कोळी		
असतील		
अमुक		
महत्वाचा		
महाराजांनी		
परीक्षा		
खिल्लायांतून		
कानडा		
पारनेर		
त्यांनीं राहित		
जीवितसार्थक्य		
त्यांनीं स्वारी		
वेलुरास		
बाबती		
महाराजांचे		